

Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

ROSTÁS TIBOR

KAPCSOLATOK KÖZÉP-EURÓPA KORAGÓTIKUS ÉPÍTÉSZETÉBEN

Művészettörténet-Tudomány Doktori Iskola
Prof. Dr. Passuth Krisztina
a Doktori Iskola vezetője

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

Elnök: Prof. Dr. Prokopp Mária
Tag: Dr. Végh János
Titkár: Dr. Ágoston Júlia

Témavezető: Tóth Sándor adjunktus

Bírálok: Prof. Dr. Mario Schwarz
Dr. Lövei Pál

Budapest, 2007.

I. Két gótikus pillérforma Közép-Európában*

Az első fejezetben két északfrancia eredetű gótikus pillérmegoldás első közép-európai példáit szeretném bemutatni. A régebbi a külön kőből faragott, és a pillérmag elé állított törzsű, úgynevezett *en-délit* támokkal övezett pillér, ahol a pillérmaggal egybefaragott lábazat és fejezetőné, továbbá esetleg egy vagy több közbülső osztógyűrű kapcsolja a monolit törzseket a pillérhez (1. kép). A francia kifejezés jelentése: a rétegzettségével ellentétesen; vagyis a kőanyagot a szokásostól eltérően nem úgy alkalmazzák, hogy az üledékképződés során kialakult természetes rétegzettség vízszintes maradjon, hanem függőlegesen építik be. Az *en-délit* technika magában foglalja a lehetőséget, hogy a pillérmagot és a bővítményt anyagában is megkülönböztessék, melyhez rendszerint erős szinkontrasztú, nemes anyagokat, Közép-Európában jellemzően vörös- és fehérmárványt vagy fehér mészkövet alkalmaztak. A pillérforma megfigyelhető például a laoni hosszház keleti részén, vagy a párizsi Notre Dame mellékhajói között, mindkét helyen támváltás részeként. Canterburyben a monolit oszloptörzseket a fekete *Purbeck marble*-ből készítették, és az érseki székesegyház példáját kiterjedt hatás követte Angliában. Az észak-italiai Vercelli San Andrea prépostsági templomában a főhajófalon felfutó hengeres pillérrésznel és a főszentély hengeres falpilléreinél a vörösmárványt a téglá vöröse pótolja.¹

Az alapvetően koragótikus megoldás továbbélt a 13. század első felében is, ekkor azonban a koragótikus pillérformákat, így az *en-délit* típust is kiszorította a klasszikus gótika egyik fő vívmánya, a *pilier cantonné*, azaz a kantonált pillér.² A francia szó jelentése (katonai értelemben is) körülfog, körülzár, bekerít, körülvesz. Vagyis egy olyan pillérformáról van szó, amelyet táмок fognak körül. A fogalom azonban a szaknyelvben ennél speciálisabb értelmű: a kantonált pillér alapsímérve, szemben a hasábos, visszalépcsőzött, román kori eredetű pillérformákkal, hogy hengeres vagy nyolcszögű a magja; továbbá, szemben például az említett *en-délit* támos pillérváltozatokkal, hogy a táмок és a pillérmag részei egybefaragott köelemekből állnak. Ennek megfelelően a pillérbővítmények nem teljes, hanem háromnegyedoszlopok. A szerkezet konstrukciós szempontból előnyösebb, dekorációs értéke, eleganciája viszont csekélyebb. A stabilitást növeli a körétegenként váltott fugakiosztás is, amelyet a fő példákon Dieter Kimpel vizsgált meg. A pillérforma első változata Chartresban

* Jelen fejezet témáját részletesen kifejtettem előadásaimban a bécsi egyetemen, Mario Schwarz Privatissimumán 2006 májusában: *Französischer Stileinfluss in der Architektur Mitteleuropas um 1200*; és Villard de Honnecourt. *Die zweite Welle des französischen Einflusses auf die Architektur in Mitteleuropa um 1220*. Feltevéseim igazolására 2006 nyarán két hetet Burgundiában töltöttem, ahol különösen az auxerre-i Saint Etienne-katedrális, annak helyi stíluskörnyezetét és a közép-európai építészetre gyakorolt hatását vizsgáltam. Itt szeretném megköszönni Patrice Wahlen auxerre-i tanár és kutató önzetlen segítségét, Mario Schwarznak az osztrák kutatásaim ösztönzését és Takács Imrének, hogy elősegítette pannonhalmi vizsgálataimat és meghallgatta burgundiai eredményeimet.

¹ Jean Bony: French Influences on the Origins of English Gothic Architecture, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 12, 1949, detached shafts: 8-9, és Fig. 3; Hans Jantzen: Kunst der Gotik. Klassische Kathedralen Frankreichs. Chartres, Reims, Amiens, Reinbek bei Hamburg, 1957, 20-24; Jean Bony: Origines des piles gothiques anglaises a futs en délit, in: Gedenkschrift Ernst Gall, Hrsg. von Margarete Kühn – Louis Grodecki, München – Berlin, 1965, különösen: 95-98; Dieter Kimpel: Die Entfaltung der gotischen Baubetriebe, in: *Architektur des Mittelalters. Funktion und Gestalt*, Hrsg. von Friedrich Möbius – Ernst Schubert, Weimar, 1983, 255, 264-265; Günther Binding: Der gotische Pfeiler. Genese einer Formfindung, in: uő: Beiträge zum Gotik-Verständnis, Köln, 1995, Säulen mit Säulenkranz: 66-69.

² A francia *pilier cantonné* megnevezést németre szóátvétellel *kantonierter Pfeiler*-ként fordították. Jantzen művének magyar fordításakor – Francia gótikus székesegyházak. Chartres, Reims, Amiens, Budapest, 1989, 23. – ezt pillérkőtegnek, kötegelt pillérnek fordították, ami nem szerencsés, tekintve, hogy a formát nem különbözteti meg például a romanika pillérkőtegeitől. A jelenségnek nincs magyar neve, doktori dolgozatomban szeretnék kísérletet tenni a magyarítására.

jelent meg, melynek terve a 12. század végéről való, majd ezt a 13. század második évtizedében Reimsben formálták tovább. Ezt követően a *pilier cantonné* reimsi változata meghatározó - bár, mint látni fogjuk, korántsem egyedüli - típusá vált a gótika egyre szélesedő hatóterületén a 13. század első felében.³

En-délit támoikkal övezett pillérek

Az *en-délit* támoikkal övezett pillérforma a 13. század elején jelent meg régiókban. Ilyen támok alkalmazásáról vall két fejezet és egy lábázat, amelyek a kalocsai székesegyház második épületéhez köthető egyik falpillértípus hírneműje. Az elpusztult kalocsai székesegyház nem csak ezen pillérek miatt lehetett figyelemreméltó. A 65 m hosszú, keresztthajós, körüljárós kápolnakoszorúval övezett poligonális szentélyű alaprajz mai ismereteink szerint Magdeburgtól keletre a 13. század végéig társ nélkül állt (2. kép). Az alaprajzi forma nyilvánvalóan mindkét helyen az első terv része és mint ilyen az építkezés kezdetétől visszavezethető. Magdeburgban 1209-ben tették le a második székesegyház alapkövét, és nagyjából az ekörül éveken indulhattak a kalocsai munkálatok is.⁴

A félhengeres kalocsai falpilléreket öt oszlop vette körül, amelyek sugárirányba fordított fejezetei és lábazatai a pillérmaggal egy kőből faragottak. A monolit oszloptörzseket összezsapolták a fejezetekkel és lábázatokkal, amint azt az illesztőfelületekbe mélyedő, kör alakú csaplyukák maradványai mutatják. A faragványok kváderfelületbe illeszkedtek, amint azt a simára faragott illesztőfelületek is mutatják. Az egyik fejezetelem egy két kőből összeállított falpillérfő nagyobbik fele a két jobb oldali oszlopfeljebből és a középsőnek a nagyobb részével.⁵ A két köelem közötti illesztőfelületet a középső oszloptörzs csapolására való tekintettel a középtengelytől kissé balra helyezték el. A szerkezet pusztulásakor a csapok kitörtek, lepatintva ezzel a fejezetek alsó részét is, azonban így is jól felismerhető mindhárom furatmaradvány. Az oszlopfők között a pillérmag fejezete díszelen, sima felületű. A fennmaradt lábázati elem egy kőből faragott.⁶ A támok attikai tagolású lábázata átfordul a pillérmagra is. Az alsó tóruszok túlnyúlnak a négyszöges plinthoszokon, amelyek homlokoldala a középső három támasz esetén tükrös kialakítású, benne egy-egy álló levél töredékével. A levelek felső része egykor az alsó tóruszt támaszthatta. Az oszloplábázatok

³ Jantzen, (1. jegyzetben i. m.) 1957, 24-27; Dieter Kimpel: Die Versatztechniken des Kölner Domchores, Kölner Domblatt 1979-80, 282-288; Kimpel (1. jegyzetben i. m.) 1983, 247-248, 256-259; Werner Müller: Grundlagen gotischer Bautechnik, München, 1990. 126-133; Dieter Kimpel - Robert Suckale: Die gotische Architektur in Frankreich 1130-1270, München, 1995, (überarb. 2. Aufl.), 35-37, a chartres-i kantonierte Pfeiler-ről: 253; Binding, (1. jegyzetben i. m.) 1995, 45-47, 69-83.

⁴ Magdeburg: Ernst Schubert: Der Magdeburger Dom, Wien – Köln, 1975, 19. Kalocsa keltezése: Ernő Marosi: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.-13. Jahrhunderts, Budapest, 1984, 122, 174-175; Takács Imre: Egy eltűnt katedrális nyomában. Újabb töredékek a 13. századi kalocsai székesegyházról, in: A középkori Dél-Alföld és Szer, szerk: Kollár Tibor, Szeged, 2000, 308. A két székesegyház után egy ciszterci templom, Sedlec (Sedletz) mutat körüljárós-kápolnakoszorús rendszert régiókban - terve a 13. század utolsó évtizedéből származik. Lásd: Jiří Kuthan: Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser in Böhmen und in Mähren, München – Berlin, 1982, 143-162; Sedlec, in: Rád cisterciákú v českých zemích ve středověku, Praha, 1994, 38-44, (Charvátová, Kateřina - Libal, Dobroslav).

⁵ Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 55.1590. Vö: Géza Entz: Les pierres sculptées de la cathédrale de Kalocsa, Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 28, 1966, 36, 46, 51, fig. 25-26 (A faragvány nem tartozott kapuzathoz); Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus, szerk: Tóth Melinda – Marosi Ernő, Székesfehérvár, 1978, 219-220, 150. kat. szám (Marosi Ernő). (A fejezetelem nem *pilier cantonné* része, ez a kifejezés más formát jelöl.)

⁶ Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 55.1580. Vö: Entz, i. m. 1966. 38, fig. 29; rokonsága az itt is tárgyalt esztergomi lábázattal: uo. 46; László Gergely Máté: Henszlmann Imre és a kalocsai székesegyház 1869-es feltárása, in: Kalocsa történetéből, szerk. Koszta László, Kalocsa, 2000, 91-95.

erősen sérültek, a sérüléseket legalább részben itt is a kitört csapok okozták. Sajnos itt csak egyetlen csaplyuk furatának maradványa figyelhető meg, a bal oldali átlós tám lábazatán.

Éhhez a két, a 19. század óta ismert faragványhoz újabban egy harmadik, Pakson előkerült is társult.⁷ Az egyben kifaragott falpillérfő középső három támjának csapolása a fejezetek alsó részével együtt itt is kitört (csak a középső tám furatának belső pereme maradt meg), a két szélső fejezetbe fűrt csaplyuk azonban megvan, a nyaktag fölötti, ölmot is tartalmazó öntőfurattal együtt (3. kép). A fejezet bal oldalán megfigyelhető falsík azt mutatja, hogy a pillér egykor tompaszögű falsarokba illeszkedett. Ez a fejezetelem másik oldalán sajnos már hiányzik, de, ha a szerkezet – ahogy illene – tengelyszimmetrikus volt, akkor a falpillér egykor 150 fokos falszögletben állt. Ilyen falszöglet a tizenkétszög csúcseinél adódik, a székesegyház szentélyzáródásánál. Az öttámos pillérforma nem a főszentély, sokkal inkább a körüljáró külső falán, a kápolnák között képzelhető el.⁸ Figyelmesebben szemügyre véve a fennmaradt pillérlábazatot, annak kétoldalán, a szélső támlábazatok felső tóruszának a falsíkhöz illeszkedésénél is felfedezhető a tompaszögű falsarok. Itt valamivel nagyobb, 153-158 fokos szög mérhető.⁹ Vagyis a lábazat is a körüljáróból származtatható. Raffay Endre a rendelkezésre álló faragványok vizsgálatakor arra a megállapításra jutott, hogy az épület két periódusban épült, és mivel az *en-délit* támos pillérmegoldás a székesegyház keleti részeihez köthető, arra következtetett, hogy az a korábbihoz tartozott.¹⁰

A szintén elpusztult, csak újkori modellről és alaprajzról ismert Szent István protomártír-kápolnából származó ép falpillérlábazat¹¹ tanúsága szerint a forma Esztergomban sem volt ismeretlen (4-5. kép). Itt a falhoz simuló, széles hasáb előtt álló félköríves pillérmagot három *en-délit* támmal övezték, ahogy ezt az oszloplábazatok felső síkjába mélyedő négyzetes csaplyukak, a bennük lévő vascsap-maradványok és az azokhoz vezető öntőcsatornák is mutatják. A három tám nem egyező méretű, a középső alig észrevehetően vastkosabb volt a szélsőknél.¹² A pillérmag és a táмок lábazata egybefaragott. Amint Kalocsán is, a pillérmagot követő attikai tagozatsor fordul át az oszloplábazatokra is. Az alsó, lapos tóruszok túlnyúlnak az alacsony, négyszöges, bordairányba forduló plinthoszokon, amelyek felül élszedett kialakításúak. A lábazat valamilyen magasabb bázison állhatott egykor.¹³ A

⁷ Paks, Városi Múzeum, lt.sz. 90.2.14. A paksi Bezerédj Általános Iskola régi épületének, az egykori Kornis kúriának az 1986-87-es elbontásából származó 13. századi köelemek kétségkívül a kalocsai székesegyházból származnak. A köveket a Duna túloldalán, Kalocsától légvonalban 13 km-re lévő Paksra a törökök szállították, építkezéseikhez. Lásd *Molnár Antal*: Kalocsai kövek Pakson, in: Labor omnia vincit. Tanulmányok Tüskés Gábor 50. születésnapjára, Budapest, 2005, 11-14.

⁸ A fejezetelem ismertetése és az épületen belüli helyének meghatározása: *Takács* (4. jegyzetben i. m.) 2000, 322-324, 331, 18. kat. szám, Abb. 33-35. (A 40. jegyzetben a falpillérforma hibásan itt is *pillar cantonné*-ként tárgyalva.)

⁹ Henszlman Imre, a kalocsai második székesegyház maradványainak feltárója a szentélyzáródást a tízszög öt oldalára szerkesztette, ehhez 144 fokos szög illene. A két köelemen mérhető szögek alapján valószínűbb az 5/12 záródás. A lábazatnál a falsíkra merőleges, bekarcolt szerkesztővonal felhasználásával volt mérhető a valamivel nagyobb (külön-külön 76 és 77 fokos (=153), illetve egyben 158 fokos) szögméret. A lábazatra Tóth Sándor hívta fel a figyelmem, amit ezúton is köszönök, a szögeit közösen mértük.

¹⁰ Lásd *Raffay Endre*: A kalocsai második székesegyház díszítőfaragványai című tanulmányának Építéstörténeti következtetések fejezetét. Kézirat, megjelenés alatt. Köszönöm Raffay Endrének, hogy közvetlen eredményeiről szólhattam.

¹¹ Lokalizálása a kápolnához a 19. századi alaprajz nyomán: *Marosi Ernő*: Egy gótikus Madonna Somogyvárról és a Szent Egyed apátság kerengője, Művészettörténeti Értesítő, 21, 1972, 100-101.

¹² d=15 cm (középső tám); d=14 cm (szélső táмок)

¹³ *Marosi*, (4. jegyzetben i. m.) 1984, 51-52, Kat. Nr. 68, Taf. XXIX/12, XXXI/6, Abb. 24, 269; Az Esztergomi Vármúzeum kőtarának katalógusa, szerk. Buzás Gergely – Tolnai Gergely, Esztergom, 2004, 154, 21. kat. tétel (*Buzás Gergely*). Megjegyzendő, hogy az esztergomi pillér sem tekinthető *pillar cantonné*-nak, továbbá Entz Géza neve tz-vel írandó (!). A csatlakozó oszlopok méretkülönbségét sem a Marosi, sem a Buzás által közölt felmérési rajz nem mutatja, továbbá Marosinál a csaplyukak kör alakúak, Buzásnál pedig a léptékléc nem 20, hanem 50 cm-es szakaszt ábrázol.

falpillér két oldalán a falfelület simára faragott, és ugyanilyenek a faragvány illesztési felületei is, amiből kváderburkolatú kápolnatérre következethetünk.

Ehhez a falpillérlábazathoz két másikat is talált Horváth István. A kőfajta és a lábazati profil – méretben is – azonos mindhárom lábazatnál. Az egyik egy töredék, amely egy ép oszloplábazatot mutat, amelynek profilja kétoldalt ívesen kifordul.¹⁴ A pillérbővítmény az ép falpillérlábazathoz hasonló elemről törhetett le, átmérője az ép falpillér szélső támpainak átmérőjével egyezik meg. A másik kőelem egy nyolcszöges falszögletbe illeszkedő háromnegyedoszlop lábazata, a tám mögött a falszögletnek megfelelően megtört lizénával.¹⁵ A lizénára átfordul a lábazati profil. Az oszloptörzs valamivel vastkosabb, mint a falpillér erősebb támpja. A falpillérek a kápolna oldalfalát tagolták, az egyes tám az 5/8-os szentélyfejen helyezkedett el egykor. Figyelemre méltó, hogy az utóbb tárgyalt két lábazatba nem mélyednek csaplyukak.

Egy oszloggyűrű-töredék tanúsága szerint Esztergomban további, a fentihez hasonló, *en-délt* támokkal övezett hengeres pillérrel vagy falpillérrel is számolunk kell. A töredék alapján számolható pillérmag kisebb átmérőjű volt, mint a protomártír-kápolna falpillérein. Az oszloggyűrűn egyébként ugyanúgy négyszöges csaplyukak alkalmaztak, mint a kápolna lábazatán.¹⁶ Az épület pontosabb keltezéséhez kevés támpontunk van. Újabbban a titulus alapján felmerült vélekedés szerint újjáépítése a II. András király által az ötödik kereszties hadjáratban megszerzett Szent István protomártír fejereklýe itteni elhelyezésével volna kapcsolatban.¹⁷ Az alaprajz fő vonásaiban jól megfeleltethető a klosterneuburgi Capella Speciosával, és ez annál inkább figyelemre méltó, mert az utóbbi anyagában is kimutatható a vizsgált pillérmegoldás.

Alsó-Ausztria első, kétségtákiül francia mesterek által emelt gótikus építményét, a klosterneuburgi Capella Speciosát 1222-ben szentelték föl.¹⁸ Az épület szinte teljesen elpusztult. Tömegének és belső felépítésének fő vonásait Benedikt Prill kanonoknak az északi homlokzatot és a belsőt dél felé mutató kettős rajzából ítéltethjük meg.¹⁹ A kápolna néhány részletét a 19. század első éveiben II. Ferenc császár historizáló várkastélyába, a laxenburgi Franzensburgba foglalták.²⁰ A franzensburgi ebédlóbe beépített négy klosterneuburgi,

¹⁴ A töredéket Horváth István találta az 1980-as évek második felében a Duna medrében, az esztergomi hajóhíd szigeti hídfője előtt. Az 1762-ben készített hajóhíd pilléreit részben az esztergomi várból hozatott kövekből építették. A kőelem egy ilyen szállítmányból eshetett a Dunába.

¹⁵ Horváth István lelete 1984-ből. A 19. századi esztergomi székesegyház keleti följárójának kövezetéből került elő, d=16 cm. Köszönöm Horváth Istvánnak, hogy leleteiről szólhattam, és a proveniencia adatokat.

¹⁶ Árpád-kori kőfaragványok (5. jegyzetben i. m.) 1978, 205-206, 137. kat. szám (Marosi Ernő); Marosi, (4. jegyzetben i. m.) 1984, 52, Kat. Nr. 72, Taf. XXXI/8, Abb. 274.

¹⁷ Buzás Gergely: Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei, in: Az Esztergomi Vármúzeum kötárának katalógusa, szerk. Buzás Gergely – Tolnai Gergely, Esztergom, 2004, 18-19.

¹⁸ August Essenwein: Die Capelle des Heil. Johannes des Täufers, genannt Capella Speciosa zu Klosterneuburg, Berichte und Mittheilungen des Alterthums-Vereins zu Wien, 5, 1861, 11; Karl Oettinger: Die Babenbergerpfalz in Klosterneuburg, in: Mittheilungen des Instituts für Geschichtsforschung und Archivwissenschaft, 55, 1944, 165.

¹⁹ Lavierte Federzeichnung im Klosterneuburger Stiftsarchiv. Signatur: Pz 1030 A. Prill 1742-től haláláig, 1759-ig élt Klosterneuburgban, ez a rajz datálásának alapja – vö. Ulrike Seeger: Zisterzienser und Gotikrezeption. Die Bautätigkeiten des Babenbergers Leopold VI. in Lilienfeld und Klosterneuburg, München – Berlin, 1997, 117-119. E rajzon kívül két kötetnyi, további tollrajzokkal kísért feljegyzés mutatja a kanonok módszeres érdeklődését Klosterneuburg régiségei iránt. (Uo. Karton 1164.) E lapokon a Stift épületei, oklevelei pecsétjeikkel, sírkövek, a verduni oltár, harangok és antik római érmék éppúgy bemutatásra kerülnek, mint az alapító, Leopold III. genealógiája vagy a kolostor előjáróinak listája. Az anyag nemcsak például a klosterneuburgi topográfia forrásaként hasznosítható, hanem azon időszak kordokumentumaként is érdekes, amikor a kolostora múltját kutató kanonok a mai művészettörténet, régészet, történettudomány és segédtudományai (archontológia, genealógia, pecséttan, oklevéltan, heraldika) közös ösét művelte.

²⁰ Renate Wagner-Rieger: Die Baugeschichte der Franzensburg in Laxenburg, in: Romantische Glasmalereien in Laxenburg, Wien, 1962, 9-22; Lieselotte Hanzl: Die Franzensburg „Vollkommene Ritterburg“ und „Denkmal Franz' I.“, in: Die Franzensburg in Laxenburg. 200 Jahre Franzensburg – Rendezvous mit der Geschichte,

félköríves falpillér három *en-délit* támmal övezett (6-7. kép). A pillérmag fehér, a monolit oszloptörzsek vörösmárványból készültek. A pillérmag és a táмок fehér színű lábazata a négyből három esetben egyetlen köből faragott, ami hitelesíti a pillérösszeállítását. Az attikai oszloplábazatok külön-külön alakítottak, igen laposak. A tányér formájú alsó törzszak körben túlnyúlnak a leszelt sarkú plinthoszokon és tóruszszkonzolokkal megtámasztottak. A lábazatokhoz hasonlóan bizonyára a pillérek hiányzó fejezetzónája is fehér színű, egy köből faragott lehetett. Prill kanonok említett rajza a kápolna belső falain körben mindenhol egyetlen, ceruzavékonyágú háromnegyedoszlopot mutat, és ilyen támost rajzolt a karzat falszögletébe is. A rajz formáit két megmaradt egyes támfejezet²¹ is hitelesíti, így a hármastámmok máshol, legvalószínűbben az előcsarnokban állhattak.²²

A klosterneuburgi és még inkább az esztergomi támaszformához a dijoni (Côte d'Or) Notre Dame-plébániatemplomból hozhatunk párhuzamot. A dijoni épület mellékhajójában és az előcsarnok mellékhajójának két szakasza közt szerepelnek olyan öt *en-délit* támmal körbevett falpillérek, amelyek félköríves magjához kétoldalt hasábos rész csatlakozik (8. kép). Az alapforma tehát az esztergominak megfelelő, bár gazdagabb, mivel egy-egy oszlop az oldalsó hasábozhoz is csatlakozik. A Klosterneuburgban megfigyelhető és Esztergomban forrásadat alapján valószínűsíthető²³ színesség itt, mint a francia példákban szokványosan, nem jelentkezik. Akárcsak Klosterneuburgban, lábazata (és fejezete) csak az oszlopoknak van, és azok is külön-külön alakítottak. A sugárirányban elhelyezett, felső szélükön homorlattal tagolt, négyszöges plinthoszokon kissé túlnyúlnak az alsó tóruszok. A dijoni plébániatemplom terve a Capella Speciosaával nagyjából egyidős, 1220 körüli.²⁴ Az épület formavilága az auxerre-i (Yonne) Saint Etienne-székesegyház szentélyéből vezethető le, ugyanúgy, ahogy az alsó-ausztriai palotakápolna stílusformái is.

VI. Lipót fő alapítása, a lilienfeldi ciszterci apátság templomának korai fázisai mutatják, hogy a franciás stílus még a herceg építőtevékenységében is kivételként számba ment. A templom építése a 13. század első évtizedében a romanika stílusában kezdődött, az építkezésen a gótikus jegyek csak fokozatosan jelentek meg, hogy aztán még az 1230-as felszentelés előtt a templom keleti részein meghatározó szerepre lépjenek.²⁵ Itt azonban nem

Laxenburg, 1998, 35-47.

²¹ A Franzensburg belső udvarán, a kapu bal oldalán befalazva. – vö: Seeger, (19. jegyzetben i. m.) 1997, 129, és 51. jegyzet (a fejezeteket konzolnak vélte.)

²² Essenwein, (18. jegyzetben i. m.) 1861. 33-34. Fig. 2. Tafel I-II. A Franzensburgi ebédli *en-délit* támos falpilléreit körpillérré kiegészítve és öt támmal övezve a kápolna boltozattartó támkötegeiként értelmezte rekonstrukcióján. Schwarz, akinek vezetésével újabban Essenwein rekonstrukcióját számos ponton korrigálva virtuális modell készült a kápolnáról, - vö. Mario Schwarz: Die ehemalige Capella Speciosa in Klosterneuburg, in: Die Krone des Landes. Klosterneuburg und Österreich, Hrsg: Karl Holubar - Wolfgang Christian Huber, Wien, 1996, 21-24, Kat. Nr. 9; Mario Schwarz: Klosterneuburg, ehemalige »Capella speciosa«, in: Geschichte der Bildenden Kunst in Österreich I. (BKÖ I.) Früh- und Hochmittelalter, Hrsg: Hermann Fillitz, Wien - München - New York, 1998, 311. - a Franzensburgi ebédli pilléreit mint a kápolna boltozattartó támjait megtartotta. Véleményem szerint azonban az ábrázolás forrásértékének megkérdőjelezése ebben az esetben indokolatlan, hiszen ebbe a pozícióba Prill kanonok oly világosan és egyértelműen egyes támoikat rajzolt. Ugyanezt hangsúlyozza: Seeger, (19. jegyzetben i. m.) 1997. 125-126.

²³ „... marmore interpolatam dicam non ubique tamen; sed ubi sanctior prospectus erat: gora parieti alicubi etiam marmor frusta innexa sunt (...). Interius etiam Columnae muro inexas seuconnatae apparent, item excisorum ac quadratorum lapidum decore ...” Széless György: Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház, Széless György 1761. évi leírása a Szent Adalbert székesegyház és a Szent István templom romjairól, Esztergom, 1998, 114-117. Megjegyezendő, hogy a geressei vörösmárvány Kalocsán sem volt ismeretlen, alkalmazását a déli mellékhajóba nyíló kapu küszöbköve, a „kalocsai királyfej” és egy, még az első templomba temetett éresek (valószínűleg Saul) sírládája mutatja, azonban a falpillérek monolit oszloptörzseiről egyenlőre semmilyen ismeretünk nincs.

²⁴ Robert Branner: Burgundian Gothic Architecture, London, 1960, 54, 132-133; Kimpel – Suckale (3. jegyzetben i. m.) 1995, 332, 519.

²⁵ A templom keleti részének periodizációját és a stílusátmeneteket a legújabb irodalom meggyőzően és gondosan kimunkálta: Kurt Bleicher: Studien zum Gründungsbau der Stiftskirche von Lilienfeld, Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege 56, 2002, 193-211. *En-délit* táмок: Uo. 199.

mutatkozik a Capella Speciosán megfigyelhető tisztán északfrancia hatás. Az átmeneti formákról tanúskodik a szentélynégyoszög alapvetően román kori, hasábos, visszametszett sarkú pillérformája, amelynél azonban a sarokvisszametszésekben és a körüljáró felőli oldal felezőjénél karcstű, gótizáló háromnegyedoszlopok állnak (utóbbiakat később lefaragták), és amelynél a visszalépcsőzött, félköríves árkádok betéteit megkettőzött *en-délit* oszlopok támasztják alá.

Hasonló a stílus helyzete az 1220-30-as évekre keltezett ardaggeri prépostsági templomnak is, ahol gótizáló vonások – így a sokszöges mellékszentélyek, a főszentély külső támszerkezete, a kriptá bimbós oszlopfői és az *en-délit* támokra utaló nyomok a főszentélyben – ötvöződnek román koriakkal.²⁶ Mario Schwarz vizsgálatai a templom faragványait elegáns stílusukba illesztették (Capella Speciosa, Lilienfeld, Heiligenkreuz), ám szerinte kvalitásuk ezektől elmarad.²⁷

A fentiekhez hasonló támszerkezetek a 13. század elején a kerengőépítészetben is kimutathatók. A pilisi ciszterci apátság elpusztult kerengőjében feltárt támaszforma²⁸ a tárgyalat kalocsai pillérek közeli rokona (9-10. kép).²⁹ Az attikai lábazati profil körbefordul a táмок között a pillérmagon is. A négyszöges, bordairányba forduló plinthoszokon túlnyúlnak az alsó tőrszok. Az *in situ* lábazatok arról tanúskodnak, hogy a félhengeres pillérmaghoz itt is öt oszlop illeszkedett. Az ismert lábazatokon és fejezeteken nincsenek csaplyukak, ami persze nem zárja ki a monolit oszloptörzsek alkalmazását. A lábazatok felső síkján mérhető tőrsátmérővel³⁰ rendelkező töredékes vörösmárvány monolitok és néhány ugyancsak megfelelő méretű, egybefaragott pillérrétegtől letört háromnegyedoszlop-töredék is ismert az ásátásokból. Vajon a pillérmaggal egybefaragott vagy *en-délit* támos falpillérek, esetleg mindkét fajta díszítette egykor az apátság kerengőjét? A letört oszlopdobok kis, rombusz alaprajzú nyúlványokkal kapcsolódtak a pillértörzshöz. A fennmaradt pillérfejezeteken a leveles oszlopfők között a pillérmag dísztelen.

Azt, hogy a somogyvári bencés apátság szintén elpusztult és csak feltárt töredékeiből ismert kerengője és legerősebb támaszformája a francia koragótika eredményeit tükrözi, Marosi Ernő ismerte fel.³¹ A megoldás az eddig tárgyalattal szemben nem tekinthető pillérnek, sokkal inkább egy támcsoportnak, méghozzá egy olyan támcsoportnak, amelynél a középső, a többinél valamivel vastkosabb oszlop köré rendeződik a többi négy (11-12. kép). A forma végső soron az 1170-1180-as évekre vezethető vissza.³² A két egészben megmaradt ötös lábazat közül csak az egyikbe mélyednek kör alakú csaplyukak. Ismert még egy hozzájuk

²⁶ Mario Schwarz: Der mittelalterliche Bau der ehemaligen Kollegiatstiftskirche Ardagger und die Passauer Architektur in Österreich, in: Kollegiatstift Ardagger. Beiträge zu Geschichte und Kunstgeschichte, Hrsg: Thomas Aigner, Sankt Pölten, 1999, különösen: 210-219.

²⁷ Schwarz, (26. jegyzetben i. m.) 1999, 216; Mario Schwarz: Studien zur Klosterbaukunst in Österreich unter den letzten Babenbergern, Wien, 1981, 134. vö. még Abb. 56-57.

²⁸ László Gerevich: Ergebnisse des Ausgrabungen in der Zisterzienserkirche Pilis, Acta Archaeologica, 37, 1985, 132, Abb. 14/2, 6, Abb. 42; Imre Holl: Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis, Budapest, 2000, 41-42, Abb. 62.

²⁹ Vö: Marosi, (4. jegyzetben i. m.) 1984, 152; Takács, (4. jegyzetben i. m.) 2000, 322-324.

³⁰ d=12 cm.

³¹ Marosi, i. m. 1972, 97-99. Annál furcsább, hogy újabb vélekedése szerint „the quality of execution does not suggest a direct French origin”. Ernő Marosi: Benedictine Building Activity in the thirteenth Century, in: Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon, szerk: Takács Imre, Pannonhalma, 2001, 656. A kerengő aktuális rekonstrukciója: Koppány Tibor – Koppány Tiborné: Somogyvár. A 13. századi kerengő, in: uo. 353-357.

³² Bony, (1. jegyzetben i. m.) 1949, 9, és Fig. 3, alsó sor. További analóg támfarmák: Vercelli, San Andrea, kerengő: Marosi, (11. jegyzetben i. m.) 1972, 99; támcsoport a londoni Victoria and Albert Museumban: Imre Takács: Werkstätten der Gotik im 13. und 14. Jahrhundert, in: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541 (Kunst und Architektur in Pannonien 1000-1541.), szerk: Takács Imre - Mikó Árpád, Budapest, 1994, 548; de idézetők a dél-angliai Chichester katedrálisának szentélytámfjai is: Bony, (1. jegyzetben i. m.) 1965, 115, és 75. kép.

tartozó ötös fejezet töredéke is, amelyről megállapítható volt, hogy a középső, nagyobb fejezetnél az azt övező kisebbek rövidebbek voltak.³³ Minden bizonnyal ehhez a szerkezethez, méghozzá a külső, vékonyabb oszlopokhoz tartoztak a töredékeikben feltárt vörösmárvány oszloptörzsek is.³⁴

Hasonló, ötös támcsoportokat a zwettli ciszterci apátság kerengőjéből ismerünk. Az északi szárny hármás árkádjainak két középső támaszt és a keleti szárny négyes árkádjainak középső támaszt alkotja ötös oszlopcsoport. Somogyvárhoz képest különbség mutatkozik a négy flankírozó oszlop pozíciójában: míg a somogi példán négyzetet meghatározva, sarkosan, addig Zwettlben görögkereszt alakban helyezkednek el a középoszlop körül, továbbá itt a középoszlop azonos vastagságú a többivel. Az árkádok monolit oszloptörzsei között vörösmárványból készültek is feltűnnek. A kerengő vaskos délnyugati sarokhevedereinek megtámasztására a helyiségek felőli falnál hasábos pillérek elé állított páros monolitokat alkalmaztak.³⁵

Alsó-Ausztriában a klosterneuburgi palotakápolna nyitánya után az attól független és kiterjedtebb második hullámban, az 1230-as évek hercegi donációjú ciszterci kolostorépítésében jelentkeztek ismételtén a vörösmárványhasználatlal egybekötött franciás formák.³⁶ A lilienfeldi és heiligenkreuzi kerengőben négyszöghasábos pillérformát alkalmaztak, monolit vörösmárvány oszloptörzsekkel. Heiligenkreuzban a káptalanterem kapuján, a kútház bejárati nyílásánál és mindkét helyen a kerengőszárnyak vaskos sarokhevederei alatt a hasábos pillér előtt páros *en-délt* tám áll, ahogy a lilienfeldi szentélyben és a zwettli kerengő délnyugati sarkán is láthattuk. A heiligenkreuzi keleti és nyugati kerengőszárny árkádjainak erősebb támkötegei a zwettli típust idéző, bár azoknál karcsúbb, görögkereszt alaprajzon emelkedő ötös támkötegek, ahol a középső elem azonos vastagságú a többivel (13. kép). Az árkádok két oldalán az oszlopcsoport négyes változata jelentkezik. A lapos plinthoszok felső sarka negyedhomorlattal díszített, az attikai lábazatok tányérformájú alsó tőrszra túlnyúlik rajtuk. A külső oszlopok többnyire kétfőzés, kettős gömbben végződő leveles fejezetei azonos magasságúak a középoszlop dísztelen felületű fejezetével.

A heiligenkreuz és lilienfeldi kerengők hasábos pillérszerkezetét és monolit oszloptörzseit a kelet-morvaországi Velehrad (Velehrad) elpusztult kerengőjében³⁷ is

³³ Marosi, (11. jegyzetben i. m.) 1972, 97.

³⁴ A vörösmárvány törzstörödékek átmérője Levárdy szerint leginkább az ötös lábazat külső oszlopainak méretéhez illeszkedett, igaz, nem pontosan. *Levárdy Ferenc*: A somogyvári Szent Egyed apátság XIII. századi kerengőjének építése, in: Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900. éves somogyvári bencés apátság emlékezetére, szerk. Magyar Kálmán, Kaposvár, 1992, 268; *Lővei Pál*: A tömött vörös mész – „vörös márvány” – a középkori Magyarország művészetében, *Ars Hungarica* 22, 1992, 6. A további vizsgálatokat megnehezíti, hogy a kerengő részleges rekonstrukciójába – a hiányokat műkövel körbeötvé, és egyébként teljesen feleslegesen és értelmetlenül – visszaépítették az eredeti faragványok javát. Meg kívánom jegyezni azt is, hogy a faragványokról még a beépítés előtt készült részletes felmérési rajzokat hiába kértem Kopány Tibortól.

³⁵ Die Kunstdenkmäler des Zisterzienserklosters Zwettl, Wien, 1940, Österreichische Kunsttopographie 29, (Paul Buberl) 23-31, 162-166; *Mario Schwarz*: Zwettl, Zisterzienserkloster, Kreuzgang, in: BKÖ I. (22. jegyzetben i. m.) 1998, Kat. Nr. 79, 313-315.

³⁶ A kerengőkről: *Schwarz*, (27. jegyzetben i. m.) 1981, 124-125, 130-133; *Mario Schwarz*: Lilienfeld, Kreuzgang des Zisterzienserklosters, in: BKÖ I. (22. jegyzetben i. m.) 1988, Kat. Nr. 72, 303-304; *Mario Schwarz*: Heiligenkreuz, Zisterzienserabtei, Kreuzgang, in: BKÖ I. (22. jegyzetben i. m.) 1998, Kat. Nr. 90, 328-329; *Markus Thome*: Material und Farbigkeit in der Zisterzienserarchitektur. Zur Verwendung von Rotmarmor in den Kreuzgängen der Abteien Heiligenkreuz und Lilienfeld, *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 60, 2006, 341-348.

³⁷ *Miloslav Pojsl*: Obraz vředního dne cisterciáků v rekonstrukci pŕuvodního kláštera na Velehradě, *Archaeologia Historica*, 15, 1990, 141-142, 149; *Jiří Kuthan*: Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Města – hrady – kláštery – kostely, Vimperk, 1994, 435-436, 439-441; *Miloslav Pojsl*: Bývalý cisterciácký klášter a jeho románské památky, Velehrad, 2001, 14, 28.

kimutathatjuk. A kótár gazdag anyagában fennmaradtak olyan fejezetelemek is, amelyek alsó felületén az oszloptörzsek illeszkedési felülete egyértelműen különálló, páros *en-délit* támokról tanúskodik (14. kép). Ezek minden bizonnyal a sarokszakaszok vastkos hevedereit támasztották alá. A formálásmód részletekbe menően (például kevederívprofil) egyezik az alsó-ausztriai példákkal.

Ugyanekkor, az 1230-as években egy, az eddig tárgyalattól eltérő, de ide kapcsolható pillérforma jelent meg a cseh királyi család által épített kolostorok, így a tišnovi ciszterci apátság és a prágai Agnes-kolostor klarissza kerengőjében. Ezen kerengőkben az udvari fal pillérei élben metsződő, szegmentíves kannelúrákkal tagoltak. A páratlan kannelúrák előtt *en-délit* oszloptörzsek állnak, így azok mélyített felülete tulajdonképpen a monolitok jobb beágyazódását szolgálja, míg a páros kannelúrák a szomszédos oszloptörzseket választják el egymástól (15. kép). Az alapforma az öt kannelúrával tagolt falpillér három oszloptörzssel, míg a sarokfalpillérek kilenc kannelúrával díszített felületén a megfelelő irányokban öt oszlop áll.³⁸ A Morvaország déli részén lévő Louka u Znojma (Klosterbruck bei Znaim) premontrei kolostorkerengőjének romján az udvar felé néző oldalon az északkeleti saroktám mutat a fentieknek megfelelő formálásmódot. A fennmaradt északi kolostorszárny pillérein és a znojmoi Délmorva Múzeumban lévő, bizonyára az elpusztult kerengőszárnyakból származó támkötegen azonban másféle formálásmód jelentkezik.³⁹ Loukához hasonlóan a klosterneuburgi ágostonos prépostság kerengőjének első periódusán sem egyeduralkodó a vizsgált pillérforma. Itt a keleti szárny keleti, helyiségek felőli falán, az erősebb, ötös támkötegeknél figyelhetők meg a kannelúrázás, úgy, hogy mindegyik kannelúra előtt oszlop áll (16-17. kép).⁴⁰ A keleti szárny sarokszakaszainak vastkos hevederíveit hordó, fal felőli támkötegeken a kannelúrázás tagolás a kerengő első periódusának másik pillérformájával, a hasábossal kombinálódik (18. kép).⁴¹

³⁸ Helena Soukupová: Anežský klášter v Praze, Praha, 1989, 106. oldal felmérési rajza. A tišnovi kerengőben jelentős neogótikus kiegészítésekkel kell számolnunk, az alapforma azonban bizonyára hiteles. Az oszloptörzsek és a fejezetek 1862-ből származó gipszöntvények. Vö: Dobroslav Libal: Předklášteří u Tišnova. Architektura, in: Rád cisterciáků v Českých Zemích ve středověku, Praha, 1994, 128.

³⁹ Kuthan, (37. jegyzetben i. m.) 1994, 227, 229-231.

⁴⁰ A klosterneuburgi kerengőben számolnunk kell Friedrich von Schmidt 1869-1881 közötti restaurálásával, ami a részleteképzés eredetiségét kérdésessé teszi. Az eredeti és a neogótikus formák megkülönböztetését véggképp ellehetetleníti az a felesleges sárgás meszelés, amely a faragványokat borítja. Szerencsénkre a Leopold Ernst – Leopold Oescher: Stift Klosterneuburg. Bau-Denkmaale des Mittelalters im Erzherzogthum Österreich, Wien, 1846, Heft II, Blatt VI. képén a keleti szárny délről számított 4-5. szakasza között a pillér kannelúrázás tagolása az *en-délit* törzsek hiánya miatt világosan látható.

Megjegyzendő, hogy a keleti szárny délről számított 5-6. szakasza közötti falpillért a 14. században egy kettős, csücsves nyílás miatt átalakították, úgy, hogy a fejezetét meghagyták, de magát a pillért szükségmegoldásként – mivel a boltozatot nem módosították – másféle tagolásúra cserélték, és a kettős nyílás *trumeau*-jaként alkalmazták. A gótikus nyílást bizonyára a káptalanterem átépítésekor (1675-1681) falazták be, így Ernst rajzán nem is szerepel. Az árkádokat a neogótikus restaurálás idején tárták fel, és béléletüket kibontották – Karl Drexler: Das Stift Klosterneuburg, Wien, 1894, 80.

⁴¹ A határozott stíluskülönbségek alapján a klosterneuburgi kerengő déli és keleti szárnya egyértelműen elkülöníthető a két másiktól, és az is meghatározható, hogy az utóbbiak a későbbiek. Adat szól arról, hogy Pablo prépost Ulrich von Kritzenzendorf lovag adományát, 100 font bécsi pfenniget a kerengő építésére fordította. Pablo 1279-től töltötte be a préposti székét, ami csak a későbbi északi és nyugati szárny stílusának feleltethető meg. – Vö: Berthold Cernik: Das Augustiner-Chorherrenstift Klosterneuburg Geschichtliche Daten, Wien, 1958, 15; Mario Schwarz: Klosterneuburg, Kreuzgang des Augustinerchorherrenstiftes, in: Geschichte der bildenden Kunst in Österreich 2. Gotik, Hrsg: Günter Brucher, Wien, 2000, 202-203. – A korábbi kerengőrész a Schwarz által vele összefüggésbe hozott kremsi domonkos templom kerengőjétől szerkezetében és részleteiben is különbözik (a kremsi kerengő későbbinek látszik, más stílus képvisel és azt is gyöngébb színvonalon hozza) és közvetlen kapcsolat nem fűzi a kremsi Gozzoburghoz sem. Viszont fentebb tárgyalt kapcsolata a cseh-morva kerengőkkel vagy az elpusztult velehradi kerengő gazdag faragványanyagával (fejezetornamentika) az első építkezést az 1230-1240-es évekbe valószínűsíti. Így a klosterneuburgi kerengő két építési periódusa között több mint egy emberöltőnyi időkülönbséggel kell számolnunk.

Ilyen monolit törzseket alkalmazó, kannelúrozott támformát a 13. század közepéről a morvaországi Jihlava (Iglau) domonkos templomának háromszakaszos szentélyéből is ismerünk.⁴² Itt a hatsüveges boltszakaszok közötti hármas támnál összefogottabb a formálásmód: a középső kannelúra keskenyebb, és egykor mindhárom előtt oszloptörzs állt (19. kép). A szentély kialakítása a különböző méretű és formájú ablakokkal (csücsíves, keskenyebb félköríves, mérműves, táموkkal díszített keretű, stb.), a támkiosztást figyelembe nem véve elhelyezett ülőfülkékkel, az alsó kis táموk fejezetére mintegy fedőlemezként helyezett lábazatokkal és a rövid oszloptörzsdarabokat gyakran megszakító osztoгыűrűkkel meglehetősen szervesen.

Kantonált pillérek

Alig tíz éve tudjuk, hogy a pannonhalmi bencés apátsági templomot az 1224-es felszentelés előtt befejező társaság a *pilier cantonné* egy változatát alkalmazta,⁴³ a hatsüveges boltozatoknak megfelelően erősebb és gyöngébb változatban. A gyöngébb pillérnél a négy fő irányban nagyobb, átlós irányban kisebb háromnegyedoszlopok helyezkednek el; az erősebb pilléreknél az utóbbiak párosával szerepelnek (20-21. kép). A pillérmag nem hengeres, a táموk közötti íves átkötések erőteljesebben kihasasodnak, mint egy körpillér palástjának részletei. A szerzetesi kórusban a stallumok miatt a pillérek főhajó felőli része hiányzik, azonban az ettől nyugatra elhelyezkedő, utolsó (gyöngé) pillérpárnál (C8-D8) a főhajó felől is megépült a tám, amint azt a pillérpár eredeti, keleti fele ma is mutatja. A gyöngébb pillérek átlós támojaival a helyzet tovább bonyolódik. A második főhajószakasz déli közbülső pillérének (D6) átlós oszloptörzsei vörösmárványból faragott *en-délit* táмоk voltak. A nyugati főhajószakasz közbülső pillérpárjának (C8-D8) megmaradt keleti felén az átlós táмоk hiányoztak, csak fejezetük volt meg, amely alul lefelé néző konzolfejekkel volt megállítva.⁴⁴ Itt a vaskos háromnegyedoszlopok között két-két szegmentív mutatkozik. A falpillérek a szabadon állóknak megfelelően alakítottak: három táмоjuk közül a középső vaskosabb, közöttük éppúgy, mint a táмоk és a fal között is megfigyelhető a pillérmag kihasasodó szegmentíves tagolása.

A *pilier cantonné* Pannonhalmán alkalmazott változata a feldolgozottság jelenlegi szintjén a francia anyagban is ritkának látszik.⁴⁵ Úgy tűnik, hogy ez a bővítményei között kihasasodó pillérmagot mutató forma az auxerre-i Saint Etienne-székesegyház szentélyéről származott a bencés főapátságához (22-24. kép). Az auxerre-i építkezést 1215-ben a négyszöges szentélykapolnával kezdték,⁴⁶ és a karakterisztikus formálásmód már itt, a téregység sarokfalpillérein megfigyelhető. A szentélykörüljáró falpillérei a vonatkozó pannonhalmi falpilléreknak megfelelően alakítottak, bár kétfelől monolit oszloptörzsek is csatlakoznak hozzájuk: lent a vakárkádor oszlopai, fönt a homlokíveket tartó kecses és elegáns, a lehetőségek határát súrolóan karcsú táмоk. A szentélyfej és a hosszanti szentélyrész közötti pillérköteg is íves kihasasodásokat mutat. A szentély felé néző felén a vaskosabb fő táмоk között három-három kisebb háromnegyedoszlop helyezkedik el, melyek

⁴² Kuthan, (37. jegyzetben i. m.) 1994, 163-166; [Klara Benešovská]: Former Dominican Monastery, with Church of the Holy Cross, Jihlava, in: Architecture of the Gothic, Prague, 2001, 126.

⁴³ Imre Takács: Die Erneuerung der Abteikirche von Pannonhalma im 13. Jahrhundert, Acta Historiae Artium, 38, 1996, 44, 45, Abb. 1, 36, 45; Tóth Sándor: Pillér és ív a magyar romanikában, in: Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok, szerk: Bardoly István - László Csaba, Budapest, 1998, 60, 64.

⁴⁴ Lásd Takács cikkének bővebb, magyar nyelvű változatában: Takács Imre: Pannonhalma újjáépítése a 13. században, in: Mons Sacer 996-1996. Pannonhalma 1000 éve, szerk: Takács Imre, Pannonhalma, 1996, I, 187-189.

⁴⁵ A forma auxerre-i megjelenéséről és előzményeiről: Branner, (24. jegyzetben i. m.) 1960, 53.

⁴⁶ Kimpel – Suckale, (3. jegyzetben i. m.) 1995, 306, 311, és 21. jegyzet; 314, és 25. jegyzet, 506.

közül a szentélyboltozat alátámasztására két pár fut fel a gádorfalon, a megfelelő erősebb hárommegyedoszlopot kísérve.⁴⁷ A pillér szentélykörüljáró felőli része másképpen szerkesztett, de ott is megfigyelhetők a jellegzetes kihasasodások. A keleti négyzeti pillérek szerkesztésmódja is hasonló, csak ott a méretnövekedés a formák megsokszorozódását eredményezte.⁴⁸

A táмок között kihasasodó pillérmagos kantonált pillér megoldása az auxerre-i katedrális kiterjedt burgundiai hatókörzetében gyakran felbukkan az 1220-1230-as években, bár az emlékekben mellékszerepet játszik más pillérváltozatok mellett. A dijoni Notre Dame-plébániatemplom háromhajós előcsarnokában⁴⁹ a nyugati homlokzatot hordozó kettős pilléreken és falpilléreken a nyolctámos változat és annak falhoz illesztett variációja figyelhető meg (25. kép). A Semur-en-Auxois-i (Côte d'Or) Notre Dame bencés prépostság északi kereszthajójának kapuja, a *Portail des Bleds*⁵⁰ elé tervezett emeletes előcsarnok földszintjén a bal oldali falpillér mutat ilyen, nyolctámosra kiegészíthető pillérrészt. Megjegyzendő, hogy itt a pillérmagot *en-délit* táмок övezik. A Villeneuve-sur-Yonne-i (Yonne) Notre-Dame-de-l'Assomption prépostsági és plébániatemplom szentélyében az erősebb és a gyöngébb pannonthalmi pillér változatát is megtalálhatjuk, noha a támváltást az alkalmazott keresztboltozatok nem kényszerítik ki (26. kép).⁵¹ A kihasasodó pillérforma itt már a körüljáróban, a sugárkapolnákát elválasztó pillérkötegeken megjelenik. Sacy (Yonne) Keresztelő Szent János templomának keleti részén a gyöngébb pannonthalmi pillér jelentkezik (27. kép).⁵² Nevers (Nièvre) Saint-Cyr-et-Sainte-Juliette székesegyházában a kétszakaszos nyugati kereszthajószárak közül a délinek a délnyugati falszögletében lévő hármastaltam és ugyanitt a nyugati falon a szakaszok közötti ötös támköteg tartozik ide.⁵³ Végül a Chalon sur Saône-i (Saône et Loire) Saint Vincent székesegyházban a diadalív, valamint a vele azonosan kezelt szentélyfej és a szentélynégyyszög közötti falpillérköteg az auxerre-i szentélyzáródást bevezető ötös támköteg pontos mása. Ez azért is figyelemre méltó, mert a pannonthalmi déli mellékszentély diadalívpilléreinek kiképzése a táмок közötti homorú felületekkel ugyancsak megtalálható a chaloni szentélyben, a kétszakaszos szentélynégyyszög közbülső támkötegén (28. kép).⁵⁴

Pannonthalmán tehát nem lehet mindent a közelmúltban bemutatott reimsi kapcsolatokkal⁵⁵ magyarázni, auxerre-i összefüggésekkel is számolnunk kell. Ez a tény azért

⁴⁷ Nem gondolom, hogy a pillér és a felnyúló támforma későbbi, 14. század eleji módosítás eredménye volna, ahogyan azt *Branner*, (24. jegyzetben i. m.) 1960, 107. gyanítja. Mind a fedőlemez profilja, mind a kétzónás, bimbós leveles fejezetek megfelelnek a szentély építési korának. Továbbá a támköteg ugyanebben a pozícióban, ugyanazzal a tagolással Auxerre-t követve megjelenik Chalonban is. (Lásd lentebb a főszövegben.)

⁴⁸ A tárgyalat auxerre-i pillérek felmérési rajzát lásd *Thomas H. King: The Study-Book of Mediaeval Architecture and Art, being a Series of Working Drawings of the Principal Monuments of the Middle Ages, Vol. I, Edinburgh, 1893, Pl. 39-41.* (Auxerre Pl. 13-15.)

⁴⁹ Az előcsarnokról: *Hans Jantzen: Burgundische Gotik, München, 1949, 29; Branner*, (24. jegyzetben i. m.) 1960, 60-62. Datálása: 1230-as évek. Vö: *Branner*, (24. jegyzetben i. m.) 1960, 54, 132-133; *Kimpel – Suckale*, (3. jegyzetben i. m.) 1995, 332, 519.

⁵⁰ *Branner*, (24. jegyzetben i. m.) 1960, 180; *Kimpel – Suckale*, (3. jegyzetben i. m.) 1995, a kapu jobb oldali béléletének fotóját közli: Abb. 342.

⁵¹ *Jürgen Michler: Zur Stellung von Bourges in der gotischen Baukunst, Wallraf-Richartz-Jahrbuch 41, 1980, 53. és Fig. 11; Branner* (24. jegyzetben i. m.) 1960, Fig. 98. A templom datálása: *Kimpel – Suckale*, (3. jegyzetben i. m.) 1995, 320, 370, 548.

⁵² *Branner*, (24. jegyzetben i. m.) 1960, 168, és Fig 82.

⁵³ A nyugati kereszthajó beboltozása látszik a jelenleg álló gótikus templom legkorábbi részének. Lásd *Branner*, (24. jegyzetben i. m.) 1960, 157-158; *Kimpel – Suckale* (3. jegyzetben i. m.) 1995, 321, 527. Az északi kereszthajószár falpillérei másféle, hasábos szerkezetűek. Vö. *Branner*, (24. jegyzetben i. m.) 1960, Plate 43a.

⁵⁴ A chaloni gótikus szentélyátalakítás az 1230-as évek elejére keltezhető: *Branner*, (24. jegyzetben i. m.) 1960, 64, 124-125; homorú átkötések a táмок között: uo. Plate 42/a.

⁵⁵ *Takács*, (43. jegyzetben i. m.) 1996, 50-62; és legutóbb: *Imre Takács: The French Connection. On the Courtenay Family and Villard de Honnecourt apropos of a 13th Century Incised Slab from Pilis Abbey*, in: *Künstlerische Wechselwirkungen in Mitteleuropa*, Hrsg. von Jifi Fajt – Markus Hörsch, Ostfildern, 2006, 19,

is figyelemre méltó, mert a bencés főapátságnál két évvel korábban felszentelt alsó-ausztriai palotakápolna részletképzése szintén auxerre-i mesterekről tanúskodik. Pannonhalma ornamentikájából a korábban külön periódusként számontartott déli mellékszentély diadalívpillérének fejezetei és további néhány fejezet mutat rokonságot a klosterneuburgi fejezetanyaggal. Mindettől függetlenül Pannonhalma gótikus templomának befejező periódusán a fő stíluskapcsolat Reims marad, ahol nemcsak az északi kereszthajó ablakkeretelése, hanem általában a keleti részek korai fejezetornamentikája is szép megféleleket ad a bencés főapátság fejezettypusaival és azok faragásmódjával.⁵⁶

Pannonhalma gótikus épületének befejező fázisa kivételes helyet foglal el a klasszikus gótika közép-európai recepciótörténetében. Akárcsak a klosterneuburgi kápolnához, ehhez is nehéz stíluskort rajzolni. A kantonált pillér két másik közép-európai felbukkanása arról tanúskodik, hogy az elegáns franciás motívumok hátterében nem mindig állnak francia kapcsolatok és mesterek, a formaközvetítés egyéb módjaival is számolnunk kell! A Sankt Pölten-i egykori ágostonos prépostsági templomnál (1228-as fölszentelés) a hengeres pilléreket nyolc tám övezi (29. kép).⁵⁷ A jáki bencés apátsági templom hosszaházának eredeti, északi pillérei körül ugyancsak nyolc tám áll, de a pillérmag nyolcszöges (30. kép). A kantonált pillér mindkét helyen terváltozás után jelent meg.⁵⁸ Itt szeretném megjegyezni, hogy Jáknak semmi köze a türjei ill. lilienfeldi (a kereszthajó keleti oldalán megjelenő) pillérformához, mint Marosi Ernő véli, továbbá a jáki ornamentika is független Türijétől, a köztük felállított genealógiai viszony pedig értelmetlen.⁵⁹

A kantonált pillér nyolcszöges változata (négy hengeres bővítménnyel) már a forma genesisénél, Chartresban megjelent (finom támváltás elemeként), de később a fő áramlatból eltűnt, és a további alapemlékeken a hengeres pillér négy hárommegyedoszoppal vált kánonná.⁶⁰ A nyolctámas változat - hengeres pillérrel, mint Sankt Pöltenben is - végső soron Bourges-ra vezethető vissza.⁶¹ A nyolcszöges kantonált pillér Michler szerint Lotaringia (Lothringen) környékén mutatható ki. Korai példa a nyolctámas, nyolcszöges pillérre a Neufchâteau-i (Vosges) Saint Christoph hosszaházából idézhető.⁶² Az elegáns francia származtatás ellenére a modern pillérforma mind Sankt Pöltenben, mind Jákon régies körítéssel társul. Jákon megjegyzésre méltó az alacsony és zömök *pilier cantonné* és a nehéz, alig tagolt román faltömeg szervesen izesülése. Sankt Pöltenben a pillérek és a fal viszonyát a barokk elfedi, de a legalább részben ismert részletképzés és az ornamentika tradicionális formavilága a jákihoz igen hasonló viszonyokat mutat.⁶³ A pannonhalmi befejező fázissal

ahol ismételt Pannonhalma champagne-i eredetét hangsúlyozta, a templom burgundiai összefüggéseit nem ismerte.

⁵⁶ Vö: Richard Hamann-Mac Lean - Ise Schüssler: Die Kathedrale von Reims, II. Teil, Die Skulpturen. Különösen: Band 7. Abbildungen. Innere Westwand und Ornamentik. Stuttgart, 1996. A fentiekről részletesen szól az „Ich war beauftragt nach Ungarland zu gehen” című, megjelenés alatt álló tanulmányomban.

⁵⁷ Mario Schwarz: Die Architektur der mittelalterlichen Klosterkirche, in: Dom und Stift St. Pölten und ihre Kunstschatze, Hrsg: Heinrich Fasching, Sankt Pölten - Wien, 1985, 61-68; vö. még (késői datálással és a "normannische Bauhütte" gondolatának erőltetett megjelenésével, de a jellemző stíluskörnyezet részletező meghatározásával): Richard Kurt Donin: Der mittelalterliche Bau des Domes zu St. Pölten. Ein Beitrag zur Geschichte der romanischen Baukunst in Wien und Niederösterreich, Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Wien, 12, 1932, 10-61.

⁵⁸ Vö: Schwarz, (57. jegyzetben i. m.) 1985, 54-55, 67; Tóth, (43. jegyzetben i. m.) 1998, 62-65.

⁵⁹ Ernő Marosi: Die Benediktinerabteikirche St. Georg zu Ják. Bauwerk und kunsthistorische Problematik, Acta Historiae Artium 39, 1997, 64-65. vö: Tibor Rostás: Eine kleine „Drakologie”. Die Ornamentik der Tišnovor Porta Coeli und Ungarn, Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege 60, 2006, 359-360.

⁶⁰ Binding, (1. jegyzetben i. m.) 1995, 69-83.

⁶¹ Michler, (51. jegyzetben i. m.) 1980, 30, Fig. 3-4.

⁶² Michler, (51. jegyzetben i. m.) 1980, 66, Abb. 41, Fig 18. (a szövegben négytámas pillér szerepel, ami nyilvánvaló elírás). További nyolcszöges *pilier cantonné*: uo. 67, 70-71, Abb. 42, 49, Fig 20b.

⁶³ A formaközvetítés módjairól bizonyos jáki motívumok régóta ismert bambergi eredetével kapcsolatban újabban Winterfeld fogalmazott meg figyelemreméltó gondolatokat: Dethard von Winterfeld: Bamberg und Ják,

közel egy időben tehát a klasszikus gótika vizsgált északfrancia pillérszerkezete másutt is felbukkant régiókban, olyan későromán mesterek tevékenysége során, akik azt saját formafelfogásukhoz és előadásmódjukhoz igazítva alkalmazták, anélkül, hogy valódi jelentőségét megértették volna.

A jákiakkal rokon, háromnegyedoszlopokkal bővített nyolcszöges pillérek variációi állíthatók össze a veszprémi várfalban másodlagosan használt elemekből is. A köelemek közelebbi vizsgálatát megkönnyíti, hogy közülük néhányat kiszedtek a várfalból, és a veszprémi múzeum kőtárában helyeztek el (31-37. kép).⁶⁴ Mindegyikük legalább két pilléroldalt fog át, így a köhatárok sehol sem esnek egybe a pillérsarokkal, nyilván a szerkezet stabilitásának növelése érdekében. A nyolcszög középpontjába mutató fugák általában a háromnegyed oszlopok tövénél húzódnak, de van olyan elem is, amelynél a pilléroldal tengelyében van a köhatár. Négyféle köelem ismert, egy továbbiak a szükség szerű meglétére csak következtetni tudunk. Az egyik egy háromnegyed tám dobjából, annak az egyik oldalához csatlakozó pilléroldal-részből és a szomszédos oldal ugyanakkora részéből áll. Egy másik csak annyiban különbözik ettől, hogy a szomszédos pilléroldalt az oldalfelezőjéig kifaragták. Egy harmadik esetében egy teljes, támmal bővített pilléroldalhoz a két szomszédos oldal támtőig húzódó szakasza csatlakozik. A negyedik elem - mely csak a várfalban tanulmányozható - hasonló ehhez, de a teljes pilléroldal tám nélküli, és egyenlőre eldönthetetlen, hogy a csatlakozó oldalakból mekkora rész van meg.⁶⁵ Az ötödik - mindeddig csak a szerkezeti kényszerűségből következően feltételezett - elemnek egy bekötőnyúlvánnyal ellátott háromnegyedoszlop-dobnak kell lennie.

Alapvető különbség mutatkozik tehát az elemek között a pillérbővítmények kérdésében. Az egyes számú úgy van komponálva, hogy mellé legalább az egyik oldalról támmal rendelkező elem csatlakozzon. A hármas számú elem esetében logikusnak látszik ezt mindkét oldal esetében feltételezni. A kettes számú egyik oldalán kizárja a háromnegyed tám létét, míg a négyes számú - amely maga sima, tám nélküli - talán ismét csak két, oszloppal bővített oldal között helyezkedett el.⁶⁶

Mindezek alapján különböző pillérváltozatokat állíthatunk elő (38. kép). Nyolc oldalán háromnegyed támmal bővített nyolcszöges pillért legegyszerűbben az egyes számú elemből nyolcat felhasználva hozhatunk létre, körétegenként úgy variálva a fugákat, hogy hol a tám egyik, hol a másik oldalán húzódjon a köhatár. Ilyen pillért az egyes mellett a hármas elemet felhasználva is szerkeszthetünk, de így az ötös számúra is szükségünk van. Éppen annyi ötös elemre van szükség, ahányat a hármasból használtunk. Az ötös számú elemek a hármasok egyik oldalán szerepelnek, és a stabilitás miatt logikusnak tűnik, hogy a következő körétegen ezek fölé helyezzük a nagyobb hármas elemeket, így körétegenként eggyel-eggyel fordul el a szerkezet. A hármasok és ötösök számát változtathatjuk is, sőt csak négyes és ötös

in: A jáki apostolszobrok / Die Apostelfiguren von Ják, szerk. Szentesi Edit – Ujvári Péter, Budapest, 1999, 513-517.

⁶⁴ A faragványok 1979-ben, a Tolbucin u. 9. ház elbontásakor kerültek elő, és Kralovánszky Alán szedette ki azokat a várfal belső oldaláról - lásd: *Kralovánszky Alán*: Veszprém, Tolbucin u. 9, Régészeti Füzetek, 33, Budapest, 1980, 118. A köveket Bodó Balázssal határoztuk meg mint pillérelemeket. Azonosításukhoz Bodó Balázs a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum kőtárának felmérése kapcsán, jómagam pedig a veszprémi Gizella-kápolna összefüggéseit bogozva jutottam el.

⁶⁵ Az 1. sz. elemből három teljes és egy töredékes van a kőtárban és jónéhány a várfalban, a 2. és 3. számú elemből egy-egy található a kőtárban, a 4. számúból kettő van az említett várfalszakasz belső oldalán.

⁶⁶ A háromnegyedoszlop átmérője 24 cm. A pilléroldalhoz 20,5 cm szélességben csatlakozik, kiülése 18,5 cm-es. A táмок mellett kétfelől 15,5 cm hosszú rész marad oldalanként. A pilléroldal 51,5-53 cm hosszú. A fentiekből következően a nyolcszöges pillérmag hossza kb. 125 cm, a táмокkal bővített pillérhossz kb. 162 cm.

A jáki északi pillérek valamivel nagyobbak, de kisebb támmal. Ott a háromnegyedoszlopok átmérője 18-19 cm, kiülése 16,5 cm és 12-13 cm szélességben csatlakoznak a pilléroldalhoz, a táмок mellett kétoldalt 21-23 cm marad oldalanként. A pilléroldal 56-57 cm hosszú. Ócsán a szintén szabályos nyolcszögű pillérek (támok nélküli) oldalai 56-62 cm között váltakoznak.

elemekből is összerakható a pillér. A megoldás a fugák körétegenkénti gazdag variációs lehetőségét rejti. Mivel vannak olyan elemek, amelyek bővítetlen pilléroldalakat is feltételeznek, a mind a nyolc oldalán bővített pillér-rekonstrukció elsősorban támváltásos konstrukcióban képzelhető el, persze a táмок (általunk ismeretlen) konzolokról is indulhattak, ez esetben a bővítetlen pillérelemek fölül is kerülhettek támosak.

Négy oldalán bővített pillért négy db. kettes számú és két db. négyes számú elem segítségével állíthatunk elő. A fugák szempontjából ebből két variáció lehetséges. A harmadik köréteg-variációt úgy érthetjük el, ha négyet veszünk a négyet és ötös elemből. Hat oldalán bővített pillérhez juthatunk például, ha négyet veszünk az egyes, kettőt a kettes és egyet a négyes számú elemből. Itt is két változat variálódik körétegenként. Ha négyet veszünk a kettes, kettőt a hármas elemből, úgy az előbbiétől eltérő szerkezetű, hat oldalán bővített pillérhez jutunk. Ennek nehezebb megtalálni a körétegpárját, ahhoz két négyes, négy egyes és két ötös elemre van szükség. A faragott köelemek között fennmaradó pillérmagot tört kövel töltötték ki.⁶⁷

Két további elem ugyanilyen szerkezetű, de nagyobb pillérek létrehozására alkalmas. Mindkettő a várfal belső oldalába van befalazva. Az egyik a kettes elemhez áll a legközelebb, de 30 cm-t tartalmaz a szomszédos pilléroldalból.⁶⁸ A másik a feltételezett ötös számú elemmel egyező formájú, csak a háromnegyedoszlop átmérője nagyobb.⁶⁹ A két nagyobb méretű köelem négyezeti pillérhez is tartozhatott.⁷⁰

A nyolcszöges pillérek fejezetznájából⁷¹ és válpárkányából egy-egy töredék maradt. Mindkét elemnél megállapítható, hogy két egymással szomszédos oldal is támmal volt bővítve, illesztési felület viszont egyikén sem maradt. A fejezetznája-darab egy háromnegyedoszlop-fejezetből, mellette egyik oldalról a pilléroldal töredékéből, a másik oldalt a pillérsarokból és egy újabb oszlopfejezet kelyhének csekély töredékéből áll. A válpárkánynál nyolcszöges sarokrészhez kétféle egy-egy fejezet fölötti részlet csatlakozik. A párkány lapos, profilját mindössze egy sarkantyútag képezi. A fejezetek fölötti rész kiegészítve a nyolcszög felének alaprajzát mutatja.

Két további kőtári faragvány nem illeszthető a pillérek vázolt rendszerébe, de ide tartozik. Az egyik minden bizonnyal egy nyolcszög belső falsarkába illeszkedő háromnegyedoszlop dobja. Az oszlop mellett az egyik oldalon megvan a csatlakozó falnyelv, a másikon azonban ez hiányzik, valószínűleg lefaragták. A másik elem egy oszlopfejezet (39. kép).⁷² Mellette az egyik oldalról sima körfelület látható, a másik oldalon azonban folytatódik a fejezet ornamentikája. A részlet kevés annak megállapításához, hogy egyenes vagy görbe felületről van-e szó, így egy újabb háromnegyedoszloppal vagy egy újabb pilléroldallal is számolhatunk, amely levelekkel díszített. A köríves kehelyperem fölött az abakusz lemeze is látható. Az oszlop átmérője mindkét esetben megegyezik a pillértámok átmérőjével.

Az utóbb említett fejezettöredék ornamentikája megegyezik a gyulafíratóti, a Boldogságos Szűz tiszteletére emelt premontrei postótság káptalantermének északi ikerablakán *in situ* megmaradt külső oszlopfejezet levélírással (40. kép). Továbbá, az említett

⁶⁷ Ilyen törtköves pillérmagok (az újkori kőitermelés miatt kváderburkolatuktól megfosztva) jelentős mennyiségben álltak és voltak tanulmányozhatók a közelmúlt műemléki átépítéséig Vértesszentkeresztben.

⁶⁸ Ennek alapján az sem kizárható, hogy a türjeiekhez (vö. *Péter Márta*: A türjei nemzeti és monostor építéstörténete, Szakdolgozat, ELTE BTK, Művészettörténeti Tanszék, 1964.) hasonlóan volt hosszirányban nyújtott nyolcszögű pillérforma is.

⁶⁹ d=34 cm.

⁷⁰ Francia példák a hosszházipillérekkel azonos konstrukciójú, csak nagyobb méretű négyezeti pillérformára: Michler, (51. jegyzetben i. m.) 1980, 52-53. Lyon, Saint Jean-székesegyház; Aignay-le-Duc; Semur-en-Auxois stb. (A pillérforma Bourgesből ered, de ott nincs keresztthajó, így ilyen probléma sem. A chartres-i típusú *pilier cantonné* esetén a négyezeten másféle pillért használtak.)

⁷¹ A fejezet ismeretlen provenienciájú, csak feltételezni lehet, hogy ez is a várfalból kerülhetett a kőtárra.

⁷² A két kőtári fejezetznája-töredék közül az utóbbi darab lehet az 1979-es kiváltás elemei közül való (vö. *Kralovánszky*, (64. jegyzetben i. m.) 1980, 118.), mivel Tóth Sándor a másikat már a 60-as években ott látta.

vállpárkány profilja és sokszöges alaprajza azonos a prépostsági templom déli kereszthajóján *in situ* fennmaradt két fejezet fedőlemezővel. Mindezek alapján gondolható, hogy a pillérelemek Gyulafirátótól kerültek a veszprémi várfalakba.⁷³ A templom 1964-es ásatása során a négyzetes pilléralapok egy részét is sikerült feltárni, ezeken elférnek a kiserkezett pillérváriációk.⁷⁴

A bemutatott gyulafirátóti pillérelemekhez igen hasonló, előregyátható köelemek Dieter Kimpel kutatásai szerint a klasszikus gótika északfrancia katedrálisain jelentek meg. A kétféle chartres-i pillértípust négy-négy, összesen tehát nyolc köelemből állították össze, ez a szám Reimsben háromra, Amiensben háromra, majd egyre, Saint Denisben kettőre csökkent (41-44. kép).⁷⁵ Gyulafirátóton, mint láttuk, a lehetséges pillérváltozatok öt elemből maradéktalanul összeállíthatók. A rátóti köelemeknél a kőhatár általában a tám csatlakozásához került. Ilyen szerkesztésmódot az amiens-i északi kereszthajó keleti részén és az északi szentélyben lévő negyedelt pilléreknel és a reimsi hosszház nyugati részén találunk,⁷⁶ míg a bekötőnyúlvánnyal ellátott tám Chartres-ban és Reimsben is alapforma. Ennél is figyelemreméltóbb, hogy az azonos méretű pillérelemek külön sablonok alkalmazásáról tanúskodnak, amely sztenderdizálást szintén a klasszikus gótikus katedrálisokon fejlesztették ki. Gyulafirátóton tehát nemcsak a pillérforma, hanem a készítéstechnika is az északfrancia példákkal rokon. A köelemek szabvány szerinti, külön sablon alapján történő elkészítése lehetővé tette az előregyártást és így a téli munkavégzést, a kőfaragásnak az építési szezontól, az időmunkától való leválasztását. Vagyis Rátóton a formaátvétel egyúttal az északfrancia műhelyszervezeti újítások átvételével is járt.⁷⁷

⁷³ Vö. *Rostás Tibor*: Udvari művészet Magyarországon a 13. század második negyedében és közepén, avagy a Gizella-kápolna hazai kapcsolattrendszere, Műemlékvédelmi Szemle, 10, 2000/1-2, 18-20. A 16. században Veszprém a magyar-török határvidék egyik végvára lett, a tőle 7 km-re fekvő gyulafirátóti prépostságot a szerzetesek elhagyták. – A veszprémi egyházmegye kolostorainak 16. századi sorsáról: *Molnár Antal*: A veszprémi egyházmegye a török hódoltság idején, in: Veszprém a török korban, szerk. Tóth G. Péter, Veszprém, 1998, 74-75. – A vár erődítési munkálatainál a prépostságot minden bizonnyal kőbányának használták, anyagát a sérült déli várfalszakasz javításához és a délnyugati őlaszbástya falaiba építették be. – A bástya datálási javaslata: *Rostás*, (fentebb i. m.) 2000, 33. jegyzet. – A vár renoválásaihoz más középkori épületek kőanyagát is felhasználták. Lásd: *Mezey Alice*: A veszprémi várfal délnyugati szakaszából kibontott faragott kőanyagról, A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 13, 1978, 133-138; *Balassa László*: A veszprémi vár építéstörténete a XIII-XVII. században, in: Tudomány és művészet Veszprémben a 13-15. században, szerk. V. Fodor Zsuzsa, Veszprém, 1996, 9-12, 14; *Rostás*, (fentebb i. m.) 2000, 20. és 42. jegyzet; *Fülöp András* – *Koppány András*: A veszprémvölgyi apácakolostor régészeti kutatása (1998-2002), Műemlékvédelmi Szemle, 12, 2002/1, 8; és *Bodó Balázs*: A veszprémvölgyi apácakolostor építéstörténete és kőfaragványai, uo. 49, 55-56, és 32. jegyzet.

⁷⁴ A feltárt falak sajnos nem lettek tisztességesen felmérve, így az ásatási alaprajz nyomán a kiásott pilléralapok közül csak kettőnek tudom – hozzávetőlegesen – megadni a méreteit: a délkeleti hosszházpillér 2 m széles, a délkeleti négyezeti pillér 1,9x1,9 m-es, bár a szélessége nyugat felé 1,7 m-re csökken. Ezek szerint alapozásban nem tettek különbséget a négyezeti és a hosszházpillérek között. A pilléralapokról egyéb hasznosítható információt nem kapunk sem az ásatási dokumentációból, sem az eredményeket bemutató rövidke közleményből. Lásd *Pámer Nóra*: A gyulafirátóti középkori premontrei monostor feltárása, A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 6, 1967, 3. és 8. kép; Uő: Ásatási napló 1964, 3, 5, 6, 7, 8; Uő: Jelentés a gyulafirátóti kolostor 1964. évi ásatásáról, Kézirat, 1965, 3. A dokumentáció a KÖH Tervtárban, ltstz. 11988.

⁷⁵ *Kimpel*, (1. jegyzetben i. m.) 1983. Chartres: 256, Abb. 10-11; Reims: 256, Abb. 12; Amiens: 247, Abb. 2-3; Saint Denis: 263-264, Abb. 15.

⁷⁶ *Kimpel*, (1. jegyzetben i. m.) 1983. 247, 258, Abb. 4, 14.

⁷⁷ A gótikus köelemek sztenderdizálásáról, az előregyártásról és a műhelyszervezeti sajátosságokról lásd: *Kimpel*, (3. jegyzetben i. m.) 1979-80, 278-280; *Kimpel*, (1. jegyzetben i. m.) 1983, különösen: 246-249, 254, 256-259; Kimpel eredményeinek rövid összefoglalása: *Müller* (3. jegyzetben i. m.) 1990, 126-133.

Úgy tűnik, hogy a fent bemutatott rátóti technológiai újítások kivételszámba mennek a régióban. Jákón a hasonló pillérek elemei különböző méretűek, nincs nyoma sztenderdizálásnak, egyedi sablonnak. Őcsán a nyolcszöges pillérek különböző magasságú körétegeiben az egyes köelemeket mindig átvezették a sarkokon, a kőhatárok a pillérolalakon belül helyezkednek el. Általában a két oldalt átfogó köelem, ismert az egy oldal közepére beállított kitöltő kő, és van néhány három oldalt átfogó darab is. Az egyes elemek azonban különböző méretűek,

Paradoxon, hogy annak a kevés maradványnak, amit a rátóti épületekből ismerünk, a pillérformán kívül nincs köze sem Jákhhoz, sem francia mesterek jelenlétéről nem árulkodik. A prépostsági templom alaprajza a nagyobb hatású testvérrend, a ciszterciek korai és egyszerű alaptípusát követi, a részletképzés és az ornamentika pedig az 1230-50-es évek magyarországi udvari művészeti köréhez kapcsolódik, és távolabbi összefüggései sem vezetnek ki Közép-Európából, cse⁷⁸h, osztrák eredetűek.⁷⁹

Azonban akár így, akár úgy: akár francia mesterek itteni működésének delikát bizonyítékai, akár más csatornákon keresztül beszerzett, helyi erők által formált megoldások -, a bemutatott, északfrancia eredetű gótikus pillérformák különleges megoldásnak számítanak a 13. század első felének Közép-Európájában.

Képjegyzék az I. részhez

1. Korai francia és angol *en-délit* támformák. Bony 1983. alapján
2. A kalocsai ásatások összesítő alaprajza. Henslmann Imre ceruzarajza, 1869. KÖH tervtár, ltsz. 13855.
3. *En-délit* támos falpillér fejezetmaradványa Kalocsáról. Sarkadi Márton felmérése. Paks, Városi Múzeum, ltsz. 90.2.14. Takács 2000. 34. kép alapján
4. *En-délit* támos falpillér lábazata az esztergomi Szent István protomártír-templomból és Joanne Nep. Máthes alaprajzának részlete, 1827. Marosi 1972. 20-21. kép alapján
5. *En-délit* támos falpillér lábazata az esztergomi Szent István protomártír-templomból. Bozóki Lajos felmérése, 2003. Buzás 2004. 21. kat. sz. alapján
6. Falpillérlábazat és támlábazatok a klosterneuburgi Capella Speciosából. Speisesal, Franzensburg, Laxenburg. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
7. Falpillérlábazat a klosterneuburgi Capella Speciosából. Speisesal, Franzensburg, Laxenburg. Rajz: Rostás Tibor, 2007.
8. Falpillérlábazat a dijoni Notre Dame-plébániatemplom mellékhajójából. Rajz: Rostás Tibor, 2006.
9. Falpillérlábazatok a pilisi ciszterci apátság kerengőjének nyugati szárnyában. Gerevich 1984. 71. kép alapján
10. Falpillér oszlopfője a pilisi ciszterci apátság kerengőjéből. Gerevich 1984. 61. kép alapján
11. Ötös támcsoport lábazata fűrőlyukakkal a somogyvári bencés apátság kerengőjéből. Levárdy 1992. 7. kép
12. Ötös támcsoport lábazata a somogyvári bencés apátság kerengőjéből. Levárdy 1992. 8. kép
13. Négyes és ötös támcsoport a heiligenkreuzi ciszterci apátság kerengőjéből. Rajz: Rostás Tibor, 2007.
14. Fejezetek a velehradi ciszterci apátság kerengőjéből. Fotó: Rostás Tibor, 2004.
15. Falpillér a prágai Ágnes-kolostor klarissza kerengőjéből. Soukupová 1989. 106. oldal számozatlan képe alapján
16. A klosterneuburgi ágostonos prépostság kerengőjének keleti szárnya. Leopold Ernst rajza. Ernst – Oescher 1846. Heft II. Bl. VI.

nem külön sablon szerint készültek, a kökiosztás esetleges. Lilienfelden a szentélykörüljáró nyolcszögös pillérei egybefaragott dobokból készültek, legnagyobbbrészt ilyenek az oszlopszékek is. A kereszthajó keleti oldalán lévő vaskosabb pillérek egy-egy körtege viszont több elemből összeállított. (A problémát ezzel a jegyzettel nem tekintem lezártnak, tovább szeretném még vizsgálni.)

⁷⁸

⁷⁹ Az alaprajzról: *Pámer*, (74. jegyzetben i. m.) 1967, 244. Az ornamentika kapcsolatairól: *Rostás*, (73. jegyzetben i. m.) 2000, 18-20, 29, 36. és 16-19, 27. kép; *Rostás*, (59. jegyzetben i. m.) 2006, 361, 364. és Abb. 426.

17. Falpillér a klosterneuburgi ágostonos prépostság kerengőjének keleti szárnyán. Rajz: Rostás Tibor, 2007.
18. Falpillér a klosterneuburgi ágostonos prépostság kerengőjében, a keleti szárny sarokszakaszánál. Rajz: Rostás Tibor, 2007.
19. A jhlavai domonkos templom szentélye délnyugat felé. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
20. Részletformák a pannonhalmi bencés apátságból. Robert Onderka rajzai, 1859. KÖH, tervtár
21. Pillérformák a pannonhalmi bencés apátságból. Robert Onderka felmérése, 1859. KÖH, tervtár
22. Falpillér az auxerre-i Saint Etienne-székesegyház szentélykörüljáróból. T. H. King, 1893. nyomán
23. Pillérformák az auxerre-i Saint Etienne-székesegyház szentélyéből. T. H. King, 1893. nyomán
24. Részletformák az auxerre-i Saint Etienne-székesegyház szentélyéből. T. H. King, 1893. nyomán
25. A dijoni Notre Dame-plébániatemplom nyugati homlokzatát tartó egyik pillérpár. Fotó: Véri Dániel, 2006.
26. Hosszházpillérek alaprajza (a pillérek, az árkádok és a főhajófal magasságában). Notre-Dame-de-l'Assomption prépostsági és plébániatemplom. Michler 1980. Fig. 11. nyomán
27. Sacy Keresztelő Szent János-templomának északeleti négyezeti pillére. Branner, 1960. Fig 82. nyomán
28. A Chalon-sur-Saône-i Saint Vincent székesegyház kétszakaszos szentélynégyyszögének közbülső támfeljezete. Branner, 1960. Plate 42/a. nyomán
29. A Sankt Pölteni ágostonos templom pillérformái. Schwarz 1985. nyomán
30. A jáki bencés apátsági templom északi harmadik pillére. Hammer Edit rajza, 1990. KÖH, tervtár
31. Pillérelem a gyulafirátóti premontrei prépostságból. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, kőtár. Bodó Balázs felmérése, 2000.
32. Pillérelem a gyulafirátóti premontrei prépostságból. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, kőtár. Bodó Balázs felmérése, 2000.
33. Pillérelem a gyulafirátóti premontrei prépostságból. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, kőtár. Bodó Balázs felmérése, 2000.
34. Pillérelem a gyulafirátóti premontrei prépostságból. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, kőtár. Bodó Balázs felmérése, 2000.
35. Pillérelem a gyulafirátóti premontrei prépostságból. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, kőtár. Bodó Balázs felmérése, 2000.
36. Pillérelem a gyulafirátóti premontrei prépostságból. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, kőtár. Bodó Balázs felmérése, 2000.
37. Pillérelem a gyulafirátóti premontrei prépostságból. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, kőtár. Bodó Balázs felmérése, 2000.
38. A gyulafirátóti premontrei prépostság hosszházpillérének rekonstruált alaprajzváltozata. Rajz: Rostás Tibor, 2000.
39. Fejezettöredék a gyulafirátóti premontrei prépostsági templomból. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, kőtár. Fotó: Rostás Tibor, 2000.
40. Gyulafirátót, premontrei prépostsági templom. A káptalanterem északi ablakának megmaradt fejezete. Fotó: Ágh András, 2001.
41. A chartes-i pillérek fugakiosztása. Kimpel 1983. Abb. 10-11. nyomán
42. A reimsi pillérek fugakiosztása. Kimpel 1983. Abb. 12. nyomán
43. Az amiens-i hosszházpillérek fugakiosztása (alsó rész; felső rész). Kimpel 1983. Abb. 2-3. nyomán

44. A Saint Denis-i hosszházpillérek és falpillérek fugakiosztása. Kimpel 1983. Abb. 15-16. nyomán

II. "J'estoie mandes en le tierre de Hongrie" Franciák Alsó-Ausztriában és Magyarországon 1220 körül⁸⁰

A 13. század első fele. Helyzetkép

"Ves ci une des formes de Rains des espases de le nef teles com eles sunt entre II pilers. J'estoie mandes en le tierre de Hongrie, qant io le portrais por co l'amai io miex." Itt áll egy a reimsi formák közül, a hajó szakaszaiból, úgy, ahogy azok két pillér között állnak. Amikor ezt rajzoltam, mert ez tetszett nekem leginkább, Magyarország földjére küldtek.⁸¹

A fenti francia sorokat Villard de Honnecourt írta vázlatkönyvébe, az építészettörténet egyik első kőrácsos ablakának rajza mellé. A pikárd építész⁸² izlésével ma is könnyen azonosulhatunk, a mérműves ablak kora egyik legfontosabb szerkezeti vívmánya, mely a későbbiek során végigkíséri a gótika további fejlődését. Villard építészként kétségkívül kora egyik legizgalmasabb helyén, Reimsben tanyázott és az építőpáholynak hozzáfért az épülő katedrális terveihez. A rajzot és az idézett két ófrancia mondatot ezen kívül csak nyugtalanító bizonytalanság veszi körül. A rajzoló maga is tagja volt a páholynak és dolgozott a székesegyházon? Ki küldte Magyarországra? A kérdés úgy is föltehető: kinek a szolgálatában állt? Mikor történt az utazás?

Ha a páholy tagja volt, úgy a megbízó reimsi érsekre vagy a káptalanra gondolhatunk elsőként. Logikusnak látszana az utazás hátterében a megrendelők közötti kapcsolatokat látni. De általános gyakorlat volt ekkoriban az építőmesterekkel való ilyen mértékű rendelkezés? Bizonytalán igen, bár az írásban rögzített önálló véleményalkotás valami másnak a kezdetét is megmutatja, a társadalmilag is egyre inkább megbecsült, páholyszervező és irányító vállalkozó-építész öntudatra ébredéséről árulkodik.⁸³ Szuverén értékítélettel bíró mesterünk

⁸⁰ Ezen fejezet létrejöttében alapvető szerepet játszott Mario Schwarz, akinek segítségével körülményesebben járhattam volna dolgom végére. Ugyancsak köszönöm Karl Holubar klosterneuburgi levéltáros úr segítségét és fotóit. Itt szeretném jelezni, hogy a témával kapcsolatos kutatásaimat nem tekintem lezártnak, és jelen fejezet szövegét tovább módosítva és bővítve, a későbbiekben mint önálló publikációt szeretném közzélni.

⁸¹ *Hans R. Hahnloser*: Villard de Honnecourt. Kritische Gesamtausgabe des Bauhüttenbuches ms. fr 19093 der Pariser Nationalbibliothek, 2. revidierte und erweiterte Auflage, Graz, 1972, 56-58, Taf. 20.

⁸² Valójában, amint arra *Imre Takács*: The French Connection. On the Courtenay Family and Villard de Honnecourt apropos of a 13th Century Incised Slab from Pilis Abbey, in: *Künstlerische Wechselwirkungen in Mitteleuropa*, Hrsg. von Fajt, Jiří – Hörsch, Markus, Ostfildern, 2006, 18. felfigyelt, Honnecourt települése nem Pikárdiában van, hanem a Német-Római Birodalomban, bár a francia tartománnyal közvetlenül határos.

A közelmúlt szakirodalma kétségbe vonta Villard építész mivoltát és bonyolult találgatásokba bocsátkozott személyével kapcsolatban. Egyenlőre nem célok sem ezek ismertetése sem megcáfolása. Tanulmányomban Villard-t építészként tartom nyilván.

⁸³ A művész társadalmi megbecsülésének és öntudatának első reprezentatív jeleit az északfrancia területek katedrális-építészeinél figyelhetjük meg, a 13. század második felében. Pierre de Montreuil 1267-es sírfelirata "doctor lathomorum"-ként határozza meg az elhunytat; Hugues Libergier egészalakos, vésett sírlapja 1263-ból késztyűben, pálcával, nemes, elegáns ruhában mutatja őt, templommodellel - nyilván az általa tervezett reimsi Saint Nicaise modelljével - a kezében, úgy, ahogy addig csak egy donátort volt szokás ábrázolni. Nicolas de Biard domonkos szerzetes egy 1261-es prédikációjában és egy a köréből származó szöveg szerzője is kikel a késztyűs, pálcás építészek, "a nagy épületeknél szokásos vezető mesterek" ellen, akik maguk nem dolgoznak, csak a többieknek parancsolgatnak, amiért még jelentős fizetséget is kapnak. A katedrálisok labirintusainál, ahol a vezető építészek neveit örökítették meg monumentális formában, újra csak a Biard és társai által kritizált gondolkodásmód érhető tetten. Az 1288-ban lefektetett amiensi labirintus középső kőven lévő feliraton az alapkövet letevő püspök és a francia király után említik a templomot építő mesterek nevét. Reimsben a feliratok mellett alakjuk is látható volt, egy középső, nagyobb figura, valószínűleg ott is a fundáló érsek társaságában. - Vö: *Erwin Panofsky*: Gótikus építészeti és skolasztikus gondolkodás, Budapest, 1986, 14-15.

küldetéséről nem rögzítette véleményét. Feltételezem azonban, nem túl lelkesen hagyta el a reimsi építkezést a latin Európa keleti végeire szóló misszió tudatában.

Villard nem az első francia építész magyar földön. A gótikus formák korai magyarországi megjelenését eredményező magyar-francia kapcsolatok két generációval előbb, III. Béla királysága idején (1172-1196) kezdődtek. A gótika mint import luxuscikk jelent meg a királyi család és az udvar szűk környezetében. A francia irányultságot a ciszterciek magyarországi letelepítése és franciaországi jogosítványaik megadása jelzi, majd Béla második házassága 1186-ban Capet Margittal, VII. Lajos király lányával, II. Fülöp király nővérével.⁸⁴

A 12. század végén, a századfordulón épült esztergomi királyi palotakápolna tértípusának előzményei olyan épületekben találhatók, mint a soissons-i vagy a laoni székesegyház és Deuil bencés perjelségi temploma.⁸⁵ A dimenziók közti különbséget jelzi, hogy a mintakép katedrálisokból egy apró részlet, a kereszthajók emeleti kápolnája - Soissonsban a déli, Laonban az északi - lett izolálva Esztergomban. A legfontosabb királyi székhelyek, Esztergom és Óbuda közelében a király által alapított pilisi ciszterci templom⁸⁶ és a somogyvári bencés apátság kerengőjének ásatások során előkerült faragványai⁸⁷ szintén francia mesterek jelenlétét bizonyítják. A kalocsai második székesegyház alaprajzáról és *en-délit* támas falpilléireiről már esett szó.⁸⁸ Építtetője feltehetőleg II. András király (1205-1235) első feleségének, Andechs-Merani Gertrúdnak a testvére, Berthold kalocsai érsek.⁸⁹ Az újkori modellről és alaprajzról ismert Szent István protomártír kápolnából származó lábazatok tanúsága szerint az *en-délit* támas pillérforma Esztergomban sem volt ismeretlen.⁹⁰

Hogy a bemutatott stílus egyre kevésbé jelentette az udvari művészet elszigeteltségét, arról például a Bor-Kalán nemzetség monostorának, Szermonostornak az ásatásán előkerült oszlopszobor-töredékek tanuskodnak, amelyeket az újabb kutatás a kerengőhöz kapcsol.⁹¹ Az

⁸⁴ Pál Engel: *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895-1526*, London – New York, 2001, 53-54, 81; Attila Zsoldos: *Das Königreich Ungarn im Mittelalter (950-1382.)*, in: *Geschichte Ungarns*, Hrsg. von István György Tóth, Budapest, 2005, 78.

⁸⁵ Pierre Héliot: *Coursières et passages muraux dans les églises gothiques de l'Europe centrale*, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 33, 1970, 197-200; Willibald Sauerländer: *Das Jahrhundert der grossen Kathedralen 1140-1260*, München, 1990, 394; Imre Takács: *Werkstätten der Gotik im 13. und 14. Jahrhundert*. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541*, Szerk: Takács Imre – Mikó Árpád, Budapest, 1994, 548. Az esztergomi koragótikáról még Ernő Marosi: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.-13. Jahrhunderts*, Budapest, 1984, különösen: 35-42; 49-52; 67-73; 84-89.

⁸⁶ László Gerevich: *Ergebnisse des Ausgrabungen in der Zisterzienseraabtei Pilis*, *Acta Archaeologica* 37, 1985, 111-152.

⁸⁷ Marosi Ernő: *Egy gótikus Madonna Somogyvárról és a Szent Egyed apátság kerengője*, *Művészettörténeti Értesítő*, 21, 1972, 93-102; *Pannonia Regia* 1994. (6. jegyzetben i. m.) Kat. Nr. IV-15, ikeroszlop fejezete és Kat. Nr. IV-17, Angyaltorzó (Takács Imre); Kat. Nr. IV-16, Madonna-torzó (Marosi Ernő). Marosi szerint a kerengő plasztikája nem közvetlenül francia eredetű, míg Takács a mesterek északfrancia tanultságát hangsúlyozza. A faragványok kvalitása az utóbbi vélekedést erősíti. A kerengő korábbi elméleti rekonstrukcióinak (és a helyszínen megépült sajnálatos változatnak) a korrekciója: *Tibor Koppány – Koppány Tiborné: Somogyvár. A 13. századi kerengő*, in: *Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, Szerk: Imre Takács, Pannónia, 2001, 353-357. vö. még uo. Kat. Nr. V.57-60. (Takács Imre).

⁸⁸ Lásd a gótikus pillérekéről szóló részből.

⁸⁹ Takács Imre: *Egy eltűnt katedrális nyomában. Újabb töredékek a 13. századi kalocsai székesegyházból*, in: *A középkori Dél-Alföld és Szer*, Szerk: Kollár Tibor, Szeged, 2000, 304-335.

⁹⁰ Marosi 1972. (8. jegyzetben i. m.) 100-101; és Marosi 1984. (6. jegyzetben i. m.) 51-52, Kat. Nr. 68, Taf. XXIX/12, XXXI/6, Abb. 24. és 269. Az esztergomi *en-délit* támoakat is lásd a gótikus pillérekéről szóló fejezetben.

⁹¹ Marosi 1984. (6. jegyzetben i. m.) 135. és Marosi Ernő: *Szermonostor gótikus kerengőjének szobrai*, in: *A középkori Dél-Alföld és Szer i. m.* 2000, 114-115. Észak-Franciaország olyan emlékeihez kapcsolja a töredékeket, mint a châlons-sur-marne-i Notre-Dame-en-Vaux kerengőjének oszlopszobrai, a laoni nyugati portálok bélletszobrai és Sens oszlopszobrai. Noha a forma joggal tartozik a gótika korai recepciótörténetébe, a Takács Imre által felhozott közép-európai rokonság (a Sankt Paul im Lavanttal bencés apátság lettnerből fennmaradt életnagyságú apostolszobor) jóval meggyőzőbbnek tűnik a stilusban is távoli és önmagukban is

esztergomi palotakápolna három premontrei származéka közül kettő, Jánoshida és Bény (Bíňa) alaprajzában is rokon a kápolnával. Jánoshida kapuja elsőrangú faragványaival tűnik ki, Őcsa a gótikát halványabban tükrözi, és Bényben keveredik talán leginkább az esztergomi modernség a romanikával.⁹² Hasonlóan végül az Esztergomon átszűrt koragótika a romanika építészeti megoldásaival Vértesszentkereszten és Aracson (Arača) is.⁹³

Az 1220-as évtized, II. András uralkodásának dereka, Magyarországon a francia gótika újabb, és hosszabb időre utolsó hullámát hozta. A lehetőséget a dinasztikus alapú magyarázatra András második házassága kínálja 1215-ből Jolantával, Pierre de Courtenay, a későbbi konstantinápolyi latin császár lányával.⁹⁴ Ez az impulzus eddigi ismereteink szerint lényegesen kisebb hatókörűnek és rövidebbnek látszik, szemben az elhúzódó elsővel, és olyan munkák jellemzik, mint a pannonhalmi bencés főapátság második átépítésének utolsó periódusa a déli kapuval, a Porta Speciosával,⁹⁵ vagy a királyi családhoz kapcsolódó pilisi síremlékek, mint a Gertrúd-szarkofág és egy vésett, lovagalakos vörösmárvány sírlap, amelyet a kutatás a címer töredékei alapján feltételeSEN a királyné egyik fivéréhez, Robert de Courtenay-hez kapcsolt.⁹⁶ Noha a fentebb vázolt építészeti produktum keltezése és stílusösszefüggéseik rendszere még csak megközelítőleg feltérképezett, az anyag bősége, időben elhúzódó volta és a franciás orientációjú⁹⁷ emlékeken belül mutaközo stílusis különbségek arra késztetnek, hogy a 12. század végén és a 13. század első harmadában kiterjedt és közvetlen kapcsolatokat tételezzünk fel Magyarország és a királyi Franciaország között.

A figyelemre méltó az, hogy a franciák ezen távoli utazásai a közbeeső vidéken kezdetben csak kevés nyomot hagytak. Noha a fent említett, gótizáló stílusáramlatok Magyarországon sem voltak kizárólagosak, és az emléktanyag egy része – különösen az ország keleti részein és Erdélyben – a későromanika jegyében fogant – Deáki (Deakovec), a második gyulafehérvári (Karlsburg, Alba Iulia) székesegyház korai részlete, Kisdisznód (Michelsberg, Călnădioara), Nagysink (Grossschenk, Cincu), Lébény, Felsőörs –,⁹⁸ az Alpok keleti

sokféle francia előképeknél, és kvalitásban is megfelelő. *Tóth Melinda - Takács Imre*: Szermonostor, in: *Paradisum Plantavit* 2001. (8. jegyzetben i. m.) 699. vö. még uo. 387-388. oldal, 8-12. kép; és Kat Nr. V.40-41 (*Takács Imre*).

⁹² *Marosi* 1984. (6. jegyzetben i. m.) 103, 105-106, 157, 160.

⁹³ Vértesszentkeresztről: *Raffay Endre*: Vértesszentkereszt, in: *Paradisum Plantavit* 2001. (8. jegyzetben i. m.) 700-703. Uő: A vértesszentkereszti templomrom és növénydiszes faragványai, in: uő: *Esztergom, Vértesszentkereszt, Újvidék*, 2006, 47-84. Aracról: *Endre Raffay*: Az aracsi templom, in: *A középkori Dél-Alföld és Szer* i. m. 2000, 448-474. Uő: *Az aracsi templomrom, Újvidék*, 2005.

⁹⁴ *Engel* 2001. (5. jegyzetben i. m.) 98; *Zsoltos* 2005. (5. jegyzetben i. m.) 85.

⁹⁵ *Imre Takács*: Die Erneuerung der Abteikirche von Pannonhalma im 13. Jahrhundert, *Acta Historiae Artium* 38, 1996, 31-65. *Takács* 2006. (3. jegyzetben i. m.) 16-18.

⁹⁶ *Takács Imre*: Gertrudis királyné síremléke, uő: Lovagalak síremlékének töredékei, in: *Pannonia Regia* 1994. (6. jegyzetben i. m.) 248-255, 256-257; Uő: Fragmente des Grabmals der Königin Gertrudis, in: *Die Andechs-Meranier in Franken. Europäisches Fürstentum im Hochmittelalter*, Red: Ursula Vorwerk - Eva Schurr, Mainz, 1998, 103-109, 276-280. Kat. Nr. 1.21.a-m.

⁹⁷ *Opus francigenum*: a kifejezést 1300 előtt írták le egy 1270-es évekbeli német építkezésre vonatkoztatva. A szöveggösszefüggés alapján értelmezhető egyfajta stílusmeghatározásként, de utalhat a kváderes falazattechnikára is. Tudommal a fogalomnak ez az egyetlen (közel) egykorú előfordulása. Mindezek alapján széleskörű szakirodalmi alkalmazása a 13. század második felének közép-európai gótikus építészetre megkérdőjelezhető. Így, továbbá mert az itt tárgyalt franciás gótikus jelenségek korábbiak, a fogalmat dolgozatomban mellőzöm. A latin szöveget és a fogalom német recepciótörténetét lásd: *Günther Binding*: *Opus Francigenum*. Ein Beitrag zur Begriffsbestimmung. *Archiv für Kunstgeschichte*, 71, 1989, 45-54.

⁹⁸ Deáki: Deáki, Szüz Mária-templom, in: *Mons Sacer* 996-1996. Pannonhalma 1000 éve, szerk: Takács Imre, Pannonhalma, 1996, I, 302-306; *Sándor Tóth*: Benedictine churches in the eleventh and twelfth centuries, in: *Paradisum plantavit* 2001. (8. jegyzetben i. m.) 245, 247, és 113. jegyzet. Gyulafehérvár: *Entz Géza*: A gyulafehérvári székesegyház, Budapest, 1958; Kisdisznód és Nagysink: *Victor Roth*: Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen, Strassburg, 1905, 12-14, 18-21; *Walter Horwath*: Siebenbürgisch-sächsische Kirchenburgen, Sibiu-Hermannstadt, 1940, 45-48; *Géza Entz*: Die Baukunst Transilvaniens im 11-13. Jahrhundert, I-II, *Acta Historiae Artium* 14, 1968, 22-23, 27, 138, 154. Felsőörs: *Tóth Sándor*: Felsőörs késő

régiójának 1200 körüli és utáni építésze lényegesen konzervatívabb volt keleti szomszédjáénál – Heiligenkreuz, kereszthajó és nyugti homlokzat; Wilhering és Baumgartenberg ciszterci templomai; Bad Deutsch Altenburg plébániatemploma és kamrere; Wels és Schönggrabern plébániatemploma. Alsó-Ausztria első, kétségkívül francia mesterek által emelt gótikus építményét, a klosterneuburgi Capella Speciosát⁹⁹ 1222-ben szentelték föl. Az épület a stílus első magyar példájához hasonlóan kivételes uralkodói magánkápolna. VI. Dicsőséges Lipót (1198-1230) várpalotája, amelyhez egykor kapcsolódott, kevés stílushordozó maradványa alapján ugyanebben a stílusban fogant.¹⁰⁰

VI. Lipót fő alapítása, Lilienfeld ciszterci apátságának korai fázisai mutatják, hogy a franciás irányultság még a herceg építőtevékenységében is kivételszámba ment. A templom építése a 13. század első évtizedében a romanika stílusában kezdődött, az építkezésen a gótikus jegyek csak fokozatosan jelentek meg, hogy aztán még az 1230-as felszentelés előtt a templom keleti részein meghatározó szerepre lépjenek.¹⁰¹ Azonban sem itt, sem a zwettli-i kerengő és kútház (13. sz. első negyede) esetében – ahol elsősorban a délf francia származtatás került szóba¹⁰² – nem mutatkozik a Capella Speciosán megfigyelhető tiszta északfrancia hatás.

Ugyanez mondható el az 1220-30-as évekre keltezett ardaggeri prépostsági templomról is, ahol gótizáló vonások – sokszöges mellékszentélyek, az ezek fölött a főszentélyt támasztó támvégek, *en-délit* táмок, bimbós oszlopfők – ötvöződnek románkoriakkal.¹⁰³ Az ardaggerihez hasonló, bár konzervatívabb támaszszervezetek magyarországi példákról is ismertek.¹⁰⁴ Mario Schwarz vizsgálatai a templom faragványait elegendő stíluskörbe illesztették – Capella Speciosa, Lilienfeld, Heiligenkreuz –, ám szerinte kvalitásuk ezektől elmarad.¹⁰⁵ A sankt pölteni egykori ágostonos prépostsági templomnál

román templomtornya, Művészet, 21, 1980/2, 22-26; uő: A felsőorsói préposti templom kapuja, Műemlékvédelmi Szemle, 10, 2000/1-2, 53-76.

⁹⁹ *Renate Wagner-Rieger*: Gotische Kapellen in Niederösterreich, in: *Festschrift Karl M. Swoboda zum 28. Januar 1959*, Wien – Wiesbaden, 1959, 282-285; *Mario Schwarz*: Die ehemalige Capella Speciosa in Klosterneuburg, in: *Die Krone des Landes. Klosterneuburg und Österreich*, Hrsg: Karl Holubar – Wolfgang Christian Huber, Wien, 1996, 17-28; *Ulrike Seeger*: Zisterzienser und Gotikrezeption. Die Bautätigkeit des Babenbergers Leopold VI. in Lilienfeld und Klosterneuburg, München – Berlin, 1997, 97-141.

¹⁰⁰ *Mario Schwarz*: Klosterneuburg, ehemalige Herzogspfalz Leopolds VI., in: *Geschichte der Bildenden Kunst in Österreich I. Früh- und Hochmittelalter*, Hrsg: Hermann Fillitz, Wien – München – New York, 1998, 312-313.

¹⁰¹ A templom keleti részének periodizációját és a stílusátmeneteket a legújabb irodalom meggyőzően és gondosan kimunkálta: *Kurt Bleicher*: Studien zum Gründungsbau der Stiftskirche von Lilienfeld, *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 56, 2002, 193-211.

¹⁰² *Karl Kubes*: Der frühgotische Kreuzgang. In: *Stift Zwettl und seine Kunstschatze*. Hrsg: Karl Kubes – Joachim Rössl, Sankt Pölten – Wien, 1979, 35-39; *Renate Wagner-Rieger*: Mittelalterliche Architektur in Österreich, Sankt Pölten – Wien, 1991, 95-96; *Mario Schwarz*: Zwettl, Zisterzienserkloster, Kreuzgang, in: *BKÖ I*, 1998. (21. jegyzetben i. m.) 313-315.

¹⁰³ *Mario Schwarz*: Der mittelalterliche Bau der ehemaligen Kollegiatstiftskirche Ardagger und die Passauer Architektur in Österreich. In: *Kollegiatstift Ardagger. Beiträge zu Geschichte und Kunstgeschichte*. Hrsg: Aigner, Thomas. St. Pölten, 1999, különösen: 210-219.

¹⁰⁴ A konstrukció Zsámbékon a mellékhajó héjazatának síkjáig emelkedett, Aracson és Ócsán a héjazat fölé nyúló (és a tetősíkkal párhuzamos lezárású) támfallal kell számolnunk. A támfalakat a padlástéri közlekedést lehetővé tevő kis ajtónyílás törte/törti át. A szerkezetet mindhárom esetben a mellékhajó támpillérei egészítik ki, és az - Ócsát kivéve - a főhajófal támpilléreiben folytatódott. *Lux Géza*: A zsámbéki templomrom, Budapest, 1939, 28, 31-32, 36, 37, 41; *Raffay* 2000. (14. jegyzetben i. m.) 453, 466, és 12. kép. Említsre méltó, hogy Ócsán a támfal nem konvergál a támkiosztással, és a tervezett hatsüveges boltozat közbülső, gyöngébb pilléreirez illeszkedik. A templomot egy szakasszal hosszabbra terveztek - az alapfalakat ásatás tárta fel a nyugati homlokzat előtt. Az építkezés befejező szakaszában így jelentősen leredukálták a tervet: megrövidítették a hosszhatást és lemondtak a hajók boltozásáról is. Az előbbinek a következtében a nyugati toronypár is gyöngébb pillérpárra került. A helyreállításához kapcsolódó kutatás nincs tisztességesen közölve – vő: *Lukács Zuzsa* – *Juan Cabello* – *Csengel Péter*: Az ócsai premontrei prépostság kutatása, *Műemlékvédelmi Szemle*, 1, 1991, 17.

¹⁰⁵ *Schwarz* 1999. (24. jegyzetben i. m.) 216; *Mario Schwarz*: Studien zur Klosterbaukunst in Österreich unter den letzten Babenbergern. Wien, 1981. 134. vő. még Abb. 56-57.

(1228-as fölszentelés) figyelemre méltó a *pilier cantonné* megjelenése,¹⁰⁶ ám ott például a romanizáló részletképzés zárja ki a franciák közreműködését.¹⁰⁷

A közvetlen francia eredetű gótika mellett és után Magyarországon is, de még inkább Alsó-Ausztriában jelentős épületek emelkednek a gótika és a romanika stílusátvételében. Ezek karakterét alapvetően a későromanika határozza meg, amelybe a gótikus szerkezetek, részhelyek és formák úgy szövéődnek bele, hogy mindez elkülöníthetetlen és organikus egységet alkot. Erre az építészetre alkalmazta Wagner-Rieger a "babenbergische Sondergotik" kifejezést,¹⁰⁸ amelynél a fentiek értelmében én inkább a sonder-re, mint a Gotik-ra helyezném a hangsúlyt. Ennek a jellegzetes építészetnek az összefüggérendszer közép-európai (dél-német - osztrák - cseh - magyar) kapcsolatokkal hiánytalanul leírható. Ide tartozik a huszas-harmincas évekből például Ják,¹⁰⁹ Sopronhórpács,¹¹⁰ a gyulafehérvári székesegyház későbbi részletei,¹¹¹ Laa an der Thaya,¹¹² vagy a bécsi Michaelerkerche korai fázisai.¹¹³

IV. Béla uralkodásának (1235-1270) kezdetén a közvetlen francia forrásokból táplálkozó magyar koragótika elhalt. Béla és udvara kiterjedt építőtevékenységét a közép-európai kapcsolatok határozták meg, ám az építészeti produktum nem utolsó sorban a gótika időközbeni közép-európai elterjedése miatt alapvetően gótikus maradt.¹¹⁴ Alsó-Ausztriában II. Harcias Frigyes uralkodása alatt (1230-1246) a helyzet bonyolultabb, három meghatározó irányzat mutatkozik. A harmincas években olyan alapvető emlékek keletkeztek a vörösmárvány szerkezeteket is használó, tisztán gótikus stílusban, mint a lilienfeldi kerengő,¹¹⁵ majd a vele szoros rokonságban álló heiligenkreuzi kolostor épületei.¹¹⁶ A század középső évtizedeig azonban virágkorát élte a fentebb már ismertetett, gótikus-román stílusátvétel – a bécsi Stephanskirche, a tullni karnet, a bécsújhegyi Liebfrauenkirche, Kleinmariastadt –, és megfigyelhető a IV. Béla Magyarországgal párhuzamba állítható stílus is. Ez utóbbi megjelenik a cseh és morva területeken is, miáltal egy jól körvonalazható regionális közép-európai építészet képe rajzolódik ki a század harmincas-ötvenes éveiben.¹¹⁷

¹⁰⁶ Mario Schwarz: Die Architektur der mittelalterlichen Klosterkirche, in: Dom und Stift St. Pölten und ihre Kunstschatze, Hrsg von: Heinrich Fasching, Sankt Pölten - Wien, 1985, 54-55, 67. Lásd még dolgozatomnak a gótikus pillérekéről szóló részében.

¹⁰⁷ Schwarz 1985. (27. jegyzetben i. m.) 61-68; vö. még (késői datálással és a "normannische Bauhütte" gondolatának erőltetett megjelenésével, de a jellemző stíluskörnyezet részletező meghatározásával): Richard Kurt Donin: Der mittelalterliche Bau des Domes zu St. Pölten. Ein Beitrag zur Geschichte der romanischen Baukunst in Wien und Niederösterreich, Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Wien, 12, 1932, 10-61.

¹⁰⁸ A fogalom megjelenése: Renate Wagner-Rieger: Architektur. In: 1000 Jahre Babenberger in Österreich. Wien, 1976, 152; bővebb kifejtése: Wagner-Rieger 1991. (23. jegyzetben i. m.) 81-83, 99.

¹⁰⁹ Marosi, Ernő: Die Benediktinerabteikirche St. Georg zu Ják. Bauwerk und kunsthistorische Problematik, Acta Historiae Artium, XXXIX, 1997, 19-70. Továbbá: a nyugati kapu szobrainak tanulmányokkal kísért katalógusa, mely egyúttal a jáki nyugati rész monográfiája is. A kétnyelvű kötet alapvető új információkat nyújt a templom egészére nézve is: Die Apostelfiguren von Ják. Redaktion: Szentesi Edit – Ujvári Péter. Budapest, 1999.

¹¹⁰ Bazsó Gábor: Sopronhórpács, plébániatemplom, Budapest, 1995.

¹¹¹ Entz 1958. (19. jegyzetben i. m.)

¹¹² Mario Schwarz: Laa an der Thaya, Pfarrkirche, in: BKÖ I. 1998. (21. jegyzetben i. m.) 324-326.

¹¹³ Mario Schwarz: Die architekturgeschichtliche Analyse bis 1626, in: St. Michael 1288-1988. Stadtpfarrkirche und Künstlerpfarre von Wien. Ausstellungskatalog, Wien, 1988, 108-113; Sabine Veits: Die stilistische Entwicklung der Kapitellplastik, in: St. Michael, i. m. 1988, 124-131.

¹¹⁴ Rostás Tibor: Udvari művészet Magyarországon a 13. század második negyedében és közepén, avagy a Gizella-kápolna hazai kapcsolatrendszere, Műemlékvédelmi Szemle, 10, 2000/1-2. 5-52.

¹¹⁵ Mario Schwarz, Lilienfeld, Kreuzgang des Zisterzienserklosters, in: BKÖ I. 1998. (21. jegyzetben i. m.) Kat. Nr. 72, S. 303-304.

¹¹⁶ Mario Schwarz, Heiligenkreuz, Zisterzienserabtei, Kreuzgang, in: BKÖ I. 1998. (21. jegyzetben i. m.) Kat. Nr. 90, S. 328-329; Markus Thome, Material und Farbigkeit in der Zisterzienserarchitektur. Zur Verwendung von Rotmarmor in den Kreuzgängen der Abteien Heiligenkreuz und Lilienfeld, Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege 60, 2006, S. 341-348.

¹¹⁷ Ide vonatkozó nézeteim első összefoglalása: Tibor Rostás: Eine kleine "Drakologie". Die Ornamentik der Tišnov Porta Coeli und Ungarn, Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege 60, 2006, 349-366.

Ide tartozik Tišnov (Tischnowitz)¹¹⁸ és hatóköre Morvaországban, a prágai Ágneskolostor,¹¹⁹ a veszprémi, feltehetően királyi palota kétszintes kápolnája,¹²⁰ Türje¹²¹ és Buda 1242 utáni kiépülése¹²² Magyarország központi területein, Kerc (Kerz, Cîrța) és stílusköre Erdélyben,¹²³ a Michaelerkirche későbbi részletei,¹²⁴ a klosterneuburgi kerengő első periódusa¹²⁵ és Krems 13. század közepi építésze Alsó-Ausztriában.¹²⁶

Pannonhalma, a klosterneuburgi és az esztergomi kápolna

A Capella Speciosa, Pannonhalma és az esztergomi Szent István protomártír kápolna jeles közép-európai képviselői a franciás stílusnak. A Capella Speciosáról ez már régóta tudott, és a szakirodalom a burgundiai, Île-de-France-i és Champagne-i származtatás lehetőségét mérlegelve kapcsolatait Auxerre, Párizs és Reims katedrálisaival feltételezte.¹²⁷ A már említett lábazatok és az alaprajz ismeretében az elpusztult esztergomi Szent István-protomártír kápolnát is franciás gótikus emlékként tartjuk számon. Ezt egészíti ki újabban az a feltételezés, mely szerint azt II. András újíttatta volna meg a protomártírnak az őtődik keresztén hadjáraton szerzett fejelekyléje számára.¹²⁸ Pannonhalma befejező periódusáról Takács Imre a közelmúltban mutatta ki, hogy korábban a reimsi székesegyház északi

¹¹⁸ Jiří Kuthan: Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Města - hrady - kláštery - kostely, Vimperk, 1994, 393-407; Jörg Richter: Zisterzienser, Stifter und Skulptur. Das Skulpturenportal im Kloster Porta coeli zwischen "Zisterziensertil" und "Hofkunst", in: Beiträge zur Kunstgeschichte Osteuropas, hrsg von: Hanna Nogosses - Dietmar Popp. Marburg, 2001, 26-60.

¹¹⁹ Helena Soukupová: Anežský klášter v Praze. Praha, 1989.

¹²⁰ Rostás 2000. (35. jegyzetben i. m.); Rostás Tibor: A veszprémi úgynevezett Gizella-kápolna épülete a 13. században, in: Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára, Budapest, 2000, (2. jav., bőv. kiadás), 61-81.

¹²¹ Péter Márta: A türjei nemzetiégi monostor építéstörténete. Szakdolgozat. ELTE BTK, Művészettörténeti Tanszék. 1964.

¹²² Csemegi József: A budavári főtemplom középkori építéstörténete. Budapest, 1955; Károly Magyar: Buda im 13. Jahrhundert. In: Budapest im Mittelalter. Hrsg: Biegel, Gerd. Braunschweig, 1991. 166-170; 174-176.

¹²³ A kerci stíluskör hozza a gótika első megjelenését Erdélyben. Noha a műhely közvetlen közép-európai kapcsolatrendszerrel rendelkezik (eddig közölve a steini minorita templommal való kapcsolat: Rostás Tibor: A halmágyi evangélikus templom, in: Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania II. Coord: Szöcs Péter Levente - Adrian Andrei Rusu, Satu Mare, 2002, 88-89), a csoport fontosabb tagjai (Kerc ciszterci apátság, Brassó (Kronstadt, Braşov), Szent Bertalan-templom; Prázsmár (Tartlau, Prejmer) meglepően modernnek és franciás jellegűek (vö: Entz, Géza: Le chantier cistercien de Kerc (Cîrța). In: Acta Historiae Artium, 9, 1963, 3-38). A későbbiekben a stílus adaptálódik a helyi romanikához.

¹²⁴ Mindenekelőtt a hosszház nyugati részének növénydíszes fejezetei és zárókövei tartoznak ide, de a nyugati kapu feltárt részei – vö. Alois Kieslinger: Der Bau von St. Michael in Wien und seine Geschichte, Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien, 10, 1952-53, 31-32, Abb. 32-34. – és az északnyugati bejárat timpanonornamentikája – vö. Mario Schwarz: Ein neuentdecktes Tympanonrelief in der Wiener Michaelerkirche, Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege, XLIV, 1990, 67-69. – is gótikus részletképzésről árulkodik.

¹²⁵ Mario Schwarz: Klosterneuburg, Kreuzgang des Augustinerchorherrenstiftes. In: Geschichte der bildenden Kunst in Österreich 2. Gotik. Hrsg von: Günter Brucher, Wien, 2000, 202-203. Datálását lásd a gótikus pillérekéről szóló részből.

¹²⁶ A kremsi Gozoburg, a kremsi domonkos templom hosszháza és a steini minorita templom hosszháza. A cseh stíluskapcsolatokba ágyazottan tárgyalja: Mario Schwarz: Die Baukunst in Österreich zur Regierungszeit Ottokars II. Přemysl (1251-1276), in: Ottokar-Forschungen. Hrsg von: Max Weltin - Andreas Kusternig, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, NF. 44/45, Wien, 1979, 460-463; Jiří Kuthan: Přemysl Ottokar II. König, Bauherr und Mäzen. Höfische Kunst im 13. Jahrhundert, Wien - Köln - Weimar, 1998, 164-167, 350, 354-357; Christine Chini: Studien zur Baugeschichte der ehemaligen Minoritenkirche von Stein an der Donau. Dipl. phil. Wien, 1997, különösen: 16; 25-37; 97-98.

¹²⁷ Wagner-Rieger 1959. (20. jegyzetben i. m.) 282-283; Schwarz 1981. (26. jegyzetben i. m.) 117-118; Schwarz 1996. (20. jegyzetben i. m.) 20, 24; Seeger 1997. (20. jegyzetben i. m.) 141-159.

¹²⁸ Buzás Gergely: Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei, in: Az Esztergomi Vármúzeum kőtarának katalógusa, szerk. Buzás Gergely - Tolnai Gergely, Esztergom, 2004, 18-19.

kereszthajójának emeletén dolgozók építették.¹²⁹ A klosterneuburgi kápolnát 1222-ben szentelték fel, a pannonhalmi templomot 1224-ben. A közeli egymásutánban következő építési dátumok, az északfrancia származtatás, illetve a közvetlen történelmi előzmények, nevezetesen az 1217-ben indult ötödik keresztes hadjárat, amelyen az építetők, így VI. Lipót osztrák herceg, II. András magyar király és a kíséretében Uros pannonhalmi apát is részt vett, csakúgy, mint egyes francia főurak és főpapok, köztük a reimsi székesegyházat építő Aubry de Humbert érsek is, arra inspirálnak, hogy szorosabb összefüggéseket keressünk a három épület és azok származása között. Vegyük mindehhez Villard vázlatkönyvének említett megjegyzését, és a művészetföldrajzi tény, hogy Reimsből a magyar királyságba az osztrák területeken keresztül vezet az út, így mindezekből máris szép kerek elmélet látszik kikerekedni, amelynek első pillantásra a bizonyítása sem tűnik lehetetlen bűvészmutatványnak.

A három épület összevetését jól ismert tények nehezítik. A legfontosabb mindk között, hogy az esztergomi kápolna teljesen, míg a klosterneuburgi palota és kápolnája szinte teljesen elpusztult. A kápolna tömegének és belső felépítésének fő vonásait Benedikt Prill kanonoknak az északi homlokzatot és a belsőt dél felé mutató kettős rajzából ítéltük meg (1-2. kép).¹³⁰ Az alaprajzot és bizonyos mértékben az ábrázolás arányait a feltárt alapfalak hitelesítik (3. kép).¹³¹ A klosterneuburgi palota kápolnához csatlakozó szárnyának keleti fala néhány ablakkal fennmaradt, és egy másik egységének maradványa is ismert a Hundskehle-n, néhány tíz méterrel távolabb, amelyet a közelmúltban kutattak meg.¹³²

A kápolna néhány részletét a 19. század első éveiben II. Ferenc császár historizáló várkastélyának, a Franzensburgnak az ebédlőjébe és kápolnájába foglalták (4-5. kép).¹³³ Az egykori főkaput a mai kápolna udvari bejárataként alkalmazták (6. kép). A Franzensburgban az új helyükre szabott klosterneuburgi elemek és a hozzájuk készített neogótikus részletek új egységet alkotnak. Szerencsére a stílusformákat hordozó elemek könnyedén, szinte első látásra osztályozhatók, míg másokról csak alapos, körül-köre történő vizsgálattal, méreteik egybevetésével, geológiai meghatározással lehetne eldönteni eredetiségüket. Ez a vizsgálat, amely részletmegfigyelések sorával bizonyítással az eredeti köelemek egykori elhelyezkedéséről is nyújtana információkat – még várat magára. Addig elégedjünk meg a következőkkel.

Bizonyosan eredetiek a neogótikus kápolna keskeny és alacsony hajójában a vakárkádok lábazatai és fejezetei, a fölöttük lévő ívelemekkel, akárcsak a nyolcszöges kápolnaszentélyben a négy hármasszoborfülkénél lévő táмок fejezetei és a falszögletekben a boltozattartó fejezetek is. Az ebédlőben a központi tér sarkain álló támkötegek egy köből faragott, eredeti lábazatai hitelesítik a pillérkötegek összeállítását. Ugyanitt az ülfülkék

¹²⁹ Takács 1996. (16. jegyzetben i. m.) 50-62.

¹³⁰ Lavierte Federzeichnung im Klosterneuburger Stiftsarchiv. Signatur: Pz 1030 A. Prill 1742-től haláláig, 1759-ig élt Klosterneuburgban, ez a rajz datálásának alapja. A lap nem az egyetlen nyoma a kanonok ilyen irányú tevékenységének – ehhez lásd még a pillérekről szóló fejezetet. A helybeli klerikusnak a múlt szakrális építészete iránti kegyes érdeklődéséhez esztergomi kortársai kínálkoznak párhuzamul. Klimó György esztergomi kanonoksága idején (1741-1751) készítettett a székesegyház nyugati kapujáról a töredékes állapotot kifejezetten dokumentatív igénnyel bemutató, aprólékosan hű másolatot – Pannonia Regia 1994. (6. jegyzetben i. m.) 159-162. Kat. I-82/a. *Boda Zsuzsanna* –; míg Széless György kanonok a székesegyházról és a protomártír templomról készített 1759-ben latin nyelvű leírást. Az 1761-es, szerkesztett kéziratváltozat hasonló kiadása és magyar fordítása: *Széless György*: Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház. Széless György 1761. évi leírása a Szent Adalbert székesegyház és a Szent István templom romjairól. Esztergom, 1998. – Lásd még *Lővei Pál* könyvismertetését: Műemlékvédelmi Szemle, 8, 1998/1, 251-262.

¹³¹ *Schmeller, Alfred*: Die Ausgrabungen in Klosterneuburg. In: Beiträge zur Kunstgeschichte und Archäologie des Frühmittelalters. Akten zur VII. Internationalen Kongress für Frühmittelalterforschung. 21-28. September 1958. Hrsg: Fillitz, Hermann. Graz-Köln 1962. 291-324.

¹³² *Seeger* 1997. (20. jegyzetben i. m.) 105-től.

¹³³ *Wagner-Rieger, Renate*: Die Baugeschichte der Franzensburg in Laxenburg. In: Romantische Glasmalerei in Laxenburg. Wien, 1962. 9-22.

lábazatait több helyen megvésték a boltozattartó táмок megfelelő illeszkedéséhez, így ezek is eredetiek, az ülfülke-hátfalaknak a lábazatokkal egybefaragott fehér márvány lábazati részével együtt. A vakárkádok ívelemei itt is eredetiek. A kapu fejezetzónája és a kapuépítmény bal oldalán lévő erkélyt tartó három oszlopfőjezet is kétséget kizáróan eredeti. A bejárat kétnyílású voltát Prill kanonoknak a belsőt ábrázoló rajza erősíti meg, míg a kápolna maradványainak feltárasa a bejáratí nyílás méretét hitelesítette. A kapu kőanyaga eredetinek látszik, és az összeállítása is alapvetően az egykorinak megfelelő lehet. Valószínűleg eredetiek a kápolnahajóban az oszloptörzsek, az ülfpadka lapjai és a hátfal, illetve a lábázat vörösmárvány burkolata is, talán csak néhány cserélt táblát leszámítva. A vörösmárvány falburkolat és az oszloptörzsek korát a kápolnaszentélyben is nehéz eldönteni. Az ebédelőben a monolit faltámok a lábazataikkal, a négy falpillérköteg a mögöttük lévő falburkolattal, és az ülfülkék vörösmárvány hátfa, ülfpadkái és lábazati borítása is feltételezhetően eredeti.

Pannonhalmából több maradt. A kerengőt 1486-ban későgótikus stílusban újították meg,¹³⁴ elődjét egy *in situ* bejárat és néhány árkádelem alapján ítelhetjük meg. A templom a 19. századig jól fennmaradt. Ekkor a nyugati része klasszicista átépítés áldozata lett, amit id. Sorno Ferenc alakított vissza neogótikus restaurálása során. Ugyanez a templom nagyobbik, eredeti keleti felét is neogótizálta.¹³⁵ A két átépítés közötti állapotot Robert Onderka építész precíz, a részletfaragványokból is gazdag ízelítőt adó rajzanyaga dokumentálja. A faragványok helyszíni tanulmányozása és Onderka rajzai alapján állítható, hogy a restaurálás nagyobb részt a faragványok és a kváderfelületek tisztítására és ártokkolására szorítkozott.¹³⁶

Vizsgálódásunk tárgyát a templom 13. századi átépítéséből csak a francia klasszikus gótikából közvetlenül levezethető befejező periódus képezi. Ennél is kettős alkalmazkodási kényszert kell figyelembe venni. Az átépítés egy olyan 1000 körüli építkezés megújítása volt, amely az előzmányépület egy részének (mellékhajófalak, a nyugati szentély és altemplom) megtartásával járt. Az új részek közül is a keleti, emelt szentély az altemplommal igen valószínűen a korábbi újralkotása lehet, a tradícióhoz való hűség jegyében. Másrészt az átépítés áttervezésekor a franciáknak alkalmazkodniuk kellett a korábbi 13. századi részletekhez is. Érkezésükkor már állt a keleti főszentély az altemplommal, az északi mellékszentély, a hosszaház alacsony részeiből az északi mellékhajó három keleti szakasza a pillérekkel és a boltozatokkal, délen pedig a mellékhajó első szakasza. Az északi falpillérek végig be voltak ültetve a mellékhajófalba.

A vonatkozó pannonhalmi épületrész és a klosterneuburgi palotakápolna között első látásra nehéz bármilyen rokonságot felfedeznünk. A pannonhalmi főhajófalon, amelyet tulajdonképpen egészében a templomot befejező francia műhely épített, ez egyáltalán nem látszik meg (7. kép). Az adottságokhoz való alkalmazkodás, a megrendelő igényei vagy más szempontok miatt, de a faltagolás igen konzervatív, és semmiben sem különbözik az átlagos helyi produktumtól. A nehézkes és vaskos pillérek, az alacsony és szűk árkádok, továbbá a súlyos, csak a déli oldal ablakzónájával áttört faltömeg romaneszk jellegű belső teret határoz meg. Ezen formálásmód szöges ellentéte, finom, karcú és merész gótikus faltagolás jelenik

¹³⁴ Szilárd Papp: Die Spätgotische Bauphase der Abtei Pannonhalma, Acta Historiae Artium, XXXVIII, 1996, 67-87.

¹³⁵ Éva Askeretz: Der Restaurator und Architekt Franz Sorno in Pannonhalma, Acta Historiae Artium, XXXVIII, 1996, 191-202; Ferenc Dávid: Reinigung, Ergänzung, Ausschmückung. Die Restaurierung der Basilika von Pannonhalma (1867-1875), uo. 203-221.

¹³⁶ Levárdy első vizsgálata pannonhalmi levéltár iratain és a Sorno hagyatékon alapult. Levárdy Rezső O.S.B.: Id. Sorno Ferenc pannonhalmi működése, Soproni Szemle, 3, 1939, 35-51. Később Onderka rajzainak bevonásával a faragványokra is kiterjesztette az eredetiségvizsgálatot, bár több szembeszökő átfaragás elkerülte figyelmét. Ferenc Levárdy: Les monuments d'architecture médiévale a Pannonhalma, Acta Historiae Artium, 8, 1962, 14-18. Vö. még: Takács 1996. (16. jegyzetben i. m.) 38-40; és Dávid 1996. (56. jegyzetben i. m.) 210, 213.

meg Prill kanonoknak a klosterneuburgi palotakápolna belső terét ábrázoló rajzán (2. kép). A *zweischaliges System* vagy *mur mince* néven illetett struktúrájánál a fal a lábazati zóna vakárkádorsora fölött tulajdonképpen megszűnik, kívül csak a kváderburkolat folytatódik tovább, de ezt is az egyes szakaszoknak a közel teljes szélességét átfogó ablakfelületek szakítják meg, belül pedig a hiányzó falfelületek előtt csak a ceruzavékonyaságú boltozattartó táмок emelkednek. A két térhøj között, a fal helyén, annak szélességében az ablakzóna előtt egy belső falfolyosó húzódik. A merészség virtuóz technikai tudással párosult: a falfolyosó fölött, az ablakok között keskeny fálnyelv kapcsolja a boltvállat és a tám felső részét a külső falsíkhöz és az ahhoz illesztett támpillérekhez.

A belső strukturális különbségeivel szemben kívül az egymástól elütő képet hasonló szerkesztésmóddal hozták létre. Mind Pannonhalmi 13. századi részei, mind a Capella Speciosa kváderből épült. Prill kanonok rajzán az ablakkönyöklők magasságában az épületen körbeforduló párkány falsíkviszsaugratásra utal, e fölött az ablakok oszlopos keretezésű, félköríves falfülkében helyezkednek el (1. kép). A fülke ívén az oszlopok fölött egyszerű, talán hengertagos profil húzódik. A nyílás kényszerű, felül kis méretű, karéjos körablakkal. Az osztó maga oszlopos kialakítású, vagy - ami valószínűbb -, kívül és belül egy-egy féloszlop tapad hozzá. Ennek megfelelően lehetett az ablakkeret is tagolva. Az ablakzáródás a kis körablak körül a fülkén belül is falazott kialakítású, kváderekből rakott, a szerkezet tehát ennyiben még őrzi a falat önállóan átlukasztó kapcsolt nyílások korábbi megoldását, egyebekben azonban egy ablaknak tekinthető. Nincs valódi mérműve, fejlettségi foka a chartresi hosszaházablakoknak felel meg. A háromosztatú támpillérek fölött a koronázópárkányig azokkal egyező szélességű, de laposabb kis lizénák nyúlnak fel.

A főhajó eredeti, a jelenlegieknél rövidebb déli ablakai Pannonhalmán is falfülkében álltak (8-9. kép). Az ablakkönyöklőnél – ahová a mellékajhők tetőzete is csatlakozott -, megfigyelhető a falsíkviszsaugratással kísért párkány, a támpillérközüket kitöltő falfülkékét fejezetként kidolgozott konzolokról indított élszedett csúcsívek keretelik. Ezeknek egyébként a belsőben a szintén konzolfejezetekről induló és szintén élszedett homlokívek felelnek meg. Az elpusztult ablaktagolásból egyetlen töredék ismert (10. kép). Egy bizonyonnyal kényszerű ablak vaskos osztójának váltótöredékéről van szó, amely kétfelé ágazik. A szerkezet bizonyonnyal szűkebb volt a falvastagságnál, a felső lezárása, amely megadhatná, hogy valódi mérműről beszélhetünk-e, ismeretlen. Az osztóról viszont biztosan elmondhatjuk, hogy nem oszlopként megoldott. A legutóbbi helyreállítást megelőző kutatáskor itt is megfigyelhető volt a támpillérek fölött a lizénás nyúlvány maradványa, csak itt szűkebbnek mutatkozott a pillértestnél.¹³⁷

Amint arról már szölvünk, a pannonhalmi templomot befejező társaság a kantonált pillér auxerre-i változatát alkalmazta. A franzensburgi ebédlobé beépített *en-délit* támos falpillérek alapján Klosterneuburgban a pannonhalmiától eltérő megoldást alkalmaztak, de ugyanabból a körből inspirálódva: a pillérforma rokonai a szinte évre pontosan a Capella Speciosával egyidőben elkezdett és az auxerre-i székesegyház szentélyéből levezethető dijonai Notre Dame plébániatemplomra mutathatók ki.¹³⁸

Ugyancsak említettük már az esztergomi Szent István protomártír templom hasonló *en-délit* falpilléreit. Az egyezés azért is figyelemre méltó, mert az esztergomi alaprajz fő vonásaiban jól megfeleltethető az osztrák palotakápolnával (3. és 11. kép). Mindkét kápolna háromszakaszos, 5/8-os záródású, támpilléres épület, előcsarnokkal. A klosterneuburgi szakaszai téglalaposak, az esztergomié közelítenek a négyzethez. Mindkettő nyugati kapuja az előcsarnokból vezet a kápolnatérbe, emellett Esztergomban délen, az első szakasz keleti felén is nyílik egy bejárat, a palota felől. Ez utóbbinak a falsík elé ugró, lépcsős béléte is látható az

¹³⁷ Ilyen támpillérnýulványok megfigyelhetők az erdélyi Kerc ciszterci apátságának magas terein és a vele rokon brassói Szent Bertalan-templom szentélyén is.

¹³⁸ Mindezekről részletesen a gótikus pillérekrol szölv részen.

ábrázoláson. Az előcsarnok déli fala jóval keskenyebb a kápolnáénál, belül falpillérekkel három falszakaszra tagolt, amelyekben ablak nyílik. Feltételezésnél nem több, de ezek akár ülfülkék is lehetnek. Sajnos a felépítményről a faltákokon és a szentélyzáródás viszonylag szélesnek, de osztatlanak ábrázolt ablakain kívül semmit sem tudunk. Egy elpusztult vagy elveszett barokk kori modell későbbi átalakításokról tanúskodik, az épületet elfalazott ablakokkal és utólagosan behúzott falakkal ábrázolja. A mérész és elegáns *mur mince* struktúrájának itt mindenestire semmi nyoma.¹³⁹

Pannonhalmán a főhajó keleti végén az első periódusból fennmaradt bordaindítások¹⁴⁰ egyértelműen a második pillér felé irányulnak, ami hatsüveges boltozatra utal. Tehát a főhajó hatsüveges boltozása már az első építőtársaság terveiben szerepelt, nem az épületet befejezők invenciója. Vagyis a franciák nem egy korábbi keresztboltozatos szisztémát elvetve, azzal szemben építették meg a főhajó hatsüveges boltozatát,¹⁴¹ hanem jövetelükkor az adottság volt, olyan adottság, amelyet meg is tartottak. Klosterneuburgban Prill kanonok rajza szerint a kápolnatérben és a karzaton keresztboltozatokat alkalmaztak.

A pannonhalmi déli főbejárat, a Porta Speciosa és a Capella Speciosa Franzensburgban fennmaradt, egykor a kápolna előcsarnokának mélyén nyíló bejárata között bizonyos hasonlóságot a rézsús oldalfal elé állított monolit oszlopos szerkezet ad (6. és 12-13. kép). Ezen túl azonban magán a szerkezeten belül sem fogható meg további rokonság, a részleteket pedig összehasonlítani sem érdemes. A pannonhalmi kapu különlegességét a megkettőzött, méghozzá a nyílást is magábafoglaló fal irányával párhuzamosan megkettőzött oszlopok adják. A palotakápolna kapuja ezzel szemben kétnyílású. Klosterneuburgban a szikár, csúcsíves, architektonikus szerkezet uralkodik, a félköríves pannonhalmi díszkapun a gazdag, dúsan aláfaragott ornamentika is hangsúlyos szerepet játszik.

A két kaput összekapcsolhatná még a gazdag vörösmárvány-használat. Mindkettőn vörösmárvány lapokkal borított a rézsús oldalfal, vörösmárványból készültek az oszloptörzsek és a szárkövek, továbbá Klosterneuburgban a *trumeau* is. Mindkét ívmező, és Pannonhalmán a kapu vállpárkánya is vörösmárvány. Fehér kőből készültek viszont az oszlopok fejezetei és lábazatai. A palotakápolna kapuján a vállpárkány az oszlopfelvezetkekkel egybefaragott, ezért nem vörösmárvány. Pannonhalmán a gazdag levéldíszű mészőkő béléttel egyszerűen tagozott vörösmárvány béléttelvekkkel váltakoznak. Klosterneuburgban a tisztán profilált ívbéllet három körétegből áll, és a kis, szabálytalan méretű köelemek váltakozva fehér kőből és vörösmárványból készültek. A kezdőelem körétegenként váltakozik.¹⁴² Ezen kívül a Porta Speciosán vörösmárvány burkolatú a kapu rézsús talpazata is.

A vörösmárvány-használat egyik helyen sem szorítkozott csak a kapukra. A franzensburgi ebédlöben fennmaradt félhengeres falpillérek körül álló monolit oszloptörzsek, és a pannonhalmi pillérek említett *en délit* támjai is vörösmárványból készültek. Az anyagot

¹³⁹ Az alaprajz precizítása - amelyet az azonosított lábazatok is igazolnak - elárulja, hogy az épület északi oldalához csatlakozó, és a kápolnából megközelíthető függelékterek utólagosan épültek. A keleti, két helyiséges sekrestyeféle vaskos keleti falát a szentély egyik sugárirányú támpillérehez építették, míg egy másik támpillér a belső terébe nyílik. Bejáratának nyugati kávéfalát emiatt a pillér miatt nem tudták a keletinek megfelelően rézsúsra alakítani. A sekrestye keleti falán nyíló rézsús kávéjú ablak alapján legalább a kápolnához csatlakozó helyisége középkorinak gondolható. Az első szakaszhoz illesztett, és nyugati falával az északnyugati falsarkon támpillértől észak felé folytatódó függelékter, a csigalépcsőből ítélve talán oratóriumos mellékkápolna, is egyértelműen másodlagos. Földszintje a kápolnából nyílt, emelete a közé és a második támpillér közé szorított csigalépcsőn keresztül volt megközelíthető.

¹⁴⁰ Takács 1996. (16. jegyzetben i. m.) 42.

¹⁴¹ Mint ahogy ezt Takács 1996. (16. jegyzetben i. m.) 51. feltételezte a pillérszerkezetből kiindulva. Kétség kívül az azonosan kezelt korábbi pillérek, és az azokról a főhajófalon felfutó egyetlen tám keresztboltozatokra utalna, azonban vannak esetek, amikor a pillértákolás és támkiosztás nem feltétlenül készíti elő szigorú logikával a boltozati rendszert.

¹⁴² Vörös- és fehér márvány köelemeként váltakozik az esztergomi székesegyház nyugati kapujának, a Porta Speciosának az ívbélletén a béléttelépőkön is, de a hengertagok fehér márványból készültek. Boda 1994. (51. jegyzetben i. m.) 159-162. l-82a. kat. sz.

mindkét helyen használták falburkolatként is. Pannonhalmán a kapu szakaszában a mellékhajófalat borították vele, a kápolnában pedig még kiterjedtebb használatra kell számolnunk, az ülfülkék hátfala és bizonyára további falfelületek is vörösmárvány burkolatot kaptak.¹⁴³ Az épület nyilván nem véletlenül fordul elő a forrásokban már 1300 körülől, mint *capella marmorea*.¹⁴⁴

Vizsgálatunk szempontjából figyelemre méltó, hogy a két épület márványanyagának származási helye különbözik. Pannonhalmára az Esztergomtól délnyugatra fekvő Gerecshegység bányáiból került,¹⁴⁵ Klosterneuburgba pedig minden bizonnyal a Salzburgtól délre fekvő Adnet bányáiból (Untersberger Marmor). Ez arra vall, amiről a stilsztikai összevetés is tanúskodik: szervezeti összefüggés a két építkezés között nem volt.¹⁴⁶ Az elemzett szerkezetek, és mint alább látni fogjuk, a részletformák és fargványok is közvetlen francia eredetről tanúskodnak. Mestereik a klasszikus gótikát formáló vidék aktuális helyzetéről adtak hírt a peremterületnek. A szerkezetek összevetése után azonban az is egyértelmű, hogy a pannonhalmi templom befejező periódusát és a Capella Speciosát építő társaságnak kevés köze volt egymáshoz. A francia gótika törzsterületeiről tehát közel egy időben (1220 körül) és valószínűleg azonos történeti körülmények hatására több építőbrigád érkezett Közép-Európába. Kérdés mostmár, hogy honnan?¹⁴⁷

Történeti előzmények: az ötödik kereszties hadjárat¹⁴⁸

¹⁴³ Pannonhalmán már az első periódusban megfigyelhető a vörösmárvány használat: a kriptá ülfülkéjének ívén. Továbbá ismerünk a templomból egy vörösmárvány szenteltvíztartót is.

¹⁴⁴ *Seeger*, 1997. (20. jegyzetben i. m.) 131-132.

¹⁴⁵ *Lővei Pál*: A tömött vörös mészkő – „vörös márvány” – a középkori magyarországi művészetben. *Ars Hungarica* 20, 1992/2. 4-6, és 29-30. jegyzet; *Lővei, Pál*: „Virtus, es, marmor, scripta” Red Marble and Bronze Letters. *Acta Historiae Artium* 42, 2001, 39, 45. és 7. jegyzet.

¹⁴⁶ Tehát a művészeti kapcsolatok hiányát az eltérő származású kőanyag is illusztrálja. Persze a szituáció fordítottja – ha a kőanyag származása egybevág a stílus eredetével – sokkal izgalmasabb. Néhány gótikus és reneszánsz, magyarországi eredetű műalkotás gercei vörösmárványból, amelyek létrejöttét a megrendelők személyes kapcsolatai, politika és diplomácia generálta: Nagy Kázmér krakkói síremléke: *Sadrai, Agnieszka*: The Tomb of Kazimir the Great in the Wawel Cathedral of Cracow. *Acta Historiae Artium* 42, 2001. 83-115; *Roznowska-Sadrai, Agnieszka*: Nagy Kázmér lengyel király (1333-1370) síremléke. In: Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburg Zsigmond korában 1387-1437. Kiállítási katalógus. Szerk. Takács Imre. 2006. 107-109, 1.28. kat. tétel. Bosnyák királyi síremlékek töredékei: *Fekete, Lidija – Gavrilović, Margita – Lővei Pál*: Gótikus kőfaragványok és síremléktöredékek Bobovacról, a boszniai királyok székhelyéről. In: uo. 448-451. és 5.12 – 5.15. kat. tétel. Gnieznói és włocławeki sírkövek Johannes Fiorentinustól továbbá a krakkói Szent Zsigmond-kápolna vörösmárvány elemei: *Gerevich, László*: Johannes Fiorentinus und die Pannonische Renaissance. *Acta Historiae Artium* 6, 1959. 310-311, 319-325; *Kozakiewicz, Helena und Stefan*: Die Renaissance in Polen. Leipzig – Warschau, 1976. 8-11, 15, 37. Abb. 59; *Białostocki, Jan*: Die Jagiellonen-Renaissance. In: Polen im Zeitalter der Jagiellonen 1386-1572. Wien, 1986. 103-104, 107; *Kalinowski, Lech*: Die Sigismundkapelle im Waweldom zu Krakau. In: Uo. 131, 133-134; *Tóth Sándor*: Az esztergomi Bakócz-kápolna történelmi helye. *Ars Hungarica* 18, 1990/2. 216-217; *Lővei* 2001. (66. jegyzetben i. m.) 52. További példa a reneszánsz magyarországi exportjára Buda környéki mészhomokból: *Pichler, Gerd*: Neue Erkenntnisse zum Auftreten der Renaissancebaukunst in Wien. Drei Portalfragmente von 1497. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*. 52, 1998. 424-431. A kérdéstről átfogóan: *Lővei* 1992. (66. jegyzetben i. m.) különösen: 9, 11-12. Salzburgi márványexportról Magyarországra: uo. 14-15, 17-18.

¹⁴⁷ Be kell valljam, hogy a francia kapcsolatokkal foglalkozó részt még nem fejeztem be, ezért itt jobbnak látom az egész alfejezetet mellőzni. Azonban az alapjául szolgáló fotóanyagot, amely tematikus rendszerben tartalmazza a pannonhalmi, reimsi, auxerre-i és klosterneuburgi fejezeteket, fontosnak gondolom már itt közölni, képmelléklet formájában. Az összefüggések rövid összefoglalását lásd még az I. részben.

¹⁴⁸ A hadjáratról újabban összefoglalóan: *Veszprémy László*: II. András magyar király kereszties hadjárata, 1217-1218, in: Magyarország és a kereszties háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk. Laszlovsky József – Majorossy Judit – Zsengellér József. Máriabesnyő – Gödöllő, 2006, 99-111; *Major Balázs*: A magyar keresztiesek arab szemmel, in: uo. 113-118.

II. András apjától, III. Bélától örökölte meg az általa megfogadott, de meg nem valósított keresztes hadjárat tervét. A királyt a szent háborúnál jobban motiválta második felesége, az említett Jolánta nagybátyja, Henrik latin császár 1216 júniusi halála következtében megüresedett konstantinápolyi trón megszerzése. András Szentföldre indulásánál bizonyára nagy súllyal esett a latba a pápa jóindulatának megnyerése. András király 1217 nyarán vette fel a keresztest, és csak útközben értesült arról, hogy III. Honorius pápa Pierre de Courtenay-t, Jolánta apját választotta császárnak, ami hadi lelkesedését is mérsékelhette. A király kíséretében megtaláljuk a világi nagyságok jó részét, köztük Ugryn kancellárt, a későbbi kalocsai érseket, két püspököt és Uros pannonthalmi apátot is. A hadjáratához csatlakozott András első felesége, Andechs–Merani Gertrúd utáni két sógora, Ekbert bambergi püspök és öccse, Merani Ottó herceg, a hennebergi és öttingeni gróf, a münsteri és az utrechti püspök. VI. Lipót herceg számos osztrák és stájer nemessel és miniszteriálissal 1217 június végén indult útnak Lilienfeldről, ahol előtte a passauai püspökkel négy oltárt szenteltetett fel alapítványa elkészült épületeirészein.¹⁴⁹ A herceg Spalatóban találkozott a magyar királlyal. Lipót, majd nyomában András itt szálltak hajóra, és Ciprus érintése után Akkonban kötöttek ki 1217. őszén.¹⁵⁰ A keresztes uralkodók közül I. Lusignan Hugó, Ciprus francia származású királya, IV. Bohemund, Tripolis grófja és Brienne-i János jeruzsálemi király vett részt a vállalkozásban. A helyi főpapok közül Menincourt Rudolf jeruzsálemi pátriárka és Vitry-i Jakab, Akkon püspöke említhető, és jelen voltak természetesen a lovagrendek is a nagymestereikkel együtt: Hermann von Salza a német, Guillaume de Chartres a templomos, és Guerin Montaigu a johannita lovagrend részéről.

Az első, bármiféle komolyabb harci cselekmény nélkül lezajlott portyát még András király vezette a Genezareti tő környékére, de a második betörésen, a Tábor hegyére épített muzulmán erősség sikertelen ostromában már nem vett részt. Inkább a tripolisi grófságba utazott, és a johanniták vendégszeretetét élvezte Krak des Chevaliers és Margat várában. A király magyarországi jövedelmeket, birtokokat és kiváltságokat adományozott a rendnek. A Jordán forrásvidékének hegyei között a magyarok egy kisebb csapata még végrehajtott egy betörést, de az egység, amelyet a szaracénok törbe csaltak, odaveszett. A csatározások helyett ereklýeket gyűjtő és utazgató, passzív király nem tett jó benyomást fegyvertársaira. Az ereklýevásárlások miatt pénzszűkében lévő és otthonról zavargások híreit halló András három hónapnyi szentföldi tartózkodás után 1218 januárjában a jeruzsálemi pátriárka átkával indult haza, és a szárazföldön keresztül valószínűleg még az év végén vissza is ért Magyarországra. Hamarosan követte a ciprusi király és a tripolisi gróf is. A magyarok közül egyedül Tamás, egri püspök maradt a közel-keleten.¹⁵¹ András király megszerezte az említett Szent István protomártír fejerekjén kívül Szent Margit fejét, Szent Tamás és Szent Bertalan jobb karját, Áron vesszejének egy darabját és az egyiket a kánai mennyegzőn használt hat vizeskorsó közül is.¹⁵²

Kérdéses, hogy mikor érkezett a Szentföldre a francia főpapok egy csoportja, Aubry de Humbert reimsi érsek, Róbert, Bayeux püspöke és János, Limoges püspöke.¹⁵³ 1218-ban a keresztesek úgy határoztak, hogy egyenesen a Szentföldet is birtokló egyiptomi szultán ellen vezetik seregeiket, hajóra szálltak és megindultak Egyiptomba. Az idős reimsi érsek és a

¹⁴⁹ Bleicher 2002. (22. jegyzetben i. m.) 96.

¹⁵⁰ Az előzményekről, az odaútról és a résztvevőkről: *Wilczek Ede*: II. Endre király keresztes hadjárata I-II. Századok, XXVIII, 1894, 604-608, 697-698; *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt, II, Budapest, 1899, 57-62; *Donovan, Joseph P.*: Pelagius and the Fifth Crusade. Philadelphia - London - Oxford, 1950, 29-30, 32; *Runciman, Steven*: A keresztes hadjáratok története, Budapest, 2002, 750-751.

¹⁵¹ A magyarok szentföldi tevékenységéről: *Wilczek* 1894. (71. jegyzetben i. m.) 700-710; *Pauler* 1899. (71. jegyzetben i. m.) 64-68. A király hazatérte után más magyar egyháznagyok is útnak indultak a közel-keletre; két püspök kint is halt meg 1219-ben. Vö. uo. 71.

¹⁵² *Pauler* 1899. (71. jegyzetben i. m.) 67. *Runciman* 2002. (71. jegyzetben i. m.) 751-752, és 76. jegyzet.

¹⁵³ *Joseph Greven*: Frankreich und der fünfte Kreuzzug, Historisches Jahrbuch 43, 1923, 41.

limogesi püspök Akkonban maradt. János püspök ott is halt meg, míg Aubry érsek a visszaút során, Paviában, december 1218. december 24-én¹⁵⁴ Az egyiptomi hadjárat a Nílusdeltában lévő fontos erőd, Damietta ostromával vette kezdetét. Újabb franciák csatlakoztak a sereghez, így Donzy-i Hervig, Nevers grófja, IX. (Barna) Lusignan Hugó, La Marche grófja. 1219 májusában Lipót felhagyott Damietta ostromával és két évi távollét után hazaindult. Ereklegyűjteményében magával vitte a Szent Kereszt egy darabkáját is.¹⁵⁵ Júniusban a pápai udvarban volt Rietiben, és ősszel érkezett haza Ausztiába.¹⁵⁶ Minden jel szerint azonnal hozzákezdett klosterneuburgi palotája és a palotakápolna építtetéséhez, ereklyéi megfelelő elhelyezésére. Megjegyzendő, hogy a herceg már korábban is kapcsolatba kerülhetett a királyi Franciaország hatalmasaival, hiszen 1212-ben Délfranciaországban harcolt az albigensek és támogatójuk, Raimund, toulouse-i gróf ellen.

A Keresztelő Szent Jánosról nevezett kápolna a Szentkereszt és a többi ereklye számára készült. Lipót hazaérkezésétől, 1219 ősztől a felszentelésig, 1222 június 24-ig, Keresztelő János ünnepéig¹⁵⁷ rendelkezésre álló két és fél idény elegendő kellett, hogy legyen a felépítésére, akár a palotával együtt is, bár az utóbbi kivitelezése tovább is húzódhatott. Valószínűsíthető, hogy Uros is a Szentföldről való hazaérkezése után látott hozzá apátsági temploma akkor talán már évtizede húzódó renovációja befejezéséhez. Bár a templom nyugati részét nem ismerjük, ismereteink szerint a franciás az utolsó, egyben legjelentősebb periódus a templom építésében, az építkezés zöme ekkor zajlott le. A fokozott építési tevékenység lehet a magyarázata az ekkor megszorodó birtokadományoknak is. 1222-ben Guncellus spatófi érsek adományoz, míg 1222-24 között II. András három adományt is tesz. A korábbiakat fokozatosan bővítő adománysorozatból az 1223-as második a monostor építését jelöli meg az adományozás okaként. Mindezen körülmények alapján a franciák jelenlétével valószínűleg éppen a fokozott királyi támogatás idején, az 1224-es felszentelési dátumot közvetlenül megelőző években számolhatunk. Az esztergomi kápolna esetében ismereteink a közvetlen francia származtatásra és a datálásra a stílusból következnek, ezek összekapcsolása a titulusal és a András által hozott ereklyék egyikével valójában semmilyen konkrét adatra nem támaszkodhat.

Hatóterület?

A palotakápolna az Alsó-Ausztria területéről ismert anyagban egyedül áll. Gótikus mivoltában, sőt színvonalában is ismertek utódai, de ezek újabb, más impulzus eredményei, a kápolnához valójában nincs közük. Így a Capella Speciosával leggyakrabban összefüggésbe hozott két emlék, a Lilienfeldi kerengő és a Heiligenkreuzi kolostorépületek esetében konkrét kapcsolatok nem igazolhatóak.¹⁵⁸ Ugyan mindhármuknál közös a vörösmárvány használata, ez azonban önmagában nem jelent stílusösszefüggést. A fennmaradt eredeti szerkezetek arra vallanak, hogy a vörösmárványt a kápolnán szélesebb körben használták, mint a két ciszterci

¹⁵⁴ Greven 1923. (74. jegyzetben i. m.) 42.

¹⁵⁵ Runciman 2002. (71. jegyzetben i. m.) 758.

¹⁵⁶ Karl Lechner: Die Babenberger. Markgrafen und Herzoge von Österreich. 976-1246, Wien - Köln - Weimar, 1994. (5. Auflage) 198.

¹⁵⁷ A felszentelési dátum egy 15. század elejéről származó klosterneuburgi krónikából ismert, melynek szerzője valószínűleg egy helyi laikus szerzetes lehetett. Kiadása: Hartmann Zeibig: Die kleine Klosterneuburger Chronik (Monumenta Claustroneoburgense, I) Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 7. Graz, 1965. (Reprint des Jahrgangs 1851) 231.

¹⁵⁸ Ilyen kapcsolatokat tételezett fel: Karl Oettinger: Die Babenbergerpfalz in Klosterneuburg, Mitteilungen des Instituts für Geschichtsforschung und Archivwissenschaft, 55, 1944. 165-től; és Karl Oettinger: Burgundische Baumeister des 13. Jahrhunderts in Österreich, in: Kunstgeschichtliche Gesellschaft zu Berlin. Sitzungsberichte September 1953 bis Mai 1954, Berlin, 1954, 6-tól.

apátságban. Így nemcsak oszloptörzseket és könyöklőpadkákat készítettek belőlük, de az ülfülkék hátfalánál vagy a kapu rézsűjénél falfelületeket is burkoltak velük.

A kápolna kétnyílású kapujának béléte rézsú elé állított oszlopokból áll, a ciszterci kolostorok bejáratait - és nyílásait általánosan - falhasábok közé illesztett oszlopok övezik. A tagozatok szerkesztésmódja is különbözik. A Klosterneuburgból megmaradt néhány profil közül sem a kápolnakapu archivoltjának tagozatsora, sem az ülfülkék ivprofilja nem rokonítható a ciszterci kolostorokból ismert profilokkal. Heiligenkreuzban a tagozatfűzés ilyen módon sohasem aszimmetrikus, és inkább a sarkantyútag pálcá kapcsolat az uralkodó. Ilyen tagolású a fejezetek vállpárkánya is, ami szintén különbözik mind a kápolna kapujának, mind a többi fejezetének vállpárkányától. A sokszöges alaprajzú lábazatok és a tóruszkonzolok is ismeretlenek Heiligenkreuzban és Lilienfelden, és a szarvas profilmegállítást az egyeduralkodó.

A különbözőségről árulkodik a fejezetplaszika is. Alapjában a palotakápolnára a szeszélyes sokféleség, míg Lilienfeldre és Heiligenkreuzra a néhány főmotívumból variált ciszterci monotonia a jellemző. Ez a felfogásbeli különbség jól indokolható akár az épülettípusok eltéréseivel is, és a minőségben sem látszanak jelentős különbségek, stílusban azonban fontos eltérések mutatkoznak. A Heiligenkreuzban és Lilienfelden általános kétfőzés, kettős göbbel vagy bimbóval díszített leveles fejezettípus mindössze három oszlopfőn jelenik meg a kápolnában. Ellenben a kápolna megmaradt anyagában általánosak a karéjos leveles változatok, melyek között a ciszterci apátságokban alkalmazottak még véletlenül sem fordulnak ¹⁵⁹elő. Ugyanez érvényes a többi - az egész anyagot illetően egyébként ritka - típusjegyzésnél is: így a volutába csavarodó levelek vagy a meghajló, aszimmetrikus levelek is különbözőképpen alakítottak. A heiligenkreuzi palmettás dekoráció ismeretlen Klosterneuburgban, míg az ottani "pupos hátú" finoman hullámzó levélkezelés az apátság anyagától idegen.

E két épületnél tehát bizonyos, hogy nem a klosterneuburgiak dolgoztak. A hercegi palota és kápolnája inkább egyfajta mintakép szerepet tölthetett be a szintén hercegi támogatású, egy-másfél évtizeddel későbbi nagy ciszterci építkezéseken. Talán ilyen okokkal magyarázható a vörösmárványhasználat átvétele is.¹⁶⁰ Bár a közelmúlt kutatása több más emlékek is igyekezett összefüggésbe hozni a palotakápolnát, bizonyos, hogy a palotán dolgozó franciák a jelenleg ismert alsó-ausztriai emlékeken nem dolgoztak.¹⁶¹

Pannonhalma befejező periódusának Klosterneuburghoz hasonlóan nehéz helyi stíluskörnyezetet rajzolni. A pannonhalmi reimsi eredetű ornamentika pontos megfelelője egy csak archív fotójában ránk maradt fejezet. A Gerece Pter fénypérről ismert, azóta lappangó, aracsinnak mondott pillérfőt Raffay Endre hozta összefüggésbe a bencés főapátság déli díszkapujával.¹⁶² A fejezet nyolcszöges pillérhez vagy falpillérhez tartozhatott, és ilyenek

¹⁵⁹

¹⁶⁰ Schwarz 1998. (36. jegyzetben i. m.) 304.

¹⁶¹ Emellett számolhatnánk közvetett hatással, mintakép szereppel is – ilyesmit igyekezett kimutatni *Wagner-Rieger* 1959. (20. jegyzetben i. m.) 283-284. után *Seeger* 1997. (20. jegyzetben i. m.) 183-193. II. Ottokár király várkápolnáin vagy a starhembergi várkápolna esetében – *Mario Schwarz*: Dreistetten, Burg Starhemberg, in: BKÖ I. 1998. (21. jegyzetben i. m.) 330-331. Ilyen összefüggések azonban a legkevésbé az olyan részletekben jelentkeznek, mit a fejezetplaszika. Így a felmerült hatások a bécsi Michaelerkerche esetében, például az északi kereszthajóportál archivoltprofilozásában vagy megmaradt fejezeteinél – *Hellmut Lorenz*: Ergänzungen zur Baugeschichte der Wiener Michaelerkerche, Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege, XXXVI, 1982, 102; *Schwarz* 1988. (34. jegyzetben i. m.) 110; *Mario Schwarz*: Wien I., Michaelerplatz, Pfarrkirche St. Michael, in: BKÖ I. 1998. (21. jegyzetben i. m.) 307. – és Laa an der Thaya keleti részeinek fejezeteinél – *Schwarz* 1998. (33. jegyzetben i. m.) 326. – valójában semmilyen kapcsolatról nem árulkodnak, rokonsági fokuk többnyire még a típuspárhuzam szintjét sem éri el.

¹⁶² *Bakó Zsuzsanna Ildikó*: Gerece Péter fényképhagyatéka. Budapest, 1993. 34. sz. fénykép; *Raffay* 2000. (14. jegyzetben i. m.) 460-461, 470, 471.

az aracsi templomon is kimutathatók,¹⁶³ - táмок nélkül. A pillérforma azonban éppúgy, mint a templom egészének dekorációja korábbi összefüggések része. Az aracsi romtemplomon még hasonló ornamentikának sincs semmilyen nyoma, ami így a fotó provenienciáját legalább is kérdésessé teszi.

Fentieket összegezve tehát a Capella Speciosa épülete és a pannonthalmi faragványok előzmény nélküli és jelentősebb közvetlen hatás nélkül maradt zárványnak tekinthetők az 1220-as évek közép-európai építészetében.

Képjegyzék a II. részhez

1. Klosterneuburg, Capella Speciosa, a külső észak felől. Benedikt Prill kanonok lavírozott tusrajza. Klosterneuburg, Stiftsarchiv, Signatur: Pz 1030 A.
2. Klosterneuburg, Capella Speciosa, a belső dél felé. Benedikt Prill kanonok lavírozott tusrajza. Klosterneuburg, Stiftsarchiv, Signatur: Pz 1030 A.
3. A klosterneuburgi Capella Speciosa ásatási alaprajza. Schmeller 1962. alapján
4. Laxenburg, Franzensburg, belső udvar. A kápolna részlete a Capella Speciosából származó részletformákkal. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
5. Laxenburg, Franzensburg. A kápolna részlete a Capella Speciosából származó részletformákkal. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
6. Laxenburg, Franzensburg, belső udvar. A kápolna bejárata. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
7. A pannonthalmi bencés apátsági templom déli főhajófala a szentély felől. Fotó: Rostás Tibor, 2002.
8. A pannonthalmi bencés apátsági templom déli főhajófala 1995-ben. Mons Sacer 1996. Takács 52. kép nyomán
9. A pannonthalmi bencés apátsági templom déli főhajófalának részlete a legutóbbi feltárás követően. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
10. Osztómaradvány, minden bizonnyal a pannonthalmi bencés apátsági templom főhajójának déli ablakzónájából. Paradisum Plantavit 2001. Pannonthalma 14-15. kép nyomán
11. Az esztergomi Szent István protomártír-kápolna alaprajza. Rajz: Joanne Nep. Máthes 1827. Marosi 1972. 21. kép alapján
12. A pannonthalmi Porta Speciosa felső része. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
13. A pannonthalmi Porta Speciosa alaprajza. Rajz: Sarkadi Márton. Mons Sacer 1996. Takács 51. kép nyomán

KÉPMELLÉKLET a II. részhez

1. Ordító fej a pannonthalmi Porta Speciosa középső béléltívének záradékában. Fotó: Rostás Tibor 2003.
2. Reims, székesegyház. Próféta felsőteste a déli kereszthajó rózsablakának archivoltjáról (jobbra a 9. figura). Gipszöntvény a Trocaderón. Fotó: 1937. Reims 1996. Bd. VIII. Abb. 3385.
3. Reims, székesegyház. Próféta felsőteste a déli kereszthajó rózsablakának archivoltjáról (jobbra a 9. figura). Gipszöntvény a Trocaderón. Fotó: 1937. Reims 1996. Bd. VIII. Abb. 3386.
4. Reims, székesegyház. Konzolfőj a déli kereszthajó keleti toronyának déli oldaláról, a koronázópárkány alatt balra. Fotó: 1914 előtt. Reims 1996. Bd. VIII. Abb. 3729.

¹⁶³ Raffay 2000. (14. jegyzetben i. m.) 460-461, 470. és 29. kép; Raffay 2005. (14. jegyzetben i. m.) 64-65. 98-99. és 55. kép.

5. Reims, székesegyház. Konzolfej az északi kereszthajó keleti tornyának keleti oldaláról, a koronázópárkány alatt balra. Fotó: 1914 előtt. Reims 1996. Bd. VIII. Abb. 3689.
6. Reims, székesegyház. Konzolfej az északi kereszthajó keleti tornyának keleti oldaláról, a koronázópárkány alatt balra. Fotó: 1914 előtt. Reims 1996. Bd. VIII. Abb. 3690.
7. Büszt a Porta Speciosa középső bélletívének bal oldali indításán. Fotó: Rostás Tibor 2003.
8. Konzolfej a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
9. Konzolfej a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
10. Reims, székesegyház. Proféta feje a déli kereszthajó rózsaaablakának archivoltjáról (jobbra a 8. figura). Gipszöntvény a Trocaderón. Fotó: 1935. Reims 1996. Bd. VIII. Abb. 3378.
11. Reims, székesegyház. Proféta feje a déli kereszthajó rózsaaablakának archivoltjáról (jobbra a 8. figura). Gipszöntvény a Trocaderón. Fotó: 1935. Reims 1996. Bd. VIII. Abb. 3379.
12. Torzfejes konzol a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
13. Reims, székesegyház. Torzfej egy tabernákulum párkányáról a kóraktárban. Fotó: 1914 előtt. Reims 1996. Bd. VIII. Abb. 4001.
14. Fej ívindításról a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
15. Fej ívindításról a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
16. Negrid típusú büszt a reimsi székesegyházból. Gipszöntvény No. 23. Fotó: 1914 előtt. Reims 1996. Bd. VIII. Abb. 4030.
17. A pannonthalmi Porta Speciosa belső bélletívének részlete. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
18. A pannonthalmi Porta Speciosa fejezete és bal oldali szemöldökgyámtörredéke. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
19. Szőlőinával és –levelekkel díszített fejezetek a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
20. Szőlőinával –levelekkel díszített fejezet a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
21. Szőlőindával és –levelekkel díszített fejezet a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
22. Szőlőindával és –levelekkel díszített fejezet a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
23. Reims, székesegyház. Északi hosszházpillér (w5n) déli tájának fejezete. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2153. (azonos a 87. képpel)
24. Reims, székesegyház. Déli hosszházpillér (w4s) fejezetznőja délnyugatról. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2228.
25. Reims, székesegyház. Falpillér fejezete a szentélykörüljáróból (a1n1). Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2265.
26. Reims, székesegyház. Falpillér fejezete a szentélykörüljáróból (a1s1) északkeletről. Fotó: 1937. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2273.
27. Reims, székesegyház. Trifóriumoszlop fejezete a hosszház keleti szakaszából (W1n T52.) Fotó: 1914 előtt. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2512.
28. Reims, székesegyház. Trifóriumoszlop fejezete a szentélyből (E2n, T91.) Fotó: 1914 előtt. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2545.
29. Reims, székesegyház. Trifóriumoszlop fejezete a szentélyből (E2n, T92.) Fotó: 1914 előtt. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2546.
30. Reims, székesegyház. Trifóriumoszlop fejezete a szentélyből (E1s, T120.) Fotó: 1914 előtt. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2569.
31. Reims, székesegyház. A főhajó támfejezete (w3n). Fotó: 1914 előtt. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2639.
32. A pannonthalmi Porta Speciosa belső és középső bélletívének bal oldali indítása. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
33. A pannonthalmi Porta Speciosa külső bélletívének részlete. Fotó: Rostás Tibor, 2003.

34. Reims, székesegyház, az északi kereszthajó belső fala. Levéldíszes homorlat indítása a nyugati, alsó, csücsíves ablak keretén. Fotó: 1963. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2310.
35. Reims, székesegyház, az északi kereszthajó belső fala. Levéldíszes homorlat indítása a nyugati, alsó, csücsíves ablak keretén. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2311.
36. Reims, székesegyház, az északi kereszthajó-homlokzat részlete. Az alsó, csücsíves ablakok záradéka. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2828.
37. A pannonthalmi Porta Speciosa fejezete és bal oldali szemöldökgyámtörredéke. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
38. A pannonthalmi apátsági templom északi kapujának jobb oldali fejezetsora. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
39. Karéjos leveles fejezet a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
40. Karéjos leveles fejezetek a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
41. Karéjos leveles fejezetek a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
42. Karéjos leveles fejezetek a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
43. Karéjos leveles fejezet a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
44. Karéjos leveles fejezet a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
45. Karéjos leveles fejezetek a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
46. Karéjos leveles fejezet a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
47. Karéjos leveles fejezetek a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
48. Karéjos leveles fejezetek a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
49. Karéjos leveles fejezetek a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
50. Karéjos leveles fejezet a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
51. Karéjos leveles fejezetek a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
52. Karéjos leveles fejezet a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
53. Karéjos leveles fejezet a pannonthalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
54. Reims, székesegyház. Fejezet a szentély sugárkápolnáinak vakárkájaiból (AII. Kapitell 9b) Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2338.
55. Reims, székesegyház. Fejezet a szentély sugárkápolnáinak vakárkájaiból. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2376.
56. Reims, székesegyház. Fejezet a szentély sugárkápolnáinak vakárkájaiból (AII. Kapitell 9b) Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2379.
57. Reims, székesegyház. Fejezet a szentély sugárkápolnáinak vakárkájaiból (AI.SII. Kapitell 1c). Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2404.
58. Reims, székesegyház. Fejezet a szentély sugárkápolnáinak vakárkájaiból. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2405.

59. Reims, székesegyház. Fejezet a szentély sugárkapolnáinak vakarkádjaiból. (AISII. Kapitell 4c.) Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2414.
60. Reims, székesegyház. Trifóriumoszlop fejezete az északi kereszthajószárból (NI.e T80.) Fotó: 1914 előtt. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2534.
61. Reims, székesegyház. Trifóriumoszlop fejezete. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2536.
62. Reims, székesegyház. Trifóriumoszlop fejezete. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2537.
63. Reims, székesegyház. Trifóriumoszlop fejezete. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2538.
64. Reims, székesegyház. Trifóriumoszlop fejezete a főszentélyből. (EI.n T85.) Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2539.
65. Reims, székesegyház. Trifóriumoszlop fejezete. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2542.
66. Reims, székesegyház. Trifóriumoszlop fejezete. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2543.
67. Reims, székesegyház. Trifóriumoszlop fejezete. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2549.
68. Reims, székesegyház. Trifóriumoszlop fejezete a főszentélyből. (EIII.n T95.) Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2550.
69. Reims, székesegyház. Trifóriumoszlop fejezete. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2572.
70. Reims, székesegyház. Trifóriumoszlop fejezete a déli kereszthajószárból. (SIW. T142.) Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2587.
71. Reims, székesegyház. Trifóriumoszlop fejezete a déli kereszthajószárból. (SIW. T149.) Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2593.
72. Reims, székesegyház. Támfejezet az északi kereszthajóból (wn2.) Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2650.
73. Akantuszleveles fejezetek a pannonhalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
74. Akantuszleveles fejezetek a pannonhalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
75. Akantuszleveles fejezetek a pannonhalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
76. Akantuszleveles fejezetek a pannonhalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
77. Akantuszleveles fejezetek a pannonhalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
78. Akantuszleveles fejezet a pannonhalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
79. Akantuszleveles fejezet a reimsi székesegyház körüljárójából (AI.SII.). Fotó: 1966. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2407.
80. Akantuszleveles fejezet a reimsi székesegyház déli kereszthajójának trifóriumáról. (SII.w. T143.). Fotó: 1937. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2588.
81. Ádám szobrának konzola akantuszlevelekkel a reimsi székesegyház északi kereszthajó-homlokzatán. Fotó: 1914 előtt. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2909.
82. Éva szobrának konzola akantuszlevelekkel a reimsi székesegyház északi kereszthajó-homlokzatán. Fotó: 1941. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2910.
83. Eklézsia szobrának konzola akantuszlevelekkel a reimsi székesegyház déli kereszthajó-homlokzatán. Fotó: 1914 előtt. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2911.
84. Zsinagóga szobrának konzola akantuszlevelekkel a reimsi székesegyház déli kereszthajó-homlokzatán. Fotó: 1914 előtt. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2912.
85. Karéjos leveles fejezetek a pannonhalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
86. Karéjos leveles fejezetek a pannonhalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.

87. Reims, székesegyház. Északi hosszházpillér (w5n) déli támpjának fejezete. Reims 1996. Bd. VII. Abb. 2153. (azonos a 23. képpel)
88. Fejezet karéjos levelekkel az Auxerre-i Saint Etienne székesegyház szentélykörüljárójának vakárkádsorából. Fotó: Rostás Tibor, 2006.
89. Fejezetek karéjos levelekkel a pannonhalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
90. Fejezetek karéjos levelekkel a pannonhalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
91. Fejezetek karéjos és púpos hátú levelekkel a pannonhalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
92. Fejezet karéjos és púpos hátú levelekkel a pannonhalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
93. Fejezet karéjos levelekkel a pannonhalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
94. Fejezet karéjos levelekkel a pannonhalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
95. Fejezet karéjos levelekkel a pannonhalmi bencés apátsági templomból. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
96. Fejezet karéjos levelekkel a klosterneuburgi Capella Speciosából. Laxenburg, Franzensburg, kapolna. Fotó: Rostás Tibor, 2001.
97. Fejezet karéjos levelekkel a klosterneuburgi Capella Speciosából. Laxenburg, Franzensburg, kapolna. Fotó: Rostás Tibor, 2001.
98. Fejezet karéjos levelekkel a klosterneuburgi Capella Speciosából. Laxenburg, Franzensburg, kapolna. Fotó: Rostás Tibor, 2001.
99. Fejezetek karéjos és púpos hátú levelekkel a klosterneuburgi Capella Speciosából. Laxenburg, Franzensburg, kapolna. Fotó: Rostás Tibor, 2001.
100. Fejezet karéjos levelekkel az Auxerre-i Saint Etienne székesegyház szentélykörüljárójának vakárkádsorából. Fotó: Rostás Tibor, 2006.
101. Fejezet karéjos levelekkel az Auxerre-i Saint Etienne székesegyház szentélykörüljárójának vakárkádsorából. Fotó: Rostás Tibor, 2006.
102. Fejezet karéjos levelekkel az Auxerre-i Saint Etienne székesegyház szentélykörüljárójának vakárkádsorából. Fotó: Rostás Tibor, 2006.
103. Fejezet karéjos levelekkel az Auxerre-i Saint Etienne székesegyház szentélykörüljárójának vakárkádsorából. Fotó: Rostás Tibor, 2006.
104. Fejezet karéjos levelekkel az Auxerre-i Saint Etienne székesegyház szentélykörüljárójának vakárkádsorából. Fotó: Rostás Tibor, 2006.
105. Fejezet karéjos levelekkel az Auxerre-i Saint Etienne székesegyház szentélykörüljárójának vakárkádsorából. Fotó: Rostás Tibor, 2006.
106. Fejezet karéjos levelekkel az Auxerre-i Saint Etienne székesegyház szentélykörüljárójának vakárkádsorából. Fotó: Rostás Tibor, 2006.
107. Fejezet karéjos levelekkel az Auxerre-i Saint Etienne székesegyház szentélykörüljárójának vakárkádsorából. Fotó: Rostás Tibor, 2006.
108. Fejezet karéjos levelekkel az Auxerre-i Saint Etienne székesegyház szentélykörüljárójának vakárkádsorából. Fotó: Rostás Tibor, 2006.
109. Fejezet karéjos levelekkel az Auxerre-i Saint Etienne székesegyház szentélykörüljárójának vakárkádsorából. Fotó: Rostás Tibor, 2006.
110. Fejezet karéjos levelekkel az Auxerre-i Saint Etienne székesegyház szentélykörüljárójának vakárkádsorából. Fotó: Rostás Tibor, 2006.
111. Fejezet karéjos levelekkel az Auxerre-i Saint Etienne székesegyház szentélykörüljárójának vakárkádsorából. Fotó: Rostás Tibor, 2006.

112. Fejezet karéjos levelekkel az Auxerre-i Saint Etienne székesegyház szentélykörüljárójának vakárkádsorából. Fotó: Rostás Tibor, 2006.
113. Fejezet karéjos levelekkel az Auxerre-i Saint Etienne székesegyház szentélykörüljárójának vakárkádsorából. Fotó: Rostás Tibor, 2006.
114. Fejezet karéjos levelekkel az Auxerre-i Saint Etienne székesegyház szentélykörüljárójának vakárkádsorából. Fotó: Rostás Tibor, 2006.
115. Fejezet karéjos levelekkel az Auxerre-i Saint Etienne székesegyház szentélyéből. Fotó: Rostás Tibor, 2006.

III. A tišnovi Porta Coeli hatása Közép-Európában a 13. század második harmadában¹⁶⁴

A mennyek kapujáról nevezett tišnovi (Tischnowitz) ciszterci apátsági templom titulusának megtestesülése, a nyugati bejárat a 13. századi portálépítészet és díszítőszobrászat kulcsemléke. Olyan közép-európai kapuzatok méltó kortársa, mint a bambergi Fürstenportal, a freiburgi Goldene Pforte, a jáki bencés apátság nyugati kapuja vagy a bécsi Stephanskirche Riesentorja. Szépsége a szabatos építészeti szerkesztésben, a gazdag figurális díszben és a mindent behálózó, ám a portál-tagolás logikáját mégsem elfedő ornamentikában rejlik. A kapu jelentőségét csak fokozza a közép-európai plasztikára gyakorolt hatása, amelyet tanulmányomban szeretnék bemutatni.

Induljunk ki a fejezetplasztikából, illetve mindössze egyetlen, mégpedig a legrafináltabban alakított fejezetből. A kapuzat bal oldalán a bélletoszlopok kétzónás, bimbós leveles fejezetekben végződnek, míg a jobb oldali oszlopfőkön gazdagon faragott, felül volutapárba csavarodó, indás-leveles ornamentika burjánzik. E fejezetek közül belülről a másodiknak a felső részén oldalnézetű, a sarkok felé forduló sárkánypár húzódik meg a leveles indák között (1. kép). Az állatok farka közepén összehurkolódik, majd önmaguk alá fordul és megtekerve növényi ornamentikában végződik. A testek alá húzott fejek volutapárokat alkotnak. Így a szörnyek tulajdonképpen saját kilevelesedő farkukon állnak és az abból fejlődő palmettákat legelik. A fejezet rövid oldalain egy-egy további, kisebb sárkány helyezkedik el (2. kép), amelyek a sarkokon a nyakukkal összehurkolódnak a homlokoldali pár megfelelő sárkánynyakával.¹⁶⁵ A homlokoldali állatok farkairól az áthurkolódás után lefelé, illetve jobbra és balra egy-egy félpalmetta válik le. Az oldalra ágazók háromkaréjosak, a lefelé csüngők nagyobbak és hatkaréjosak. Ez utóbbi két félpalmetta közösen egy egészet alkot. Karéjaik két-két hármascsoportba rendezettek, a csoportok között fűrőlyuk van, és a két palmettarész kissé egymásra takarhat. A palmetták karéjaiban itt is, mint jellemzően az egész kapuzaton domború erek húzódnak. A jóságok alá fordulnak, feltekerező farokvégéről újabb háromkaréjos félpalmetta válik le, majd a farok egy másik ilyenben végződik. Az előbbi palmetta felfelé, az utóbbi lefelé fordul és olyan párt alkot, amely duzzadt, ovális göbre emlékeztet.

A szörnyek feje körte alakú, szemük ovális, az orrlyuk fűrőlyukkal alakított. Hosszú nyakuk a gerinc mentén tarajosan alakított, hegyes fülük a nyakhoz simul. A rövid szárnytollak félkörívesen, míg a hosszú szárnytollak lépcsősen visszametszetten alakítottak. Egyetlen lábuk a levelek tépésében is segítkezik. A sárkányfarkak sokszöges keresztmetszetűek és már közvetlenül a tövüknél kis háromkaréjos félpalmetta hajt ki belőlük. Az ornamentika azonban nemcsak a sárkányokból ered, hanem a fejezet nyaktagjáról is indul három, közvetlenül az oszlopfőre tapadó levél, amelyek rétege előtt jelennek meg a sárkányfarkakról leváló, összekapcsolódó félpalmetták. A három álló levél között íves átkötések figyelhetők meg a nyaktag fölött.

A fejezetnek nincs kehelypereme, a négyszöges abakusz fölött a vállpárkány is leveles díszítésű. A faragvány éppúgy, mint a kapu általában kitűnő állapotban megmaradt, így a

¹⁶⁴ Dolgozatom ezen része három megjelent cikkemen alapul: A veszprémi úgynevezett Gizella-kápolna épülete a 13. században. In: Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára. Budapest, 2000. (2. jav. bőv. kiad.) 61-81; Udvari művészet Magyarországon a 13. század második negyedében és közepén, avagy a Gizella-kápolna hazai kapcsolatrendszere. Műemlékvédelmi Szemle X. 2000/1-2. 5-52; és különösen: Eine kleine „Drakologie“. Die Ornamentik der Tišnover Porta Coeli und Ungarn. Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege. 60, 2006. 349-366.

¹⁶⁵ Rostás 2000. (1. jegyzetben i. m.) 13. lapján a helyszíni tanulmányok hiányában ezeket a rövid oldali jóságokat még nem vettem észre, csak két sárkányról írtam.

fúróval fellazított és gazdagon aláfaragott, dús szobrászi felületek jól tanulmányozhatók. A kompozíció igen összetett, ritmusa a nagy fantáziával összeházasított sárkány- és levélpárok egymásbafűzéséből következik. Faragójuk szigorú logikával, mégis páratlan virtuozitással szerkesztette különféle szimmetrikus, egymásba is átkötő párokba a formákat. A sárkányok a térben mozgatottak, farkukkal párjukhoz, fejükkel másik szomszédjukhoz kapcsolódnak, és a szomszédos farkokról leváló fellevelek is párokba rendeződnek.

A ciszterci apácakolostor díszítőszobrászatában máshol meg nem ismételt, szinte mintadarabként ható fejezet replikái kimutathatók az apátság stíluskörében. A Znojmoi (Znaim) Délmorva Múzeum kőtarában lévő hármas támköteg fejezetein a motívum laposabb és szikárabb felfogásban, egyúttal világosabban kivehető formákkal ismétlődik (3. kép).¹⁶⁶ A köelemek Louka u Znojma (Klosterbruck bei Znaim) premontrei kolostorának nagyrészt elpusztult kerengőjéhez köthetők.¹⁶⁷ A maradványok alapján úgy látszik, hogy a három fejezetet egyformán alakították. A tišnovi előkép vegetábilis formái Loukában lecsupaszodtak, a mély aláfaragások eltűntek, a virtuóz kompozíció ellaposodott. A két faragvány biztosan nem egy kőfaragó alkotása.

Mint ahogyan egy harmadik mester faraghatta a nyugat magyarországi Veszprémben az úgynevezett Gizella-kápolna¹⁶⁸ emeleti diadalívpillérének fejezeit is. Itt a diadalívet a széles falpillér és az elé aszimmetrikusan állított vaskos háromnegyedoszlop veszi fel.¹⁶⁹ A pillér sarkaiban vékonyabb háromnegyedoszlopok állnak az átlós bordák alatt, mögöttük a loukai támkötegről már ismert, csekély kiülésű lizénák helyezkednek el. A vállpárkány és a nyaktag átfordul az egész támkötegen, kehelyperem itt sincs - a morva példákhoz hasonlóan. A vállpárkány profilja megegyezik a loukaival, felülről lefelé lemez, ékmetszés, részsű, félhomorlat és félpálca tagolja.

A fejezetek erősen megviselt, lepusztult állapotban maradtak ránk, ennek ellenére a fő formák kivehetők, és a részletekből is maradt annyi épp állapotban, hogy a stílus és a színvonal is megítélhető legyen. A fejezetzónán egy tizenegy állatot számláló sárkányos fríz húzódik végig úgy, hogy a szörnyek megjelennek a nyugati lizénán és a vaskosabb háromnegyedoszlop mögötti falpilléren is (4/A-D. kép). A fejezetek felső részén a Tišnovból már jól ismert, összehurkolódó, majd kilevelesedő farkú sárkánypárok láthatók. A középső támfjezet rövid oldalain egy-egy további sárkány helyezkedik el, nyakuk a sarkon a homlokoldali pár megfelelő sárkányának nyakával érintkezik. A testek alá húzott fejek így volutapárokat alkotnak. A középső tám mögötti falpillérnek a keleti része sima, de a szélesebb, nyugati része díszített. Ide a szomszédos sárkányfarkokból újabb indák kigyóznak.

¹⁶⁶ A kőtári összeállításban a faragvány egy hozzá illő hármas támköteg rétegekővével, vállpárkánnyal és egy bordaindítással összeépítve szerepel. A támköteg három, azonos méretű háromnegyedoszlópa mögött csekély kiülésű lizéna helyezkedik el, amely a fejezetek mögött is megfigyelhető. Az egész együttes egy katalógusszámon szerepel: Jihomoravské muzeum ve Znojme; LA 174.

¹⁶⁷ *Kuthan, Jiří*: Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Města - hrady - kláštery - kostely. Vimperk, 1994. 228.

¹⁶⁸ A kétszintes kápolna eredeti titulusa ismeretlen, Gizella királynéről, I. István feleségéről csak az újkorban nevezték el. Egykor palotakápolna volt (a palota csak 16. századi katonai felmérésekről és későbbi látképekről ismert). A kápolnát az északi fala kivételével a 18. század második felében elbontották, majd a földszintjét visszaépítették. A barokk kori rekonstrukció során mindkét szint záróköveit a földszinten helyezték el, részben a hevederek záróelemeként is. Főbb irodalma: *Jankovich István*: A veszprémi Gizella-kápolna. Technika, 11, 1940. 129-134; *Károlyvánszky Alán*: Újabb adatok a veszprémi Gizella-kápolna középkori és újkori építéstörténetéhez. Építés-Építészettudomány 15, 1983. 273-281; *Károlyvánszky Alán*: Veszprém, Gizella-kápolna. (TKM füzetek, 650) Budapest, 2000.

¹⁶⁹ A diadalív egykor visszalépescsözt volt és két körétegből állt, ám ma már csak a szélesebb rész indítása van meg, a hajó felőli saroktagozással. A hiányzó, külön köből faragott, keskenyebb és előreugró résznek a nyugati széle közvetlenül a szélesebb tagozat széltagozásához illeszkedett, amit az alatta lévő fedőlemez felső síkján látható bekarcolt illesztővonal, a habarcslenyomat és a szélesebb tagon lévő meszelés határa világosan kijelöl. A nyomok arra vallanak, hogy a visszalépescsözs és a szentély felé eredetileg is hiányzott, ami így megmagyarázza a féloszlop aszimmetrikus helyzetét is.

A felpalmetták fölött egy-egy újabb, rajtuk álló sárkányfelsőtest látható. Ezeknek a pillér élénél egykor közös fejük volt, amely a palmettápar csúcsába harapott.

A sárkányok részletformái a leállott felületek és hiányzó részletek miatt nehezen követhetők, mégis úgy tűnik, hogy a jószágok mindenütt egyformán, és tiszovi fajtársaikhoz igen hasonlóan voltak alakítva. A középső fejezet nyugati oldali sárkányfarkára, közvetlenül a tövéhez kis, háromkaréjos felpalmettát faragtak, vagyis kilevelesedése - tiszovi módon - már az indulásnál megkezdődik. A veszprémi diadalívfejezetek faragásmódja a loukaiaknál élettelibb, gazdagabb, sokkal inkább a tiszovihoz hasonló, de annál kevésbé szabatos. Tiszovhoz képest különbség, hogy elmarad a nyaktagról induló levelek rétege, hogy a sárkányok rövid szárnytollai rombuszmintásan, és nem félkörívesen tagoltak, és hogy hiányoznak a felcsavarodó állatfarkak alatt a jobbra és balra forduló felpalmetták is. A palmetta-karéjokat sem tagolják vékony, domború erek. A középső oszlopfő sarkain a sárkányfejek nem fűződnek össze. A kompozíció tehát valamelyest leegyszerűsödött, és emellett a virtuóz megoldások, a filigrán formák és a sárkányok ornamentikába bujtatása is hiányzik. Ennek ellenére a színvonal még mindig kitűnő, az aláfáragások itt is sokhelyütt megfigyelhetők, bár a faragásmód egy fokkal nehezekebb, romaneszk jellegűbb. Ugyanakkor a frízszerű előadásmód megszokozza és új elemekkel is bővíti a kompozíciót. E fejezetek díszítése páratlan a magyar koragótikában.

Vizsgáljuk meg a tiszovi kapu csúcsíves timpanonja körül elhelyezkedő sárkányos frízt is (5. kép). A saját hátukba harapó állatok itt olyan párokat alkotnak, amelyek váltakozva a nyakkukkal és a farkukkal fordulnak egymás felé. A jobb oldalon tíz sárkány öt párba rendeződik, bal felől viszont csak kilenc van belőlük. A fríz kifordul az alsó, vízszintes részre is, itt további egy-egy állatpár helyezkedik el.¹⁷⁰

Hasonló sárkányos fríz csekély maradványa az óbudai várpalotából is ismert.¹⁷¹ Egy az ásatások során in situ feltárt, majd kiemelt kapubéllet-töredékről van szó, ahol a külső falsarkot tagoló homorlatban helyezkedtek el a sárkányok (6/A-B. kép). Csak a két alsó van meg, töredékesen és részben kiegészítve. Finoman alakítottak, igen hosszú nyakuk párhuzamosan vajatolt, rövid szárnytollaik rombusz alakúak, szárnyuk sűrű párhuzamosokkal lépcsősen tagolt. Az alsó jószág farka háromkaréjos felpalmettában végződik. Ez alatt, a homorlat indításánál körívbe hajló indapár végén egy-egy háromkaréjos felpalmetta jelenik meg. Ilyen középér nélküli palmetták a veszprémi kápolnából is ismertek: az egykor a kápolna emeleti hajóját díszítő sárkányos és az eredetileg a földszinti szentélyben elhelyezett dextera Dei-t ábrázoló zárókövön, illetve az emeleti hajó támfejezetén jelennek meg.

Az óbudai kapukereten felkúszó sárkányok jó megfelelői a tiszovi timpanon körül körbevezetett fajtársaiknak. A szörnyek itt is a hátukba harapnak, mint a morva kapun; viszont össze is hurkolódnak, ami a tiszovi állatfrízre nem jellemző. Hogy a váltakozó beállítás követésre talált-e Óbudán, azt a töredék alapján eldönteni már nem tudjuk, viszont a veszprémi diadalív középső fejezetén hasonló szerkesztéssel állunk szemben. Továbbá Veszprémben is felpalmettákat hoznak a sokszöges keresztmetszetű farkak, melyek, igen hasonlóan Tiszovhoz, közös palmettákat alkotnak. A tiszovi kapcsolat segít tehát szorosabbra vonni a Veszprém és Óbuda királyi építkezései közötti szálat, mindkettő innen ered.

¹⁷⁰ E két állatpáron tapos a timpanon adoráló donátorpárja és a mögöttük álló közbenjárók is. Ez megerősíteni látszik a sárkányt, mint a rosszat, a bűnt, a halál szimbólumának az értelmezését. Lásd: *Kuthan, Jiri - Neumann, Ivan*: Ideový program Tišnovského portálu a jeho kořeny. Umění 27, 1979. 109. Figyelemre méltó azonban, hogy a sárkányfríz a Maestas Domini kereszt dicsőítő Krisztusfőjét is közvetlenül keretezi, és a belső hengertag iváradékban elhelyezett, már említett, összefonódó nyakú sárkánypár is közvetlenül Krisztus feje fölött kapaszkodik a levelekbe. A szörnypároknak, mint a lélek és a test harcának meghatározása, és még inkább az *egyetlen* hármasság sárkánycsoportnak, mint Krisztusnak a sírban töltött három napja - vagyis a bűn legyőzésének, a feltámadásnak, az örökkévalóságnak az értelmezése - kifejezetten erőltetettnek hat. Lásd uo. 109, 112.

¹⁷¹ Jelenlegi ismereteink szerint az óbudai királyi várpalota volt az első szabályos alaprajzú, négyszöges kövár Magyarországon.

Óbudához egy másik sárkányos faragvány is kapcsolható.¹⁷² Ez egy fejezetfríz, amely az előző darabhoz kötődik, a sárkányainak a felépítése is hasonló (7. kép). A sárkányfarkokból itt hűsös indák erednek, melyek háromkaréjos félpalmettákban végződnek. Az állatoknak bumfordi feje van, párhuzamosan vágatolt nyakuk alatt cikcakkvonalas visszametszések utalnak a rövid szárnytollakra, majd a szárnyak visszametszett párhuzamosai következnek. Ám a nyak, a szárny és a fark viszonya tisztázatlan marad. Nemcsak a sárkányok alakítása durvább, artikulálatlanabb, mint az előző darabnál, hanem maga a köanyag is rosszabb minőségű, porózusabb.

Az óbudai sárkányos faragványok világosan kapcsolódnak a zsámbéki premontrei templomhoz. Az utóbb említett óbudai faragvány megfelelője - színvonalban is - a monostortemplom déli, keletről számított első főhajófejezete (8. kép). Fő vonásaikban a sárkányok felépítése is azonos. A zsámbéki fejezeten öt sárkány áll, melyek közül a homlokoldali kettő a nyakánál kapcsolódik össze és saját hátába kap - mint Óbudán, csak elegánsabban -, másik kettő közös fejú - ilyen is van a fejezetfrízen, csak másképp összekapcsolva, az ötödik önmagába tekeredve a hátába kap.¹⁷³ A két pár szomszédos állatainak a farkai is összehurkolódnak. A homlokoldaliak nyakának kannelúráiban furatlyuksorok húzódtak, míg a másik pár főhajófal felőli tagjának gerincét gyémántsor jelzi. A farkakból itt is vastkos, hűsös szárú indaszövevény indul, csak ez gazdagon aláfaragott - míg Óbudán a felülethez tapad -, továbbá elsősorban háromkaréjos lóhereleveleket hoz, és csak elvétve látunk sovány, nyújtott, háromkaréjos félpalmettákat. Sajnos a roppant töredékes óbudai anyag miatt a kép nehezen árnyalható tovább, mégis, valószínűnek látszik a királyi építkezésből származtatnunk a nemzeti monostor faragványát.

Sárkányok a zsámbéki karzat délkeleti és délnyugati támkötegének három-három fejezetén is megfigyelhetők. A nyugati támköteg fejezetei töredékesek, alsó részükön bimbó nélküli, kannelúrázott, hosszúka levelek szerepelnek, az ezek fölötti alakítás leginkább a jobb oldali fejezeten vehető ki. Itt két, saját hátába harapó sárkány volt párba rendezve úgy, hogy a fejezet felső részén a farkuk érintkezett. A gazdagon aláfaragott formák miatt a bal oldali sárkányból csak a fej és a fark egy része maradt meg. A középső fejezet felső része szinte teljesen lepusztult, míg a bal oldalnak a bal oldala egy ép szörnyvel jól fennmaradt. A keleti faltám középső és bal oldali fejezetén ismét egy-egy saját hátába kapó példány jelenik meg, ám a középső fejezeten lévőnek a feje letört (9. kép).¹⁷⁴

¹⁷² Ez a budai ún. városkútnban volt másodlagosan felhasználva, jelenleg a Budapesti Történeti Múzeum kiállításán látható.

¹⁷³ Zsámbék kapcsán is kitűnhet, hogy sárkány számlálásban nem jeleskedem túlságosan, mivel *Rostás* 2000. (1. jegyzetben i. m.) 9. és 11. lapján csak a két páros szörnyről írtam, és az ötödik, magányos jószágot méltatlanul figyelmen kívül hagytam.

¹⁷⁴ Zsámbék és Óbuda további összefüggése kétzónás, bimbós-leveles kehelyfejezeteken mutatható ki. A vonatkozó óbudai fejezet (*Lux Kálmán*: Árpád-kori építészeti maradványok Óbudán. A Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye 50, 1916. 4. ábra) és a zsámbéki északi apszis északi diadalívpillérének fejezetzónája is igen töredékes. Az összefüggést a levelek középtengelyében húzódó gyémántsor adja. Efféle tagolású levelek számos fejezetet díszítenek Gyulafehérváron is: *Tóth Sándor*: A gyulafehérvári fedelmi kapu jelentősége. *Építés- Építészettudomány* 15, 1983. 407, 409. Képük: uo. 8. kép és *Entz Géza*: A gyulafehérvári székesegyház. Budapest, 1958. 104, 105, 132, 168, 171. kép.

Zsámbék és a veszprémi kápolna összefüggése vékonyabb szálú. Valamelyes szerkezeti megfigyelést ad a monostortemplom főhajófal-tagolása a háromnegyedoszlopokból álló hármas támkokkal, bár kápolnákn emeletén a középső mögött lízéna is áll. A zsámbéki szentélyben és a főhajóban megjelenő sarkantyútagos bordaprofil is ismerős Veszprémből, de a különbséget markánsá teszi az orrlemez hiánya mellett a csúcsívtág oldalát tagoló ferde lemeztág is - *Lux Géza*: A zsámbéki templomrom. Budapest, 1939. 2. ábra. A profil az orrlemez hiánya miatt kezdetlegesebb a veszpréminél, de a ferde lemeztágos tagolás - amely talán itt jelenik meg

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy az utóbb bemutatott óbudai fejezetzőna és Zsámbéki sarkányainak vajmi kevés közük van témánkhoz. A jőszágok tišnovi eredete és veszprémi kötődése nehezen igazolható - Tišnov és Veszprém szörnyei másképp kapcsolódnak össze, összegömbölyödnek, rafinált kompozíciójuk és jobb színvonaluk is elkülöníti őket.¹⁷⁵ A kapcsolat azonban mégis fönnáll, és ennek tisztázásához először az ornamentikát kell megvizsgálnunk. A premontrei templom sarkányos főhajófejezetét elborító háromkaréjos löherelevelek (8. kép) a tišnovi kapu bal oldali belső fejezetén illetve az ívbéllet lekerekített és növényi dísszel borított falsarkai közül a belülről számított másodikokon jelentkeznek (5. kép). A zsámbéki karzat délkeleti fejezetén a kapaszkodó sarkányok alatti ornamentika domináns eleme a volutába csavarodó, karéjos szélű levél (9. kép). Efféle volutásodó levelek a tišnovi kapubélletben a külső és a belső falsarkon, illetve a külső bélletíven figyelhetők meg. A zsámbéki második déli hosszaházpíllér fejezetzőnáján (10. kép) és egy (vagy több) rózsaaablak másodlagos felhasználásból újabban előkerült keretelemein (11. kép) látható, időnként összekapcsolódó félpalmettákat, és az utóbbiak esetében szőlőfürtöket is hozó indakompozíciók is megfigyelhetők a morva kapu szárkövén, szemöldökkövén, vállpárkányán és ívbélletének belső falsarkán. Végül a zsámbéki diadalív fejezeit elborító, szőlőfürtöket és cakkozott szélű, lapos szőlőleveleket hozó indák (12. kép) jelen vannak a tišnovi kapubélletben is, a belülről számított második és negyedik falsarok dekorációján. A megfelelések egyúttal a különbségeket is kirajzolják, azaz a zsámbéki ornamentika ugyanarról tanúskodik, amiről a sarkányok is: a stílus rokon ugyan, ám a tišnovi kvalitást és komponálásmódot Veszprém jóval tisztábban tükrözi vissza.

A zsámbéki és az óbudai összefonódó nyakú sarkányok megfelelőit a heiligenkreuzi Frigyes-síremléken találhatjuk meg. II. (Harcias) Frigyesnek, Ausztria hercegének a ciszterci apátság káptalantermében lévő tumbájához tartozó kerettöredékek félpalmettás indái a sarkok egybeburkolt nyakú és saját hátukba harapó sarkányainak farkaiból indulnak (13. kép).¹⁷⁶ A sarkányok további részletformái az erősen kopott felületek alapján nehezen megítélhetők, a stíluskapcsolatot mégis igazolhatónak látom.¹⁷⁷ A heiligenkreuzi síremlék színvonala is jobban megfelel a magyar emlékekének. A kapcsolatot erősíti, hogy a sarkányfarkokból eredő indák félpalmettái közeli rokonai a veszprémi kápolna palmettáinak.¹⁷⁸ A síremléken sokszöges keresztmetszetű, vasjos indákról lefűződő, erek nélküli, három- és hatkaréjos

először hazánkban - a fejlettebb gótikus formálás felé mutat.

¹⁷⁵ Ennek ellenére a magyar szakirodalom gyakran emlegeti a veszprémi szörnyállatokat a zsámbékiak mellett: *Csemegi József*: A budavári főtemplom. Budapest, 1955. 69. és II/61. jegyzet; *Gerevich László*: Az óbudai királynéi vár maradványai. MMT Budapest műemlékei II. (szerk.: Pogány Frigyes) Budapest, 1962. 380; *Gerevich, László*: The Art of Buda and Pest in the Middle Ages. Budapest, 1971. 23; *Marosi, Ernő*: Megjegyzések a XIII. századi magyarországi építészeti kronológiájához. Építés- Építészettudomány 12. 1980. 315-316; *Marosi, Ernő*: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Budapest, 1984. 115.

¹⁷⁶ Két saroktöredék maradt fenn. Vö: *Dahm, Friedrich*: Das Grabmal Friedrichs des Streitbaren im Zisterzienserstift Heiligenkreuz. Rekonstruktion - Typus - Styl - liturgische Funktionen. Wien, 1996. 15.; Abb. 10-11; Abb. 17.; Abb. 63.

¹⁷⁷ Nem látom viszont a rokonságot a síremlék sarkányai és a bécsiújhegyi dóm zárókövein szereplő sarkányok, illetve a bécsi Michaelerkerche sarkányos fejezete között, amit *Dahm* 1996. (13. jegyzetben i. m.) 71. és 140. jegyzet hangsúlyoz. Az összefonódó nyakú sarkányok magyar kollekcióját a síremlék állatpárjának apropóján *Tóth Sándor* sorakoztatta fel *Dahm* könyvének recenziójában: *Ars Hungarica* 25, 1997. 1-2. szám, 470., egyúttal elutasítva a konkrét stíluskapcsolatokat - részben a síremlék faragványának erős lepusztultságára hivatkozva.

¹⁷⁸ *Dahm* 1996. (13. jegyzetben i. m.) Abb. 6-9. és *Tóth* 1997. (14. jegyzetben i. m.) 10. kép. *Dahm* 1996. (13. jegyzetben i. m.) 67, 69. a keretornamentika helyét a bécsi Michaelerkerche egyes fejezetei, Jáka, a Gizella-kápolna, a budai Nagyboldogasszony-templom és Túrje környezetében jelölte ki, bár az szoros összefüggésben csak Veszprémmel és a budai templommal áll. A palmetták beható elemzését és kapcsolataik számbavételét (Tišnov, Gizella-kápolna, Buda, Nagyboldogasszony-templom) lásd még *Tóth Sándor* recenziójában: *Tóth* 1997. (14. jegyzetben i. m.) 470.

félpalmetták láthatók (14. kép). Az utóbbiak az indákra hajlanak és eltakarják azokat, karéjaik két hármás karéjcsoportra osztottak, melyek szomszédos karéjai a legtöbb esetben egymásra is rátakarnak. A veszprémi kápolnán mind a három-, mind a hatkaréjos palmetta-változatot megfigyelhetjük. Az előbbi az emeleti hajó megmaradt támfejezetén (15. kép), az emeleti diadalív fejezetén (4/A-D. kép), a dextera Dei zárókörül és a sárkányos zárókövön jelenik meg, utóbbi az emeleti diadalívfejezetén és az eredetileg a földszinti hajót díszítő szőlőfürtös zárókövön (16. kép) látható, ugyanúgy két karéjcsoportra osztva, csak ezeket a csoportokat egy-egy fűrőlyuk is elválasztja. Emellett a szőlőfürtös zárókő palmettáinak karéjaiban domború erek is húzódnak. Figyelemre méltó az is, hogy a síremlékszobor lábához faragott óriási, szétterülő levél fölött - melyet kialakítása a vizsgált palmettatípushoz kapcsol¹⁷⁹ - szintén szőlőbogyók jelennek meg. A hercegi síremléken tehát a zsámbéki, óbudai sárkányok és a veszprémi ornamentika rokonsága egyszerre jelenik meg.

A három- és hatkaréjos félpalmetták a tišnovi kapu gazdag ornamentikájában is megtalálhatók, itt azonban kivétel nélkül erezett karéjokkal és a hatkaréjos palmetták karéjcsoportjai között fűrőlyukakkal. Háromkaréjos palmetták jelennek meg az ívbéllet belső és külső falsarkának díszítésén, a szárkövön és a szemöldökgerendán, hatkaréjos félpalmettákat láthatunk két hatkaréjos félpalmettából álló levelekkel a belülről számított harmadik falsarok díszítésén a béllet függőleges részén és az ívbélletben is (5. kép). A kör bezárulni látszik. Úgy tűnik, hogy a Gizella-kápolna, Óbuda, Zsámbék és az alsó-ausztriai síremlék vizsgált részletei stílusának gyökereit a morva kapun kereshetjük.

A hatkaréjos palmetták kapcsán megjegyzendő, hogy a veszprémi szőlőleveles zárókő legjobb megfelelője a loukai kerengő megmaradt szárnyában található. A zárókő peremén itt is négy, hatkaréjos palmetta jelenik meg a már tárgyalt jellegzetes erezéssel, fűrőlyukas tagolással és a szőlőfürtökkel (17. kép). A loukai kompozíció mindössze a középén elhelyezkedő kis rozettával gazdagabb.

A tišnovi bejáratot Csemegei József hozta összefüggésbe az itt vizsgált magyarországi stílus körrel. Csemegei ismerte ugyanis fel a tišnovi kapuornamentika és a budai Nagyboldogasszony-templom első periódusának részletei (az északi kapu timpanonja, a délkeleti kapu egyes fejezetei és néhány további fejezet) közötti összefüggést.¹⁸⁰ Ugyanő mutatta ki a Gizella-kápolna és a budai plébániatemplom kapcsolatát is, amit a veszprémi felső kápolna és a budai templom főhajójának valószínűleg második szakaszából származó azonos metszetű bordák, továbbá az alsó kápolnából származó szőlőfürtös zárókő és az északi kapu timpanonjának levélornamentikája közötti rokonságban határozott meg.¹⁸¹ A kapcsolatot kiterjeszthetjük a Tišnov kapcsán már említett néhány budai palmettás oszlopfeőre és a veszprémi sárkányos fejezet leveleire is. Tehát ami a Nagyboldogasszony-templom ornamentikájából összefügg a morva kolostorral, az összefügg a veszprémi kápolnával is.

A budai timpanon csúcscíves mezőjét ép állapotában egy középről induló szárból hétfelé ágazva kör alakban feltékeződő palmettás inda foglalta el (18. kép).¹⁸² A hatkaréjos félpalmetták a sokszöges, több helyütt aláfaragott indára hajlanak és eltakarják azt, felépítésük a Frigyes-síremléknél leírtakhoz hasonló, de karéjaikban erekkel. A karéjcsoportok között fűrőlyukak is szerepelhetnek. Legközelebbi rokonaik valóban a kápolna említett zárókövén és

¹⁷⁹ Ugyanezt hangsúlyozza: *Dahm* 1996. (13. jegyzetben i. m.) 15. Fotója: uo. Abb. 12. Újabb összefoglalásában, - amelyben a keretornamentika összefüggéseit nem is említi - Dahm inkább elválasztja a fedlapot a kerettől: "Westungarischer, im Heiligenkreuz tätiger Bildhauer (Platte), Österreichisch (Rahmen)." *Dahm, Friedrich*: Tumba für Herzog Friedrich. In: *Geschichte der bildenden Kunst in Österreich*. Bd. I. Früh- und Hochmittelalter. Hrsg: Fillitz, Hermann. Wien - München - New York, 1998. 140. kat. tétel, 398.

¹⁸⁰ *Csemegei* 1955. (12. jegyzetben i. m.) 70-71; ill. II/75. jegyzet.

¹⁸¹ Uo. a levélformáról: 68; 67, ill. 80. kép; a bordaprofilról: 44, 69, 82; 46/d. ábra (BTM ltsz: 171-174). A további megfeleltetések nem tarthatók. Így nincs összefüggés a budai ülőfülkelábazat és a felső kápolna nyugatabbik támkötegének lábazata közt. Önmagában a konzolos alátámasztású tórusz nem ad megfeleltést, a konzolforma viszont eltérő. Uo. 69; 38/a ábra, ill. 69. kép.

¹⁸² Uo. 1955. 65; 66-67. kép (BTM ltsz: 3.)

a tišnovi kapun találhatók. Az ívmező tengelyében két összehajló félpalmettából egy egész alakul, hasonlóan, mint a kápolna sárkányos zárókövén és Tišnovban is.

Az ívmezőhöz színvonalban is, stílusban is közel álló három oszlopfeje a nyugatról számított negyedik északi pilléren helyezkedett el.¹⁸³ Az alsó, laposan faragott, száraz, álló levélsor fölött a fejezet felső, erősen kihasasodó részén az alsó levelek közül kihajtó sokszöges szárból lefűződő félpalmettás indakompozíciók láthatók, mélyen kidolgozott, egymásra takaró részletekkel, többhelyütt aláfaragásokkal (19. kép). A félpalmetták rátakarnak az indákra, élettelen alakítottak, háromkaréjosak, tengelyükben erekkel. Egy negyedik fejezet is ide kapcsolható, de gyengébb színvonalú és egyszerűbb származéknak tekinthető. Ez az északi torony északkeleti pillérét díszítette egykor.¹⁸⁴

Két további, hasonló stílusú fejezet a főszentély üléfülkéiből származik.¹⁸⁵ Mindkettő falsarokba illeszkedő háromnegyedoszlopfeje. Egyikük alsó részén három, a kehely felszínéhez tapadó, álló, ötkaréjos levél látható, középen bemélyedő érrel. Két levél között sokszöges keresztmetszetű inda bújik elő a kehely felszínéből, majd kétfelé ágazik. A fejezet felső részén mindkét ága összehurkolódik újabb, kétfelől jövő indákkal. Az összehurkolódás után az indák egy-egy lefelé forduló, háromkaréjos félpalmettát hoznak, végül egy-egy felfelé forduló hasonló palmettában végződnek. A két palmetta és a szomszédos indák hasonló félpalmettái összekapcsolódnak - hol szorosabban, hol lazábban -, és párt alkotnak. A másik fejezetet alul három lapos, a kehely felületére tapadó, álló palmetta díszíti (20. kép). Ezek oldalát két-két, domború érrel tagolt, hosszúkas karéj élénkíti, míg a palmetta ötkaréjos középrésze a kehely felső, kiszélesedő részén viszhajlik. A palmetták karéjozása megfelel a tišnoviaknak, míg a középrész formája a tišnovi timpanon körüli sárkányfarkok végződéseként szerepel. Maga a motívum, a visszaforduló középrészű palmetta a morva kapun nem szerepel, de megfigyelhető a prágai Ágnes-kolostornak a szintén Tišnov környezetébe utalható stílusperiódusából a Szűz Mária-kápolna egyik sarokoszlopfején.

A budai fejezetek tišnovi jellegű ornamentikája alatt levő álló levelek a veszprémi kőtár egy fejezetzóna-törredékén is megjelennek. Az ismeretlen provenienciájú töredék olyan pillérelemekhez illeszkedik – ezeket lásd részletesen a gótikus pillérekről szóló részben –, amelyek jelentős számban találhatók a veszprémi vár délnyugati bástyájában és a tőle keletre lévő várfalszakaszban, és amelyek közül néhányat a várfal belső oldaláról szedett ki Kralovánszky Alán.¹⁸⁶ A lapos és száraz leveleknek nemcsak a formája, de a színvonala is a budaiakhoz hasonló. Az ornamentika a háromnegyed oszlopok mellett a pilléroldalakon is folytatódik. A letöredezett nyaktagról induló levelek közül minden második nagyobb, és a kehelyperemig nyúlik föl. A pillérsarkon az eddigiekhez hasonló, de nagyobb, szétterülő, álló levelek találhatók.

Egy másik kőtári fejezetzóna-törredék szoros ornamentális rokonsága a rátóti káptalanterem északi¹⁸⁷ ikerablakának megmaradt külső oszlopfőjével arra vall, hogy a

¹⁸³ Nem a Csemegi 1955. (12. jegyzetben i. m.) 65. által a timpanondombormű rokonságába utalt két fejezetről van szó (azok nem tartoznak oda, mivel önmagában a sűrű fűrőlyukazás nem jelent stíluskapcsolatot egyébként igen eltérő kompozíciójú faragványoknál), hanem a Csemegi által "koszorú vagy pámafejezet"-eknek (?) nevezett csoport egyes tagjairól. Uo. 42, 65; I/118. jegyzet; 71. és 73. kép (BTM Itsz: 186.) ill. 87. kép (BTM Itsz: 142.)

¹⁸⁴ Uo. lokalizációja: 40; derivátum jellege: 65. (a fejezeten nincsenek akantuszlevelek!); 112. kép (BTM Itsz: 175.)

¹⁸⁵ Uo. 74. kép (BTM Itsz: 163.) és 86. kép (BTM Itsz: 147.). Lokalizációjuk: 40; I/112. jegyzet. Rokonításuk az ún. "koszorúfejezetekhez": 65-66. (A 74. képen látható fejezeten nincsenek akantuszlevelek!) A 86. képen látható faragvány újra közzölve: Árpád-kori kőfaragványok. Szerk. Marosi Ernő és Tóth Melinda. Szekesfehérvár, 1978. 200. kat. tétel (Marosi Ernő); 44. kép; és Marosi 1984. (12. jegyzetben i. m.) Abb. 387.

¹⁸⁶ A faragványok 1979-ben, a Tolbuchin u. 9. sz. ház elbontásakor kerültek elő. Kralovánszky Alán: Veszprém, Tolbuchin u. 9. Régészeti Füzetek, 33. Budapest, 1980. 118. Feltételezhetően a bástyából kerülhetett a kőtárba a fejezettörredék is.

¹⁸⁷ Korábban - Rostás 2000. (1. jegyzetben i. m.) 19. - felcserélve az égtájakat és hibásan déli ikerablakról írtam.

veszprémi bástya építésein a közeli gyulafiratói kolostor romjait is felhasználhatták építőanyagként. Az utóbbi töredék nem illeszthető a pillérek rendszerébe, de (például méretei alapján) mégis egyértelműen ide tartozik.¹⁸⁸ A kehely álló levelei részben egymásra takarnak, hosszukások, valószínűleg ötkaréjosak, erezés nélküliek, a nyaktagról indulnak és felnyúlnak a kehelyperemig. Rátóton a kehely nyolc, kicsivel a nyaktag fölött induló, álló, hétékaréjos levéllel díszített. A kőtári fejezet levelei is részben egymásra takarnak, felső karjuk kifordul a kehelyperemre, de közéjük bemélyedő ér tagolja.¹⁸⁹

A veszprémi délnyugati bástya falából két zárókövet is kibontottak. A zárókövek oldalán lévő indításoknak megfelelő bordák ma is tanulmányozhatók a bástya falában,¹⁹⁰ ezek sorozatából alakították ki a bástya nyakánál húzódó párkányt, és az egyik lőrés oldalkávját is egy-egy ilyen bordadarab alkotja.¹⁹¹ A zárókövek esetében is megfontolandó a rátóti származtatás, elsősorban a rajtuk megjelenő ornamentika alapján, de ez ellen szól a bordaprofil, amely különbözik a templomromon *in situ* megfigyelhető bordaindítás profiljától. A proveniencia kérdését így egyelőre nyitva kell hagynunk.¹⁹²

¹⁸⁸ A két kőtári fejezetzóna-töredék közül ez utóbbi darab lehet az 1979-es kiváltás elemei közül való - vö: *Kralovánszky* 1980. (23. jegyzetben i. m.) 118. -, mivel Tóth Sándor a másikat már a 60-as években ott látta.

¹⁸⁹ Gyulafiratót a Gizella-kápolnához is kapcsolódik, amennyiben a kereszthajó délkeleti fejezete fölött fennmaradt indítás bordaprofilja a felső kápolna profiljával egyezik.

¹⁹⁰ A bordát 28-29 cm széles.

¹⁹¹ A zárókövekre Balassa László hívta fel a figyelmet. Ő szedte ki azokat - és a párkányt alkotó bordák közül is kettőt - a bástya falából, annak helyreállítása során, 1994-ben. (*Rainer Pál*: Veszprém - Vár DNY-i bástyája. Régészeti Füzetek, 48. Budapest, 1997. 113.) A négy faragványt 2000-ben szállították a Laczkó Dezső Múzeum kőtárába.

¹⁹² A délnyugati bástya falaiban, továbbá a külső várkapu és a tűztorony közti várfalszakaszban további 13. századi faragványok is megfigyelhetők. Vö. *Kralovánszky Alán*: Veszprém, Tolbucin u. 3-5. Régészeti Füzetek, 35. Budapest, 1982. 137; *Balassa László*: A veszprémi vár építéstörténete a XIII-XVII. században. In Tudomány és művészet Veszprémben a 13-15. században. Szerk. V. Fodor Zsuzsa. Veszprém, 1996. 10-12. (A faragványok nem bélétes kapu elemei.) A várfalban nagy számban láthatók ablakok keretelemei. A részsűs kávfal közepén karcsú, homorú oldalú, a nyolcszög öt oldalának alaprajzát mutató tagozat figyelhető meg, két oldalán az egykori falsíkra merőleges lemeztaggal. Hasonló ablakkáva rétegekőve a Szent György-kápolna pusztulása után épített falból, másodlagos pozícióból került elő a kápolna délnyugati falszögelete mellett. Vö. *H. Gyürky, Katalin*: Die St. Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém. Bericht über die Ausgrabungen im Jahre 1957 und ihre wissenschaftlichen Ergebnisse. Acta Archaeologica 15, 1963. 342-343; Abb. 9-10., Tafel II/1. Gyürky a darabot "gótikus kő"-ként határozta meg. A keretelemnek a kápolnából való származtatása valószínű, de lelőlkörülmenyei alapján nem dönthető el teljes bizonyossággal. Ltsz: 66. 107.1. Egyébként ezen ablakkeret tagozásmód hazai példáit egy, a kalocsai székesegyházból származó paksi töredék kapcsán Takács Imre gyűjtötte csokorba: *Takács Imre*: Egy eltűnt katedrális nyomában. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk.: Kollár Tibor. Szeged, 2000. 316; 62-64. jegyzet; és függelék, 8. tétel. Megjegyzendő, hogy a bástyában felhasznált kőanyag nem kizárólag 13. századi eredetű. Kávaelemek, összefogott, hármaskörtetagos faltámdobok a falhoz tapadó félkörtetaggokkal, háromágú bordaindítás több eleme hornyolt bordákkal a 14-15. századra keltezhető. A kőanyag származási helyét Balassa László feltételelesen a veszprémi külső várban állt Mindenszentek templomában jelölte meg. *Balassa László - Kralovánszky Alán*: Veszprém. Budapest, 1983. 127.; *Balassa* 1996. (fentebb i. m.) 12. és *Balassa László*: Veszprém, várnegyed. TKM füzetek, 300. Bp., 1999. 2. átdolgozott, bővített kiadás. 7. Mivel ebből a templomból semmilyen *in situ* maradványt nem ismerünk, a nagy valószínűséggel Gyulafiratóhoz kapcsolható faragványokon kívüli anyag esetében ezt egyelőre sem kizárni, sem bizonyítani nem lehet. Felmerülhet, hogy a zárókövek és az ablakkáva-darabok is

De térjünk vissza a Nagybaldogasszony-templom tišnovi kapcsolataihoz, hiszen a bemutatott budai oszlopfők a Porta Coeli jobb oldali bélletfejezeteinek származékai. Az álló levélsor fölött a kidomborodó felső részen a palmetták itt is, ott is igen jellegzetes, kör alakba tekeredő indákról fűződnék le. A morva emléknél ez még a volutákra emlékeztet, Budán ez már elveszik, a kompozíció inkább frízszerű. Emellett a levelek esetenleg komponáltak és a budai templomra is érvényes a másutt is megállapított gyöngébb színvonal.

A tišnovi kapu két oldalán a tervezett előcsarnok boltozatának homlokívei és átlósbordái alacsonyán elhelyezett támookról indulnak. A táмок rövid törzse komolyosan megállított. Ilyen táмок helyezkednek el a kerengő falán is, nem csak Tišnovban, hanem Heiligenkreuzban és Lilienfelden is, és hasonlóak vannak a prágai Ágnes-kolostor kerengőjében is. Ilyen táмок övezik a türjei premontrei prépostság nyolcszöges hosszházpilléreit, és szerepelnek az átlósbordák alatt a templom kétszakaszos szentélyében, úgy a diadalív keleti falszögletében, mint a szentélyszakaszok közötti, levésett tám két oldalán. Ilyen oszlopka nyoma kimutatható a veszprémi Gizella-kápolna emeletén¹⁹³ és három konzol révén a budavári plébániatemplom szomszédságában romjaiból kiásott domonkos templomból is (21. kép).

Erdemes itt kitérni a lilienfeldi ciszterci apátság türjei vonatkozásaira is. Az alsó-ausztriai szentélyfej ablakainak belső oldalát keretező oszlopoknál¹⁹⁴ és a kerengőben megfigyelhető vállpárkány profilját (felülről lefelé: sarkantyútag, homorlat, félpalca) alkalmazták a zalai templomban is. A profil mind Türjén, mind a két lilienfeldi épületrészen kizárólagos (22-23. kép).

A lilienfeldi kereszthajó keleti falának tagolása a türjei főhajóban ismétlődik.¹⁹⁵ A lilienfeldi kereszthajó magas teréhez kelet felől alacsonyabbak csatlakoznak, a kéthajós szentélykörüljáró és oldalt egy-egy mellékszentély.¹⁹⁶ A faltagolás itt három különböző megoldást mutat. Az északi kereszthajószár déli részének kialakítása¹⁹⁷ a türjei főhajófal tagolásának a legközelebbi rokona. Itt a csúcsíves déli árkád visszalépcsőzött kialakítása megegyezik a türjeivel és a nyolcszöges pillért övező, rövid törzsű oszlopok is hasonlóak,

gyulaírástól eredetűek. Ennek mérlegelésekor figyelembe kell venni, hogy a bordaprofil nem egyezik a kereszthajó *in situ* indításán lévő profillal. Ez azonban nem perdöntő jelentőségű, hiszen egy ilyen méretű épületen több bordakeresztmetszetet is alkalmazhattak. A kávaelemek esetében a Szent György-kápolnából való származtatás is felmerülhet.

¹⁹³ A veszprémi kápolna emeleti szentélyének egyetlen megmaradt falszögletében, az északkeletiben négy levésett, nagyobb méretű, szabályosra faragott kő látható. A felső laposabb a zárópárkány lehetett, noha rajta a profil már nem látható. Az alatta lévő kő alsó részén megfigyelhető a nyaktag csekély csomja. E fölött a faragott felület alig kivehető határa felfelé szélesedik: ez volt tehát a fejezet. A következő kő a rövid oszloptörzs lehetett, bár ezen ismét minden nyomot eltüntetett az alapos kőműves szerszáma. Végül az alsó kő konzolféle volt, amelynek az eredeti faragott felületéből mindössze a felső részén egy göbszerű forma maradt meg. A konzol kőve alá befordul az elkent falazóvakolat. Ezen nyomok alapján tehát a keleti falszögletben rövid törzsű, konzolosan megállított tám helyezkedett el egykor. Ilyent feltételezhettünk a többi falszögletbe is.

¹⁹⁴ Bleicher, Kurt: Studien zur Baugeschichte der Stiftskirche von Lilienfeld. In: Zisterzienserstift Lilienfeld. (Hrsg: Schmid, Harald) Lilienfeld, 2002. 112. és Abb. 103-106.

¹⁹⁵ Az összefüggésre Marosi 1984. (12. jegyzetben i. m.) 155. figyelt föl.

¹⁹⁶ Nicolai, Bernd: Lilienfeld und Walkenried. Zur Genese und Bedeutung eines zisterziensischen Bautyps. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte 41, 1988. 34. Abb. 21-22; Seeger, Ulrike: Zisterzienser und Gotikrezeption. Die Bautätigkeit des Babenbergers Leopold VI. in Lilienfeld und Klosterneuburg. München - Berlin, 1997. 22; 26. jegyzet; Abb. 7-8; Schwarz, Mario: Lilienfeld, Zisterzienserabtei. In: Geschichte der bildenden Kunst in Österreich I. Früh und Hochmittelalter. Hrsg: Fillitz, Hermann. Wien - München - New York, 1998. (A továbbiakban BKÖ I.) 69. kat. tétel. 299-301.

¹⁹⁷ Az északi kereszthajószár keleti fala egy már elkészült épületrész beomlása utáni újjáépítéskor keletkezett, a kereszthajó és a hozzá keletről kapcsolódó három téregység boltozatával együtt. Ugyanehhez a periódushoz tartozik a főszentély felső része és a kerengő is, még az 1230-as felszentelés előtt. Vö: Nicolai 1988. (33. jegyzetben i. m.) 33-34, és különösen: Bleicher 2002. (31. jegyzetben i. m.) 108-111, 119, Abb. 77, 97. Éppen ezek azok a lilienfeldi részletek, amelyek a vizsgált stíluskörünkhöz kapcsolódnak.

bár a magyar templomban a pilléreket csak a négy fő oldalról (a déli oldalon csak három oldalról) övezik a táмок, míg Lilienfelden azok mindössze a kereszthajószár felőli két átlós oldalon korcsosulnak kis konzolokká. A pillér fejezetdekorációján megjelenik a zsámbedi karzat kapcsán már említett volutába csavarodó levéltípus (24. kép),¹⁹⁸ ami megfigyelhető Türjén is, a szentély oszlopkái közül az északi diadalívpillér keleti falszögletében lévőnek a fejezetén (25. kép). Az alsó-ausztriai templomban a táмок a pillérek vállpárkányáról szabályos lábazzal indulnak. A lábázat Türjén a főhajó északi oldalán elmarad, a déli oldalon egyszerű részsű alkotja.¹⁹⁹ A lilienfeldi fejezetzóna a táмок külön-külön alakított fejezetéből áll, ezzel szemben a zalai templom pilléreinek egységes fejezetfríze van, amelynek részei a támfetjezetek is.

A türjei északi diadalívfejezet melletti oszlopocska alján lévő konzol a budavári domonkosok újabban publikált konzolaihoz kapcsolódik. A budavári konzolok fölött velük egy kőből faragott faltámindítások láthatók, az egyiknél - amely kisebb és derékszögű falsarokba illeszkedett - háromnegyed oszlop, a másik kettőnél - amelyek nagyobbak és oldalfalat tagoltak - vastagabb törzsű féloszlop (21. kép). A konzolos megállítási faltáмок igen valószínűen a domonkosok kétszakaszos, 13. századi szentélyéhez tartoztak; a szakaszok között fél-, a falsarkokban (legalább a keletiekben) háromnegyedoszlopok állhattak. Egy már korábban publikált fejezettöredék és egy közel négyzetes szakaszhoz való boltozati záradék is a szentélyhez vagy a lettnerhez tartozhatott.²⁰⁰ A türjei konzol és a budai domonkosoktól előkerült darabok alul ívesen lekerekítettek, felül kiszélesedő formájúak, sűrűn barázdáltak ékmetszésekkel, melyek keskeny, stilizált levelekre emlékeztetnek. Felül kettős göbökben végződnek, melyek fölött visszaugratva indulnak az oszloptörzsek. A veszprémi konzol formája és díszítése nem maradt meg, de a levésett felületének szélén felül látható göbszerű forma alapján akár az előbbiekéhez hasonló kialakítást is feltételezhetünk. Ilyen tagolású konzolok a tísnovi, heiligenkreuzi és lilienfeldi kerengők támjain is megfigyelhetők.

A türjei ornamentika további elemei is figyelmet érdemelnek. A szentélynégyyszög északkeleti támjának konzolán olyan visszaforduló középrészű palmetta jelenik meg (23. kép), amelyet Prágában és a budai Nagyboldogasszony-templom fejezetén is láthattunk. Emellett megfigyelhetők gyémánsorral díszített palmettaszárak is (az északnyugati pillér északi oszlopokja alatti konzolon) (26. kép), amelyek ott vannak a morva portál palmettáin is - igen gyakoriak például az ívbéltet belülről negyedik falsarkának díszítésén, de egyszer-

¹⁹⁸ Nicolai 1988. (33. jegyzetben i. m.) 34. (A fejezetek nem bimbós levelek!); Bleicher 2002. (31. jegyzetben i. m.) 110, és Abb. 99.

¹⁹⁹ Péter Márta: A türjei nemzeti monostor építéstörténete. Szakdolgozat. ELTE BTK, Művészettörténeti Tanszék. Budapest, 1964. 46. mutatott rá a türjei hosszékpillérek közötti különbségre. Az északi pillérek ugyanis a főhajóját szélességének megfelelőek, emiatt észak-déli irányban nyújtottak, míg a déli pillérek szabályos nyolcszög alaprajzúak. Ezzel magyarázható az, hogy a déli oldalon elmaradt a mellékhajó hevederét tartó oszlopka (a heveder elfért a pilléren is), és az is, hogy a háromnegyed oszlopok ezen az oldalon lábázatosak. A pillér-eltérésekből adódó perióduskülönbség: uo. 45-52.

²⁰⁰ A budai konzolok másodlagos helyzetből, a 14. század végi szentély diadalívéből kerültek elő. Publikálójuk szerint "konzolfetjezetek", fölöttük bordaíndítással, és a domonkosokat megelőző templomból származnak, mivel a koldulórendi szentély oszlopfetjezetei másfélék voltak. A darabok valójában táмокot megállító konzolok, így ami fölöttük van, az nem borda, hanem a faltáмок egybefaragott (független helyzetű) indítása. Vö: *H. Gyürky Katalin*: A domonkos rend középkori kolostorai Budán. In: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok. (szerk: Haris Andrea) Budapest, 1994. 123. és 3-4. kép. Az ezekhez a faltáмокhoz vagy a lettnerhez tartozó fejezettöredék a szintén 14. század végi lettnerből került elő: *H. Gyürky, Katalin*: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. Budapest, 1981; 75; Abb. 86-87. Vagyis az új szentélyhez felhasználták az elbontott korábbi, 13. század közepi szentély köveit. A Gyürky által felvetett, tatárjárás előtti plébániatemplom - *Gyürky Katalin*: A domonkosok középkori kolostorának feltárása Budán. Budapest Régiségei 24, 1976. 371-372; *H. Gyürky* 1981. (fentebb i. m.) 130; és különösen *H. Gyürky* 1994. (fentebb i. m.) 123, 125; 3. jegyzet és 2. kép. - kérdése ettől függetlenül is zavaros és számomra bizonyítatlan maradt. Gyürky szentély nélküli, négyoszög alaprajzú épületnek képeli, de a konzolok szerinte mégis a szentélyhez vagy lettnerhez tartoztak (?). Az általa szintén ehhez a templomhoz kapcsolt, sarokleveles lettnerlábázatok tipikus 13. század közepi, kései, menedékes attikai lábázatok.

egyszer felbukkannak szinte mindegyik palmettákkal díszített falsarkon vagy hengertagon (5. kép). Gyémántsoros palmettaszárok megfigyelhetők Zsámbékon is, a második déli pillér fejezetein (10. kép), és egy igen sérült kőtári töredéken is.

A zsámbéki sárkányos főhajófejezet és Tišnov kapcsán már tárgyalt háromkaréjos lóherelevelek Türrén is meghatározó elemei az ornamentikának. Megjelennek az északnyugati nyolcszögös pillér fejezetzónáján (26. kép) és ugyanott a nyugati és déli pillérbővítmény konzolain is. A palmettanyelvek átfordulnak az indákon és egymáson, többször összefonódva, szinte indaszövedéket alkotva. A kompozíció tehát gazdag, de laposan kidolgozott.

Háromkaréjos levelek a gyulafrátóti premontrei prépostság déli kereszthajójának fejezetein is feltűnnek. A kereszthajó délkeleti fejezetén a nyaktagról induló nyelű, álló, karéjos levelek fölött jelennek meg ilyen levélkéik. A délnyugati fejezeten a nyaktagról tengelyben induló egyetlen szár ágazik szét és hoz lóhere leveleket (27. kép). A fejezeten laposan terül szét az ornamentika, a levelek csak egy helyütt takarnak rá az indára. A kompozíció közeli rokonai a tišnovi kerengőből, a prágai Ágnes-kolostor kerengőjéből és ugyanott a Szent Ferenc-templomból ismertek. Ugyanez a kompozíció aláfáragott változatban jelenik meg a heiligenkreuzi kerengő nyugati szárnyának néhány fejezetén. Továbbá a rátóti fejezetek sarkantyútagos vállpárkánya a tišnovi kerengő vállpárkányprofiljának felel meg - de ez az általános a lilienfeldi templom keleti részein is, és egy fennmaradt darab alapján ilyen volt a Frigyes tumba oldalait díszítő oszlopok vállpárkánya is.²⁰¹

Lóhere leveleket Budáról is ismerünk. A budai plébániatemplom északi toronyaljában a délkeleti pillérköteg fejezetfrízéből a délnyugati oszlop melletti részlet kapcsolódik ide.²⁰² A töredék csak a fejezetről a pillérre átsapó ornamentikát őrizte meg. A nagy háromkaréjos levelek kompozíciója lazán komponált, részben egymásra takaró, részben finoman aláfáragott részletekkel. A fejezettöredék mellett egy rajzban megörökített zárókő mutat hasonló díszítést, amely valószínűleg a déli kereszthajószár boltozatához tartozott.²⁰³ A rajz szerint az enyhén domború tárcsán sűrűn elhelyezett, egymásra takaró lóhere levelek jelentek meg.

A háromkaréjos lóherelevelek a veszprémi kápolna földszinti szentélyének északnyugati falszögletében elhelyezkedő konzol alján is megfigyelhetők. Végül Zsámbékon a sárkányos főhajófejezeten kívül a főhajó keleti szakaszának zárókövén a középrész felé spirálisan telerodó indán,²⁰⁴ a déli második pillér délnyugati átlós fejezetén (10. kép), egy kőtári keretelem profilmegállításán és az újonnan lelt rózsaaablak keretelemein (11. kép) jelennek meg a háromkaréjos levelek.

Az utóbb Türré kapcsán csokorba szedett ornamentális motívumok közül kettő jelentkezik a loukai kerengő megmaradt szárnyának egyik fejezetén is: így a volutába csavarodó levélforma és a lóherelevél (28. kép).

A bizonyára Gyulafrátóhoz köthető zárókövek közül az épebb rotáló levelei Türrén a főhajó nyugatról számított harmadik szakaszában lévő zárókövön ismétlődnek. A zalai darab tárcsáján tagolatlan, göbszerű középrészből hajt ki a négy, az óramutató járásával egyező

²⁰¹ A fennmaradt vállpárkány a tumba egyik sarokoszlopához tartozott. A vörösmárványból fáragott tagozat sokszögös alaprajzú, mint Gyulafrátóton és Tišnovban is. Ld: *Dahm* 1996. (13. jegyzetben i. m.) 75-76. és Abb. III-V. (az elem nem fejezettöredék!). A sarkantyútagos és más, hozzá igen hasonló profilozású vállpárkányt Bachmann összefoglalóan pilzförmige Deckplatte-nek nevezte. Erről, mint a korszak egyik Leitform-járól, egy sor más emlék említésével: *Bachmann, Erich: Eine spaetstaufische Baugruppe im mittelboehmischen Raum. Brünn - Leipzig, 1940. 48; Uő: Architektur bis zu den Hussitenkriegen. In: Gotik in Böhmen. Hrsg: Swoboda, Karl M. München, 1969. 36.*

²⁰² *Csemegi* 1955. (12. jegyzetben i. m.) 39-40; I/108. jegyzet; és 110. kép.

²⁰³ Uo. 45.; I/141. jegyzet; 45. ábra.

²⁰⁴ *Lux G., 1939.* (11. jegyzetben i. m.) 42; 44; és 55. ábra. A zsámbéki lóhereleveleket Lux Géza hozta összefüggésbe a türréiekkel.

irányba körbeforduló, meghajló levél, amelyek sajátossága, hogy felső szélét eggyel több karéj tagolja, mint az alsót. Rokonságukat tovább erősíti az is, hogy a két rátótihoz és a rajzról ismert budaihoz hasonlóan a türjei zárókövek hátoldala is ívesen elkeskenyedik, és a bordák jöcskán a társca alá futva kereszteződnek. A meghajló levelek Türjeen a déli oldal keleti pillérének nyugati oszlopocskájá alatti konzolon is megfigyelhetők. Az alsó, függőlegesen álló kis levelek fölött a felső sor jobbra hajló levelekből áll. A megoldás igen hasonló a zárókövekéhez, amerre hajlik a levél, azon a szélén eggyel kevesebb karéj figyelhető meg.

Végül térünk vissza újra a sárkányokhoz. A türjei templom északi diadalívpillérének féloszlopfejezetén megjelenő levélkompozíció alsó zónájában hullámindáról felváltva lefelé és felfelé forduló háromkaréjos félpalmették láthatók (25. kép). A palmettasáv fölött öt hosszúkas, bimbós levél válik ki a kehely felszínéből. A jól fejlett bimbóik rátételesek. A fejezet a veszprémi kápolna emeleti hajójának szakaszai közt álló támköteg összefüggő fejezetzónájának a megfelelője (15. kép).²⁰⁵ Tovább vizsgálva a faragványt, a hullámindáról leváló utolsó palmetta a féloszlop mögötti lizéna nyugati oldalára fordul ki, és egy, a lizénának a hajó felőli élére faragott sárkány farkához kapcsolódik. A kétlábú sárkány karcsú teste mintegy az indát folytatva hullámot vet, körte alakú, nagy fejével visszafordul és a hátába harap, az orra ráncolódik. A veszprémi fejezet hullámidája is sárkányból származik, de azt köpi az odafaragott szörnyfej. A türjei jószág a felső kápolna diadalívén látható állatokra is emlékeztet, de elsősorban az alsó kápolna sárkányos zárókövén megjelenő, összegömbölyödő fajtására hasonlít, és ezt megerősíti, hogy annak farkából szintén hullámindáról lefűződő félpalmették erednek.

Azt hiszem, hogy a fentebb bemutatott összefüggések meggyőzően mutatják a 13. század második negyedének cseh - morva és magyarországi díszítőszobrászatának rokonságát. További következtetések levonásához vegyük sorra a tárgyalt magyar emlékek adatait és építőit.

Az óbudai várpalotát a II. András király által az óbudai prépostságnak 1212-ben eladományozott városban kezdték építeni, éves bérleti díj ellenében megváltott területen.²⁰⁶ A reprezentatív kialakítás, a gazdag részletek és különösen a méretek jelzik, hogy a vár a király fő tartózkodási helyének lett szánva. A várkápolnát IV. Béla király testvére, az 1235-ben szentelt avatott Erzsébet tiszteletére szentelték. Így a vár az 1220-as években megkezdett és a 30-as években folytatott építkezés eredménye lehet, a kápolna 1235 utáni felszentelésével,²⁰⁷ használható állapotát pedig az udvar itteni működéséről való megszaporodó adatok mutatják a 30-as évek második felétől.²⁰⁸ Ettől kezdve első számú központ szerepét a 13. században végig megtartotta.²⁰⁹ A várpalota az 1220-30-as évek fő királyi építkezése kellett, hogy

²⁰⁵ *Mezey Alice*: A türjei monostoregyház vizsgálata és művészettörténeti kapcsolatai. Szakdolgozat. ELTE BTK, Művészettörténet Tanszék. Budapest, 1982, 29, 42.

²⁰⁶ A város eladományozása: *Győrffy György*: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története. Főszerk.: Gerevich László. I. Budapest, 1975. 276; és 113. jegyzet. Győrffy a bérletet kapcsolatba hozza a királyi birtokpolitika fordulatóval, a királyi javak visszavételének 1226-os megindulásával, az építkezés megkezdését pedig ez utánra teszi. Uo. 280-281.

²⁰⁷ *Kumorovitz L. Bernát*: Buda (és Pest) "fővárossá" alakulásának kezdetei. Tanulmányok Budapest Múltjából 18, 1971. 38, 197. jegyzet: a titulus említése 1477-ből való, így számításba kell venni azt is, hogy az Erzsébet királyné 14. század közepi építkezéseinek idejéből is származhat.

²⁰⁸ Uo. 8-11, 21-22; *Győrffy György*: 1975. (43. jegyzetben i. m.) 281.

²⁰⁹ Buda Óbudával való azonosítására az első bizonyítékokat Zolnay hozta fel, felhíva a figyelmet az óbudai prépostság és a kancellária összefonódására is, de Óbuda királyi székhelyként való meghatározását a rossz védhetőség miatt elvetette. *Zolnay László*: "Opus castri Budensis" A XIII. századi budai vár kialakulása. Tanulmányok Budapest Múltjából 15, 1963. 83-87. IV. Béla 1242 utáni budai tartózkodásaira: *Kumorovitz György*: 1971. (44. jegyzetben i. m.) 22. Zolnay gondolatmenetének továbbfejlesztése és a következtetések levonása Győrffynél: Az oklevelek budai keltetése Óbudát jelenti; a 13. század második felében a budai várban nem volt királyi rezidencia. *Győrffy György*: 1975. (43. jegyzetben i. m.) 304-305. és 344. A rezidencia kérdésben ezt az

legyen. Minden valószínűség szerint itt jelent meg Magyarországon először az általunk vizsgált stílus.

A másik nagy, feltehetően királyi / királynéi építkezésről, a veszprémi palotáról csak az épületkomplexumhoz északról csatlakozó függelék, a kétszintes palotakápolna részletei árulkodnak. A kápolna keltezését oklevelek nem segítik. Elsősorban az 1230-40-es évekre gondolhatunk,²¹⁰ bár nem zárhatjuk ki azt sem, hogy az építkezés később, a budai Nagyboldogasszony-templom korábbi periódusával folyt párhuzamosan.

A század közepének fő építkezése, Buda tatárjárás utáni kiépítése is az itt megismert stílusban zajlott. Buda telepítése, a város egyházi intézményeinek alapítása Béla király műve. Béla 1244-ben még Pest város polgárainak ad kiváltságlevelet, amelyben az új városról nem esik szó.²¹¹ Buda első említése 1247, mely után viszont sűrűn szerepel az oklevelekben.²¹²

A budai plébániatemplom első említései: 1247; 1248; 1255 és 1269. Győrffy szerint a templom építéséhez 1248-ban kezdtek hozzá, Csemegi az 1255-ös oklevél szövegét úgy értelmezi, hogy a templom épülőfélben van, az 1269-es dátumú irat (Győrffy szerint 1270 körül hamisította a veszprémi püspök) alapján pedig nemrég készült el.²¹³ Az építkezésnek csak az első periódusa kapcsolódik ide, mivel Csemegi periodizációja alapján a vonatkozó részletek zöme az első építési fázisba tartozik (kivétel a főhajóboltozat és az északi torony néhány részlete, amelyek a második periódus részei).²¹⁴ Az 1252-ben Bolognában ülésező domonkos rendi nagykáptalan következő helyszínéül a budai kolostort jelölte meg, az ülésnek a kolostor 1254-ben helyet is adott. Ennek alapján az épületeknek 1252-ben legalább is befejezéshez közeli állapotban, 1254-ben pedig készen kellett állniuk.²¹⁵

A királynak építő társasághoz az udvar meghatározó országnagyjai, IV. Béla belső emberei is hozzájárultak, amiről elsősorban Türje és Gyulafrátót premontrei nemzetségi monostortemploma tanuskodik. Türje prépostsága szerepel az 1234-es ninivei katalógusban, így az intézmény jogilag ekkor már fennáll. Alapítója IV. Sándor pápának a türjei prépostságot megerősítő, 1260-as okleveléből kikövetkeztethetően Türje nembéli Dénes nádor, IV. Béla régi belső embere, aki 1238-tól 1254-55-ös haláláig visel országos tisztségeket. Mivel Dénes a pápai oklevélben még comes Sancti Geraldi-ként szerepel, főmértóságai megszerzése előtt alapíthatta a templomot, a ninivei katalógus adataival egybevetve tehát valamivel 1234 előtt.²¹⁶ Az építkezés zöme az ezt követő másfél-két évtizedre tehető.²¹⁷ Jellemzően a templom első építési szakaszának faragványai köthetők vizsgált stílusunkhoz. A gyöngébb türjei színvonal (is) arra vall, hogy a monostortemplomot kell Veszprémből származtatnunk, és nem fordítva.

A gyulafrátóti monostort, amint egy 1239/40-ből származó periratból kiderül, Rátót nembéli Mátyás alapította.²¹⁸ Az alapítás az oklevél 1239/40-es keltezése előtt, de 1234 után

álláspontot tartom mérvadónak.

²¹⁰ A kápolnát Csemegi József a Nagyboldogasszony-templom első fázisa utánra keltezte és a budai templomból vezette le. *Csemegi* 1955. (12. jegyzetben i. m.) 68-69, 72; és II/61. jegyzet. Noha ő is felhívta a figyelmet a kápolnán jelentkező "maradi" és "régies" motívumokra. Ez után Tóth Sándor, majd Marosi Ernő, végül újra Tóth korábbi datálást dolgozott ki, és a veszprémi kápolna elsőségére gondolt. *Tóth*, i. m. 1967. 37. jegyzet; *Marosi* i. m. 1980. (Építés- Építészettudomány) 315; *Marosi*, i. m. 1984. 115, 117, 124-126; *Tóth*, i. m. 1994. 15-16. jegyzet.

²¹¹ *Csemegi* 1955. (12. jegyzetben i. m.) 9; *Zolnay* 1963. (46. jegyzetben i. m.) 54-55.

²¹² Uo. 55-56; *Győrffy* 1975. (43. jegyzetben i. m.) 298.

²¹³ A történeti adatok összefoglalása: *Csemegi* 1955. (12. jegyzetben i. m.) 10-11 és 89. és *Győrffy* 1975. (43. jegyzetben i. m.) 299; 302; 313; 320.

²¹⁴ *Csemegi* 1955. (12. jegyzetben i. m.) 50.

²¹⁵ *Gyürky* 1981. (37. jegyzetben i. m.) 124.

²¹⁶ Az okleveles adatok, értékelésük és Türje datálása: *Péter* 1964. (36. jegyzetben i. m.) 20-24 alapján. Az adatok újabb összefoglalása: *Kovács Inre*: A türjei Premontrei Prépostság története. Zalaegerszeg, 1991. 3-8.

²¹⁷ Vö. a vonatkozó lilienfeldi részletek datálásával: 34. és 67. jegyzet.

²¹⁸ *Kardácsi János*: A sajómezei csatában elesett eszergomi érsek nemzetsége. Turul 23, 1905. 86; és *Pámer Nóra*: A gyulafrátóti középkori premontrei monostor feltárása. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6,

történt (nem szerepel a ninivei katalógusban).²¹⁹ Mátyás is IV. Béla környezetéhez tartozott, ifjabb király korában kancellárja volt, majd 1238-40 között váci püspök, 1240-41-ben esztergomi érsek lett, végül 1241. április 11-én a muhi csatában esett el.²²⁰ Az építkezés megindulhatott a tatárjárás előtt is, de az időrend és az ismert faragványok alapján a monostor nagyobb része inkább a tatárok után készülhetett. A prépostságnak a tatárjárás után is maradt jelentős anyagiakkal bíró kegyura, hiszen Mátyás testvérének, Domokos tárnokmesternek (+1241) fiai is országos méltóságokat töltöttek be.²²¹

Egy harmadik, szintén premontrei rendi nemzetségi monostor, Zsámbék templomának egyes részletei is az udvari stílus mutatják. A kolostor szerepel a ninivei katalógusban és két évvel az után, 1236-ban egy pápai bullában is előfordul. IV. Béla 1258-as birtokmegerősítő oklevele szerint a monostort Egyed és Smaragd ispán látta el birtokokkal, és Egyed feleségét, Pena asszonyt a templomban temették el. Smaragdról az utolsó adatunk 1222-ből való, így az alapítás ez előtt történhetett.²²² Az újabb feltárások során az ásató és az antropológus Pena asszony temetkezési helyeként egy olyan sírt határozott meg, amely egyértelműen a 13. századi templomhoz tartozott.²²³ Ebben az esetben az 1258-as említést a monostortemplom terminus ante quem-jeként kell értelmeznünk. Stílusis megfontolások alapján az építkezést a 13. század második negyedére helyezhetjük.²²⁴ Mindezeket egybevetve építkezni inkább az alapítók utáni generáció, a Smaragd fiak²²⁵ építhettek, az 1258-as birtokmegerősítés előtt, amit ők kértek a királytól.

A bemutatott, egymással szoros stíluskapcsolatban álló magyarországi emlékek tehát a király és közvetlen környezete építőtevékenységének produktumai. Ezek, és az udvari környezeten kívül állók mégoly jelentős építkezései között (Ják és hatásterülete, a gyulafehérvári székesegyház, a belápatfalvi ciszterci apátság) kapcsolatok nem mutathatók ki. Mindezek írásos források hiányában is egy a király rendelkezése alatt álló építőszervezet létét feltételezzük.

Hasonló eredményre vezet a vonatkozó cseh – morva emlékek vizsgálata is. A tišnovi ciszterci apácakolostort a cseh királyi család építtette. Alapítója Konstancia, I. Přemysl Ottokar özvegye, ám az alapítást már férje is szorgalmazta halála előtt, és birtokadományt is tett; és az építkezés dotálásában fiaik, I. Vencel és Přemysl morva őrgróf is aktívan közreműködtek.²²⁶ Az alapítás 1233. március 6. előtt történt. Tekintve, hogy az építkezésről szóló gyakori írásos adatok kivétel nélkül a '30-as évekből származnak, és tekintve hogy az évtized végén Přemysl őrgrófot, majd magát Konstanciát is itt temették el, feltételezhető az apátság 1240 körüli befejezése. A '30-as évekbeli datálás mellett szólni nem utolsó sorban a kapunak és az épületegyüttesnek a magyar művészetben igen korán jelentkező hatása is. A

1967. 239; és 5-6. jegyzet.

²¹⁹ *Oszvald Ferenc*: Adatok a magyarországi premontreik Árpád-kori történetéhez. Művészettörténeti Értesítő 6. 1957. 237.

²²⁰ *Karácsonyi* 1905. (55. jegyzetben i. m.) 86; *Pámer* 1967. (55. jegyzetben i. m.) 239; *Korai Magyar Történeti Lexikon* 9-14. század. Főszerk. *Kristó Gyula*. Budapest, 1994. Az esztergomi érsekség érsekei; Rátót; Rátót nem; A váci püspökség püspökei címszavai.

²²¹ *Pámer* 1967. (55. jegyzetben i. m.) 244. és KMTL 1994. (57. jegyzetben i. m.) Rátót nem; Domokos (2.); Roland (1.) címszavai.

²²² *Györffy György*: Adatok a Pilis megyei monostorok középkori történetéhez. Művészettörténeti Értesítő 5. 1956. 280-281; *Oszvald* 1957. (56. jegyzetben i. m.) 252.

²²³ *Valter Ilona*: Újabb régészeti kutatások a zsámbéki premontrei prépostsági romban 1986-1991. Műemlékvédelmi Szemle 1, 1991/2. 26.

²²⁴ *Marosi Ernő*: A zsámbéki kolostorromok. A struktúra analízisének kísérlete. In: *Magyar műemlékvédelem. Az OMvH Évkönyve X. (1980-1990)* Budapest, 1996. 71.

²²⁵ *Györffy* 1956. (59. jegyzetben i. m.) 280-281; és KMTL 1994. (57. jegyzetben i. m.) 749. Zsámboki címszava: Eynard (eml. 1244-48) szolgagyőri ispán és királynéi lovászmester, Gilét (eml. 1258-66) királynéi lovászmester, Smaragd (eml. 1257-67) fehérvári prépost és kalocsai érsek.

²²⁶ *Kuthan - Neumann* 1979. (7. jegyzetben i. m.) 108; *Kuthan* 1994. (4. jegyzetben i. m.) 393-394.

tišnovi kolostor a cseh királyi család magánegyházának szerepét is betöltötte. Az építkezés anyagi hátterét a királyi család biztosította, és ezen kívül egy sor más momentum is mutatja, hogy a tišnovi alapítvány mennyire fontos volt a számukra.

A prágai ferences és klarissza zárda alapítója és első apátnöje Szent Ágnes, I. Ottokar és Konstancia lánya. Az épületegyüttes tišnovias stílusjegyeket mutató második építési fázisa jól datálható, 1238-45 között keletkezett.²²⁷ II. Frigyes osztrák herceg civakodó melléknevének megfelelően csatában halt meg, 1246-ban, IV. Bélaival szemben. Utóda nem lévén tumbáját a Babenberg örökösök, testvére, Margarete vagy/és fiatalon elhunyt bátyjának lánya, Gertrud rendelkezte meg. Gertrud 1246-ban ment feleségül Wladislaw morva őrgrófhhoz, Margarete-t pedig 1252-ben vette feleségül II. Přemysl Ottokar. Ennek alapján, noha a szoros stílári összefüggés a magyar emlékekkel is fennáll, valószínűbbnek látszik a tumba stílusának hátterében az örökösök, különösen Margarete házasságát (Wladislaw 1247 elején meghalt) és cseh/morva mestereket látnunk.²²⁸

Az elemzett stíluskör eredője és egyúttal legszínvonalasabb alkotása a tišnovi templom nyugati bejárata. Vizsgálódásunk középpontjában a kapu állt, így itt nem kerülhetett sor az apácakolostor további részeinek bemutatására és stílusrészleteinek a kapuval való összevetésére. A részletesebb vizsgálat hiányában is úgy látszik, hogy a portál ornamentális stílusa közel áll a kerengő és a templom stílusához, de azzal nem egyezik meg. Az utolsó Babenberg herceg síremlékén kívüli alsó-ausztriai példák elsősorban a kerengő és a templom építészeti kialakításával és részleteivel mutatnak összefüggéseket. Így a lilienfeldi kerengő, a heiligenkreuzi kerengő, káptalanterem, dormitorium és auditorium együttese épp hogy szóba került, míg a klosterneuburgi kerengő korábbi periódusa vagy a bécsi Michaelerkirche kimaradt ebből az összefoglalásból.²²⁹ Az említett nagy alsó-ausztriai kolostorok és a bécsi udvari plébániatemplom szintén az udvari művészet körébe sorolhatók, azok a Babenberg hercegi mecenatúra alkotásai.²³⁰

²²⁷ Soukupová, Helena: Anežky klášter v Praze. Praha, 1989. 82-83. és 90-91. jegyzet; 107 és 101-102. jegyzet; 113 és 112-114. jegyzet; továbbá 2. ábra.

²²⁸ A herceg halála utáni zavaros és változókonny politikai helyzetről: Lechner, Karl: Die Babenberger. Markgrafen und Herzoge von Österreich 976-1246. Wien - Köln - Weimar, 1994. (5. Aufl.) 299-307; és Tóth 1997. (14. jegyzetben i. m.) 472-474. utóbbi bemutatva a síremlék lehetséges megrendelőit is. Dahm 1996. (13. jegyzetben i. m.) 45-50, 71-73; és Dahm 1998. (16. jegyzetben i. m.) 399. megrendelőként mindenekelőtt a heiligenkreuzi konventre gondolt. A síremléket a pilisszentkereszti ciszterci templomban felállított Gertrudis tumbával hozta összefüggésbe, a rokonság hátterében a két ciszterci apátság közötti kapcsolatokat feltételezve. Ami a franciás síremléktípust illeti, II. András király első feleségének tumbája földrajzilag a jelenleg ismert legközelebbi típuselőképe a Babenberg szarkofágnak, ám stílusban is a legszorosabban követi a francia példákat, ami a Frigyes emlékről nem mondható el - vö: Tóth 1997. (14. jegyzetben i. m.) 466. Emellett a pilisi emlék legalább másfél - két évtizeddel korábbi is (vö: Takács Imre: Gertrudis királyné síremléke. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541. Kiállítási katalógus. Szerk: Mikó Árpád - Takács Imre. Budapest, 1994. 249-251). Azonban, mint ahogy azt Dahm kimutatta, a szoros stílári rokonság fennáll a kortárs magyar emlékekkel is - lásd mindenekelőtt a keretdiszt. Csakhogy a vonatkozó magyar példák éppen IV. Béla király és közvetlen környezeté építészeti tevékenységéhez tartoznak, akivel pedig Frigyes jónéhánsztor szembekeült, és aki végül halálát is okozta - vö: Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Budapest, 1993. 76-77; és Tóth 1997. (14. jegyzetben i. m.) 461-462. A megrendelő közötti kapcsolat, így a mesterek küldése tehát igen valószínűtlen - bár ettől függetlenül természetesen a kőfaragók magyarországi származtatása nem zárható ki. Cseh/morva származtatás esetén - a tumba keltezési idejét és színvonalát tekintve - elsősorban nem Tišnov, hanem inkább követőinek a köre jöhet szóba.

²²⁹ A kerengők közötti összefüggés említése: Bachmann 1940. (38. jegyzetben i. m.) 95; Bachmann, Erich: Sudetenländische Kunsträume im 13. Jahrhundert. Brünn - Leipzig, 1941. 42, 46. Részletesebben, és a Michaelerkirche-re való kitekintéssel: Kuthan 1994. (4. jegyzetben i. m.) 401-404; és Kuthan, Jiri: Přemysl Ottokar II. König, Bauherr und Mäzen. Höfische Kunst im 13. Jahrhundert. Wien - Köln - Weimar, 1996. 150-155, 173.

²³⁰ Der Kreuzgang in Lilienfeld - Leopold VI, 1230-as felszentelés. A kerengő egy 1230-as, az apát házára (a konvent klauzúra alá eső épületeire) vonatkozó adat alapján ekkor már készen állt. Oettinger, Karl: Die Entstehung von Lilienfeld. Festschrift zum 800. Jahredächtnis Bernhards von Clairvaux. Wien - München, 1953. 254-255; Schwarz, Mario: Studien zur Klosterbaukunst in Österreich unter den letzten Babenbergen.

Az emlékek tanúsága szerint a három szomszédos közép európai uralkodói udvar művészete szoros kapcsolatokat mutat a 13. század második negyedében. A stílusrokonság háttérben a megbízók közötti kapcsolatok állhatnak. A magyarországi hatásokat Konstanze származása magyarázhatja. I. Přemysl Ottokar második felesége III. Béla király lánya, Imre és II. András királyok testvére. A Frigyes síremlék keletkezési körülményeiről és a Babenberg örökösnök cseh házaságáról már esett szó. Érdemes itt megjegyezni, hogy dinasztikus kapcsolatok esetén a kultúra terjedési iránya elsősorban az áttelepülő fél szülőföldjéről mutat új hazája felé. Konstanze esetében fordított volt a helyzet. Vajon az özvegy királyné küldhette szülőföldjére a mestereket? Az alsó-ausztriai és cseh-morva kerengők közötti rokonság háttérben a tišnovi alapítás körül is tevékenyen közreműködő Róbert olmtüzi püspök kapcsolatai állhatnak Werner heiligenkreuzi apáttal.²³¹ Újabb osztrák kapcsolatokra utal, hogy Konstancia Bécsben is alapított Porta Coeli női közösséget.²³²

A vizsgált közép európai összefüggések közül az osztrák és cseh udvari művészeti kapcsolatok legalább a fő vonásaikban felvázoltak és ismertek a kutatás előtt. Tanulmányomban arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy mindehhez szorosan kapcsolódik a korszak magyar emléktanyagának egy jelentős csoportja is, vagyis, hogy a IV. Béla kori magyarországi udvari művészet közép európai meghatározottsága, és a háttérben olyan művek húzódnak meg, mint a tišnovi Potra Coeli.

Képgjegyzék a III. részhez

1. A belülről számított második fejezet a tišnovi ciszterci apátság nyugati kapujának jobb oldali béléteben. Fotó: Rostás Tibor 2002.
2. A belülről számított második fejezet a tišnovi ciszterci apátság nyugati kapujának jobb oldali béléteben. Oldalnézet. Fotó: Rostás Tibor 2002.
3. Támköteg fejezete a Louka u Znojma-i premontrei kolostor kerengőjéből. Znojmo, Jihomoravské Muzeum, Lapidarium, ltsz. LA 174. Fotó: Rostás Tibor, 2002.
4. A diadalív fejezetei a ves²³³zprémi úgynevezett Gizella-kápolna emeletén. Tisztítás utáni állapot. Rajz: D. Mezey Alice és Rostás Tibor, 2000-2001.
5. A tišnovi ciszterci templom nyugati kapujának ívbélete. Déli oldal. Fotó: Státní Památková Správa v Praze
6. Óbuda, királyi várpalota. A belső udvar kapujának bal oldali béletmaradványa. A. *In situ* a feltárás után. B. Kiegészítve a Budapesti Történeti Múzeumban. ltsz. 55.32. Budapesti Történeti Múzeum, Fotótár
7. Fejezetzóna, minden bizonnyal az óbudai királyi várpalotából. Budapesti Történeti Múzeum, ltsz. 17. Budapesti Történeti Múzeum, Fotótár
8. Sárkányos fejezet a zsámbéki premontrei templom főhajójának déli falán. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Fotótár
9. Támfejezetek a zsámbéki premontrei templom karzatának délkeleti falszögletében. Fotó: Bozók Lajos, 2000.

(Dissertationen der Universität Wien 147) Wien, 1981. 124-125, 129-130; és különösen: Schwarz, Mario: Lilienfeld, Kreuzgang. In: BKÖ I. 1998. (33. jegyzetben i. m.) 72. Kat. tétel, 303-304.

Der Klosterbau in Heiligenkreuz - Friedrich II, 1240-es felszentelés. Schwarz 1981. (fentebb i. m.) 130-133. A felszentelési dátum: Watzl, Hermann: "... in loco, qui nunc ad Sanctam Crucem vocatur..." Quellen und Abhandlungen zur Geschichte des Stiftes Heiligenkreuz. Heiligenkreuz, 1987. A kolostor (át)építésének kezdetét 1236 utánra helyezte: Hauser-Seutter, Sibylle: Heiligenkreuz und seine Stifter. Zur Datierung der Bauten in Heiligenkreuz. In: Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien. 44. Jg. Nr. 3. (1992) 2-5.

²³¹ Kuthan – Neumann 1979. (7. jegyzetben i. m.) 114.

²³² Kuthan 1994. (4. jegyzetben i. m.) 401.

²³³

10. Gipszöntvény a zsámbéki premontrei templom középső déli pillérének fejezetéről. KÖH, Fotótár
11. Rózsaablak kereteleme a zsámbéki premontrei templomból. Zsámbék, kőtár. Fotó: Rostás Tibor, 2002.
12. Zsámbék, premontrei templom. A főszentély déli diadalívpillérének fejezetei. Fotó: Rostás Tibor, 2001.
13. Saroktöredék II. (Harcias) Frigyes tumbájának keretéről. Heiligenkreuz, ciszterci templom, káptalanterem. Fotó: Rostás Tibor, 2000.
14. II. (Harcias) Frigyes tumbájának kerettöredéke. Heiligenkreuz, ciszterci templom, káptalanterem. Dahm 1996 nyomán
15. A hajó támkötegének fejezetei a veszprémi úgynevezett Gizella-kápolna emeletén. Tisztítás utáni állapot. Rajz: Rostás Tibor, 2000-2001.
16. Zárókő a veszprémi úgynevezett Gizella-kápolna földszintjéről. Jelenleg barokk összeállításban a földszint hajójának hevederívén. Fotó: Rostás Tibor, 1999.
17. Louka u Znojma, premontrei templom. Zárókő a kerengő északi szárnyából. Fotó: Rostás Tibor, 2002.
18. Buda, Nagyboldogasszony-templom. Az északnyugati kapu ívmezője. Budapesti Történeti Múzeum, ltsz. 3. Budapesti Történeti Múzeum, Fotótár
19. Buda, Nagyboldogasszony-templom. A nyugatról számított negyedik északi pillér fejezettöredéke. Budapesti Történeti Múzeum, ltsz. 186. Fotó: Mudrák Attila, 2002.
20. Fejezet a budai Nagyboldogasszony-templom főszentélyének ülőfülkesorából. Budapesti Történeti Múzeum, ltsz. 163. Fotó: Mudrák Attila, 2002.
21. Konzol, minden bizonnyal a budai domonkos templom szentélyből. Fotó: Rostás Tibor, 2002.
22. Lilienfeld, ciszterci templom. A kerengő délkeleti támpillére. Fotó: Rostás Tibor, 2001.
23. Türrje, premontrei templom. A szentélynégyzet északi támpillére. Fotó: Ágh András, 2001.
24. Lilienfeld, ciszterci templom. Az északi kereszthajó nyolcszögös pillérének fejezetzónája. Fotó: Rostás Tibor, 2001.
25. Türrje, premontrei templom. Az északi diadalívpillér fejezetei. Fotó: Mudrák Attila, 2002.
26. Türrje, premontrei templom. A nyugatról számított első északi hosszékpillér keletéről. Fotó: Mudrák Attila, 2002.
27. Gyulaírástól, premontrei templom. A kereszthajó délnyugati támpillére. Fotó: Ágh András, 2001.
28. Louka u Znojma, premontrei templom. Fejezet a kerengő északi szárnyából. Fotó: Rostás Tibor, 2002.

IV. Három drávántúli emlék a 13. századból*

A negyedik fejezetben három, a magyar kutatás számára szinte ismeretlen délvidéki objektumot szeretnék bemutatni: a pozsegai ferences templomot, a császmái plébániatemplomot és Medve várát, különös tekintettel a várkápolnára. Pozsegán épült az egyik első sokszöges szentélyzáródású koldulórendi templomunk, amelynek faragványanyaga a 13. század második harmadának udvari stílusából levezethető származék, amit a templom stílárius jellemzőin túl a település birtoklástörténete és földrajzi helyzete is megerősít. A közelmúlt falkutatásai során derült ki, hogy a császmái barokk plébániatemplom nem várt mértékben őrizte meg egy koragótikus épület maradványait. A tatárjárás előtti Csázmán a források két egyházi intézményről tudósítanak: a káptalan templomáról és a domonkosok kolostoráról. A történeti adatok és körülmények egyértelműen arra vallanak, hogy az újkori épület a düledezőfélben lévő domonkos templom megújítása lehet. Így a kevés biztosan 1241 előtti alapítású domonkos egyházunk közül a császmái lenne az egyetlen, amely jelentős mértékben megőrizte eredeti formáját. Azonban maga az épület nem felel meg a rendi kívánalmaknak és társtalan a kortárs koldulórendi építészetben; káptalani templomként viszont jól elképzelhető lenne. Medve vára a tatárjárás utáni nagy várépítési hullám kivételes püspöki építkezése, a zágrábi püspök és a káptalan menedékvára a város fölötti hegyekben. Egykorú kápolnája a koragótikus Közép-Európában vizsgálatunk szerint csak Magyarországon kimutatható, nyolcszöges alaprajzon emelkedő szakrális térforma egyik példája.

A pozsegai ferences templom

Pozsega a középkori Szlavóniától keletre, a Szávától északra, annak egyik mellékfolyója, az Orjava partján fekszik. A középkori város, a róla elnevezett vármegye egykori központja két koldulórendi kolostorral rendelkezett (2. kép). A ferencesek a település délnyugati szögletében telepedtek le. Templomuk északi oldalán nyílik a főtér, míg tőle délre, közvetlenül a kolostor mellett húzódott egykor a városfal. Az emeletes, téglából épült, barokk kolostorszárnyak három oldalról határolják a templomot. A kolostor középkori állapotáról nincs információ.

A templomot 14. század eleji oklevelek szerint Szent Demeternak szentelték,²³⁴ a jelenlegi Szentlélek titulus újkori eredetű.²³⁵ Az egyhajós épület a hajónál valamivel keskenyebb, kétszakaszos, a nyolcszög öt oldalával záródó szentélyben végződik (7/B. kép).²³⁶ A hajó barokkizált, négy csehstüvegboltozatos szakasszal, amelyek vállpárkányról induló, széles, kosárirves hevederekkel elválasztottak. A hajó délkeleti végéhez hasábos torony tapad (3. kép). A toronytól nyugatra sokszöges záródású, déli tájolású kápolna nyílik a hajó terébe. Az északi oldalon három, a délihez hasonlóan sokszöges záródású, de északi tájolású kápolna helyezkedik el. Az északi kápolnákat harántirányban félköríves nyílások kapcsolják egybe. Nyugaton egyszerű, falazott mellvédű, kétszakaszos, háromhajós orgonakarzat áll tömzsi, rövid törzszű oszlopkon.

A hajó falai 13. századi eredetűek, amit a nyugati homlokzat északi sarkán álló támpillérpár, az oldalfalak feltárt ablakai és az északi oldalon a kápolnáktól nyugatra elhelyezkedő kapu mutat. Az északnyugati falsarok egyszerű, tagolatlan támpillérei a falak folytatásában állnak. Hogy a délnyugati sarkon is volt-e ilyen támpillérpár, az jelenleg nem eldönthető. A déli oldal öt elfalazott ablakának belső oldala kibontott. Ezek rézsűs kváderekávéval rendelkeznek, a felső részük felnyúlik az újkori boltozat festett lunettáiba, így az nincs bemutatva. Kivételt képez a teljesen feltárt nyugati első ablak, ez félköríves. Az északi ablakokat a fal külső oldala, vagyis a kápolnák felől kutatták. Feltárták a nyugatról

234

Jegyzetek a 4. részhez

* Köszönöm Kollár Tibornak, hogy lehetővé tette számomra a drávántúli kutatást, messzemenő támogatásával és segítségével, köszönöm Tóth Sándornak a konzultációkat és lektori tanácsait, Lada Pristernek a zágrábi segítséget, a csázmái és a pozsegai kollégák kedves segítőkészségét, Mija Oternek a szlovéniai, Nemes Andrásnak és Bartos Györgynek a soproni segítséget, Raffay Endrének a (bizony nem kevés) horvát fordítást.

A források nemcsak a titulust adják meg, hanem a templom leégéséről is tudósítanak. Egy 1305-ös oklevélben: "(...) quod per combustionem monasterii beati Demetrii martyris ecclesie videlicet fratum Minorum de Posagauar in sacristia ipsius ecclesie omnes litere ipsorum essent combuste (...)" *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. II-XV. Collegit et digessit: SMÍČIKLAS, T. Zagrabiae, 1904-1934. VIII. 97. oklevél, 107; és ENGEL PÁL: *Pozsegavármegye*. Kézirat az MTA Történeti Intézetében. 26. Egy másik oklevélben 1305-ből: "(...) apud fratres minores in villa Posogauar ad claustrum sancti Demetrii martiris degentes in sacristario eorumdem per ipsos recondita extitissent, que quidem priuilegia per cremationem seu combustionem dicte ecclesie sancti Demetrii combusta, annullata fuissent et cremata, cuius ecclesie combustio cunctis cementibus liquide claret et apparet, (...)" SMÍČIKLAS (fentebb i. m.) VIII. 100. oklevél, 111-112, és ENGEL (fentebb i. m.) 26. Egy 1306-os oklevélben: "ut quia per combustionem ecclesie beati Demetrii martyris, fratum minorum de Posagauar" *Alsó-Szlavóniai Okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék) 1244-1710*. Szerk. THALLÓCZY LAJOS – HORVÁTH SÁNDOR. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria XXXVI.) Budapest, 1912. 20. oklevél, 27-28. Végül 1317-ben: "(...) per concremacionem ecclesie et sacristie fratum Minorum de villa Pasagauar (...)" SMÍČIKLAS (fentebb i. m.) VIII. 376. oklevél, 458; ENGEL (fentebb i. m.) 26. Vö. még: DEGMEDŽIĆ, IVICA: Požega i okolica. Studije o razvoju naselja. In: *Požega 1227-1977*. Urednik: Strbašić, Marijan. Slavonska Požega, 1977. 108.

²³⁵ A török a templomot dzsámivá alakította, a kolostort lebontatta. A maradék pozsegai katolikusok 1573-ban fatemplomot építettek maguknak, amelynek Szentlélek titulusát a visszafoglalást követően vitték át a ferences templomra, amely a 18. század első felében a plébániai teendőket is ellátta. Mivel a ferencesek a pozsegai medencében maradtak a török időkben is (a közeli velikai kolostor volt a kezükön), és a pozsegai medence nagy részén plébánosi teendőket is elláttak, számon tarthatták egykori pozsegai templomukat, és a visszafoglalást követően minden bizonnyal ide költöztek vissza. Vö: MAŽURAN, IVE: Požega i Požeška kotlina za turske vladavine. In: *Požega 1227-1977* (1. jegyzetben i. m.) 185-186; KARAMAN, IGOR: Požega i Požeška kotlina od oslobođenja ispod turske vlasti do 1848. god. In: *uo*. 205.

²³⁶ Az épület ismertetése: HORVAT, ZORISLAV – MIRNIK, IVAN: Graditeljstvo srednjeg vijeka u Požeškoj kotlini. In: *Požega 1227-1977* (1. jegyzetben i. m.) 138-142; VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, DIANA: *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*. Zagreb, 1986 125-126; Uő: Mittelalterliche Kirchen der Bettelorden in Kroatien. In: *Koldulorendi építészeti a középkori Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Haris Andrea. Budapest, 1994. 65-66; KUTNYÁNSZKY ILDIKÓ: A koldulorendek és építészeti az Árpád-kori Magyarországon. In: *Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára*. Budapest, 2000. 2. jav. és bőv. kiad. 112-113.

számított második nyílást és a keletinek a félköríves záródását. Ez utóbbi ablak nyugatabbra van, mint a déli oldali párja, azaz furcsa mód a hajó oldalfalainak két ablaksora nem volt tengelyben egymással.

A félköríves beltűtő északnyugati kapu (4. kép) belső része hiányzik, ide élszedett, félköríves kökeretű, egyszerű ajtót illesztettek valamikor az újkorban.²³⁷ A talajszint jelentős feltöltődése miatt a kapuzat alsó része nem látható. A beltet jelenleg egyszer visszalépcsőzött, azonban legalább még egy beltétlépcső feltételezhető a szarkó előtt (5. kép). A kapu homlokoldala és a külső falsarok ide durván levert, azonban a néhány helyen még látható sík felületek alapján úgy tűnik, hogy nem ugrott a falsík elé. A falszögletben egykor oszloppár ült. Az oszloptörzsek hiányoznak, a fejezetek lepusztultak a törzsek felfekvési helyével és a vállpárkányokkal együtt. A bal oldali fejezeten az alsó zónában még kivehetők az egyszerű, hosszúkás, erekkel tagolt levelek (6. kép). Az ívbéltetben az oszlopok fölött sokszögesen alakított tagozat helyezkedik el. A belső falhasáb élén homorlat fordul körbe, amely a vállnál sem szakad meg. Az újkori bejárat magasabbról indul, mint a középkori, keletkezésének idejéig is már jelentős szintfeltöltődés következett be. A kökeretén vörös, alapozott festésnyomok tűnnek fel. A templombelsőben, a karzatalj keletebbi szakaszában látható szegmentíves fülke nyilván ennek az ajtónak az elfalazásakor keletkezett.²³⁸ A korai kapu kövein vörös és sárga festésnyomok látszanak. A falra merőleges részen a fekete és vörös színű festésnyomok valószínűleg egy sablonnal készült szegélydisz maradványai (6. kép).

A bordás boltozatokkal fedett szentély megőrződött 13. századi állapotában (1. kép). A rövid, téglalapos alaprajzú szentélynégyyszög keresztboltozatos, a szentélyfej a sokszöghöz alkalmazkodó hatsüveges boltozatú. A boltozatok alacsonyabbak a hajó jelenlegi barokk boltozatainál. Az alig észrevehetően csúcsíves, tagolatlan, széles diadalív hasábos pilléreihez a szentély sarkában lizénás alátétű háromnegyedoszlopok csatlakoznak. A két szentélyszakasz között rövid törzsű, de erős kiülésű, konzolosan megállított támköteg látható, amely három háromnegyedoszlopból áll, a támkok mögött itt is lizénákkal. Ritka, hogy a hármastámköteg szélső háromnegyedoszlopai is lizénás alátétűek legyenek, ez a megoldás a veszprémi úgynevezett Gizella-kápolna emeleti diadalívpillérjénél és a krajnai (ma Szlovénia) Kostanjevica (Landstrass) ciszterci templomának főhajójánál figyelhető meg.²³⁹ A szentélyfej falszögeleteiben háromnegyedoszlopok álltak, amelyek mögött a szögleteknek megfelelően megtört lizénák helyezkedtek el.²⁴⁰ Az oltárépítmény felállításakor a keleti támpár (T4É-T4D)

²³⁷ A kaput 1995 őszén tárta fel Dubravka Sokač-Štimac, Zlatko Uzelac és Davorin Stepinac. A kapu kutatásának eredményeiről lásd UZELAC, ZLATKO: Sjevorni portal crkve Sv. Dimitrija (Sv. Duha) u Požegi. *Radovi Instituta za Povijest Umjetnosti* XIX. (1995) 10-15, és 11. jegyzet. A szerző szerint a kapu átalakítására a török korban, a templom dzsámivá alakításakor került sor (uo. 7, 10-11.). A feltárást követően a járószintet a feltöltődött állapotnak megfelelően állították vissza, majd lebetonozták.

²³⁸ Uzelac szerint a török kori kaput a visszatérő ferencesek falaztatták be a 18. század elején, meghagyva a kapufülkét, így látatva a még megmaradt részleteket (uo. 10, 12).

²³⁹ ROSTÁS TIBOR: A veszprémi úgynevezett Gizella-kápolna épülete a 13. században. In: *Tóth Sándor Tanulmányok* 2000. (3. jegyzetben i. m.) 62. A romanika idején elterjedt megoldás a gótikus támkötegek esetében eltűnik, vagy csak a középső háromnegyedoszlopra korlátozódik. A pozsegai faltám erős kiülésével és lépcsős tagolásával kifejezetten régies benyomást kelt. (Vö: Legnica a következő jegyzetben.)

²⁴⁰ A háromnegyed oszlopok mögötti, a falszögeleteknek megfelelően megtört lizénák motívuma gyakran felbukkan Közép-Európa koragótikus építészetében is. E lizénák megtalálhatók például a *császári* templom, a *medvevári kápolna* vagy a *veszprémi Szent György-kápolna* támpáinál - lásd a császári ill. a medvei résznél -, de előfordulnak a *felsőörsi* toronyaljban (itt igazolható volt a veszprémi kápolnától való leszármazás: TÓTH SÁNDOR: XIII. századi építőműhely Veszprém. A Bakonyi Múzeum kőtarának ismertetése III. *A Veszprém megyei múzeumok közleményei* VI (1967) 174.), vagy a *bélapátfalvi* ciszterci templomban (uo. 176; GERGELYFFY ANDRÁS: Bélapátfalva, a volt ciszterci apátság templom. In:

torzsát a lábazzal együtt levésték.²⁴¹ Ezen oszlopoknak és a T3É-T3D támpárnak a lábazata a szentélyzáródás falai elé állított modern, falazott ülöpadka miatt nem tanulmányozható.

A szentélyfej északi oldalán, átlós oldalain és keleti falán részűs kávájú, félköríves ablakok helyezkednek el. A keleti és a délkeleti ablak külső fele elfalazott. Az ablakok tagolása a hajóablakoknak megfelelő, ám azoknál jóval alacsonyabban helyezkednek el. A szentélynégyyszög északi falán szegmentíves barokk ablak nyílik. A szentélynégyyszögben és a záródás déli oldalán középkori ablakra utaló nyom nem látható. A szentélyt támasztó alacsony, tagolatlan támpillérek közül az északi oldali és az északkeleti sarkon lévő van meg.

A torony (3. kép) déli falsarkait vasos támpillérek erősítik. A nyugati, átlós, tagolatlan támpillér egykorúnak tűnik, a keleti későbbi erősítés. A kolostorudvar felől keskeny, csúcsíves bejárat vezet a toronyaljba, amelynek belső oldalán élszedett kökeret látható. A földszint és az alsóbb emeletek középkoriak, míg a felső rész késő barokk

Magyarország műemléki topográfiája. Heves megye műemlékei I. Szerk. Dercsényi Dezső - Voit Pál. Budapest, 1969. 533. és 530. kép), a mellékahajók keleti és délnyugati illetve a főszentély keleti falszögleiteiben éppúgy, mint a kereszthajó-végfalak sarkaiban. A motívum megfigyelhető Ócsán, a premontrei templom kereszthajójának falszögleiteiben (Ócsa, ref. templom. In: *Magyarország műemléki topográfiája. Pest megye műemlékei I.* Szerk. Dercsényi Dezső. Budapest, 1958. 540. kép), a kalocsai székesegyházból ismert, derékszögű falsarokba illeszkedő lábazatnál és fejezeteken, talán szintén a kereszthajó falszögleiteiből (ENTZ, GÉZA: Les pierres sculptées de la cathédrale de Kalocsa. *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 28. 1966, 36, 38, 46, 136-137, 140-141; 3-5. és 8. kat. sz; 22-24. és 28. kép) és Esztergomban, a Szent István protomártír-kápolna szentélyfejébe lokalizálható egyik újabban előkerült lábazaton (HORVÁTH ISTVÁN lelete 1984-ből). A forma másodlagos felhasználásban jelentkezik a *dozmata* templom barokk szentélyének külső falsarkain. A kutató szerint a táмок egykor a templom elbontott, széles, félköríves apszisának külsejét díszítették, de ilyen alapon a lizéna megtörését nehezen magyarázhatnánk. (LÖVEI PÁL: Bevezetés; SZÉKÉR GYÖRGY: Dozmata, római katolikus templom. *Lapidarium Hungaricum* 5. *Vas megye műemlékeinek töredékei I. Belsővát - Kőszegszerdahely.* Szerk. Lövei Pál. Budapest, 2002. 19, 32, 244; 56.3-16, 56.18-26, 56.28-32 kat. tétel; 209-211. kép.)

A megoldásmód jelen van a *bécsi Michaelerkerche* kereszthajójában, az északi végfal mindkét falszögletében, a *zwettli* ciszteri apátság kerengőjének délnyugati falszögletében, a karintiai *Friesach* domonkos templomában a kívül félköríves, belül sokszöges oldalkápolnák falszögleiteiben (DONIN, RICHARD KURT: *Die Bettelordenskirchen in Österreich. Zur Entwicklungsgeschichte der österreichischen Gotik.* Baden bei Wien, 1935. 105. és 139, 141, 153. kép; Tóth 1967. (fentebb i. m.) 177.), a már említett *Kostanjevica* ciszteri templomában minden megfelelő, a barokk átépítésből kiszabadított helyen, így a kereszthajó és a mellékkápolnák falszögleiteiben is, és a sziléziai *Złotoryja* (Goldberg) plébániatemplomában a szentélynégyyszög és az északi kereszthajószár falszögleiteiben (SWIECHOWSKI, ZYGUNT: *Architektura na Śląsku do połowy XIII. wieku.* Warszawa 1955. 565-566. kép). Az alsó-ausztriai *Lilienfeld* ciszteri apátsági templomának szentélyfejében a barokk főoltár építménye takarja a faltagolást. A herzenburgi Stiftsarchivban fennmaradt oltártervről azonban leolvasható, hogy itt hármas támkötegek szerepeltek a szögleteknek megfelelően megtört pillérek belső oldalán, és a támkötegek középső, vastosabb tájmái mögött feltűnnek a megtört lizénák is. (SEGER, ULRICH: *Zisterzienser und Gotikrezeption. Die Bautätigkeit des Babenbergers Leopold VI. in Lilienfeld und Klosterneuburg.* München - Berlin 1997. 42-43. és 20. kép; BLEICHER, KURT: Studien zur Baugeschichte der Stiftskirche von Lilienfeld. In: *Zisterziensertif Lilienfeld.* Lilienfeld, 2002. 116-117 és 115. kép.) A forma a morvaországi *Oslawany*-ban (Oslawan) a volt ciszteri templom kétszázados szentélynégyyszögének falsarkaiban is megfigyelhető.

A sziléziai *Legnica* (Liegnitz) várpalotájának tizenkét szögű kápolnájában az oldalfalak falpillérei a középső háromnegyedoszlop mögött szintén megtörték. Megjegyzendő, hogy itt nem csak - mint Lilienfelden - a középső, hanem a szélső táмок mögött is lizénák helyezkednek el. (vö. előző jegyzet). Továbbá a kápolna hatszöges középrészét övező, ék alakú pillérek külső és belső oldala is megtörik, úgy, hogy ezek a töréspontok jelölik ki a hatszög csúcsait mind a körüljáró, mind a szűkös középtér felé (ROZPĘDOWSKI, JERZY: Zamek romański w Legnicy. *Szkice legnickie VI* (1971) 22. kép).

²⁴¹ A templom műemléki kutatásakor a Szentlélek eljövetele oltárt elbontották, és a helyreállításakor csak a félköríves, későbarokk oltárképet állították vissza. A klasszicista oltárépítmény eredeti állapotáról készült foto 1975-ből: HORVÁT - MRNİK 1977. (3. jegyzetben i. m.) 55. kép.

magasítás oldalanként harangablakkal, órapárkánnyal és egyszerű, gúlás sisakkal. Az első két emeleten a déli és a nyugati oldalon egy-egy álló téglalapos résablak nyílik. A második emeletet övpárkány zárja, amelyre két kis résablakot ültettek. Az északi félköríves, a déli háromkaréjos, úgy, hogy középső karéja csúcsos. A torony vágja a hajó déli oldalának utolsó, keleti ablakát, a nyílást annak építése miatt kellett elfalazni. A torony a kapuja és az utóbb említett ablaka alapján 14. századi eredetűnek tartható.²⁴²

A templom fafedéses hajóval és alacsonyabb, boltzott, kétszakaszos szentéllyel épült. A hajó az újkorig boltozatlan lehetett, mivel a padlástérben a falain csak a belső vakolat és meszelésrétegek láthatók, a jelenleginél korábbi boltozásra utaló nyom nem. Épületünk az egyik első sokszöges szentélyzáródású koldulórendi templom a középkori Magyarországon. Hasonlóan korai példa, ugyancsak a század közepéről, a besztercei, Mária tiszteletére épült minorita templom (7/B-C. kép).²⁴³

A sokszöges szentélyzáródás a 13. század közepe táján jelent meg a közép-európai koldulórendi építészetben. Az általam ismert legkorábbi példa a prágai Szent Ferenc-templom 1238-1245 közé keltezhető szentélye.²⁴⁴ Ezt követi, nagyjából a két magyar emlékek párhuzamosan, a morvaországi Jihlava (Iglau) Szent Kereszt domonkos temploma a háromszakaszos szentélyével, a rendi feljegyzések szerinti 1247-es letelepítési és 1261-es felszentelési dátummal²⁴⁵ és a kolostor perjelének 1257-es okleveles említésével,²⁴⁶ illetve a karintiai Friesach Szent Miklósnak ajánlott domonkos templomában a korai fázishoz tartozó sokszöges mellékkápolnapár (a terület 1251-es odaajándékozása után).²⁴⁷ Kérdéses az eredeti szentély-terv Friesachban, akárcsak az alsó-ausztriai Stein Szent Ulrik minorita templomának (Franciscus guardian 1253-as okleveles említése, 1264-es felszentelési dátum)²⁴⁸ korai szentélyelrendezése is. Jelenleg mindkét helyen - akárcsak a kremsi domonkosok templománál is - az egykor tervezettnél nagyobb szabású, valamivel későbbi, de még a 13. századból való szentély áll a főhajó folytatásában. Stein esetében talán kétszakaszos, 5/8-os záródású szentélytervre utalhat az épület legközelebbi rokonainak, a délerdélyi Halmágy és a csehországi Písek plébániatemplomának szentélymegoldása.

A további hazai példák nehezen megítélhetőek. A bácsi ferencesek temploma a század középső évtizedeiből, vagy talán valamivel előbből való. A templom szokatlan alaprajzi elrendezése mellett különösen a boltzott hajó hat idegenül a kortárs ferences építészetben.²⁴⁹

²⁴² Uo. 140-141. és 64/D kép szerint a torony egykorú a templommal, a szerzők valószínűnek tartják továbbá, hogy az épület eredetileg keleti toronypáros volt, és a harangtorony párja a hajó északkeleti sarkán állt valaha. E feltételezések minden alapot nélkülöznek.

²⁴³ ROSTÁS TIBOR: A besztercei volt minorita, ma görög katolikus templom. *Műemlékvédelmi Szemle*, VIII. 1998/2. 66. Marosi ezen példáról - és saját korábbi e témában írott művéről is - megfigyelve utóbb a 13. század utolsó harmadában ismerte fel az első poligonális szentélyű példákat: MAROSI ERNŐ: A koldulórendi építészet Magyarországon. In: *Koldulórendi* 1994. (3. jegyzetben i. m.) 47-49. Gondolata továbbgyűrűzött: ALTMANN JÜLIA - LÖWEI PÁL: Leletegyüttesek a budavári ferences templomból. *Budapest Régiségei* XXXVIII, 2004. 12.

²⁴⁴ SOUKUPOVÁ, HELENA: *Anežský klášter v Praze*. Praha, 1989. 82-83. a 90-91. jegyzettel; 107. a 101-102. jegyzettel; 113. a 112-114 jegyzettel és a 2. ábra.

²⁴⁵ *Architecture of the Gothic*. Prague, 2001. 126. Cat Nr. 2.050. (KLÁRA BENEŠOVSKÁ)

²⁴⁶ KUTHAN, JIRÍ: *Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Města - hrady - kláštery - kostely*. Vimperk, 1994. 154.

²⁴⁷ DONIN 1935. (7. jegyzetben i. m.) 1935. 97; *Geschichte der bildenden Kunst in Österreich 2. Gotik*. Hrsg. Brucher, Günter. Wien - München - London - New York, 2000. (SCHIEDL, BARBARA) 218. Kat. Nr. 218.

²⁴⁸ DONIN 1935. (a 7. jegyzetben i. m.) 115; CHINI, CHRISTINA: *Studien zur Baugeschichte der ehemaligen Minoritenkirche von Stein an der Donau*. Diplomarbeit, Universität Wien, Institut für Kunstgeschichte, 1997. okleveles adatok: 16, stíluskritikai datálás az ötvenes évekre: 97.

²⁴⁹ A hajóhoz vele egyező szélességű és belmagasságú, de egykor nála lényegesen alacsonyabb tömegű, a tisztség öt oldalának alaprajzát mutató szentély csatlakozik. A három hajószakasz mély, közel négyzetes alaprajzú. A templom nehezen datálható, és ezt nem könnyíti meg az sem, hogy kevés ismert kőfaragványa díszelen. A szentélyzáródás sarkait kívülről tagoló oszlopok fejezet nélkül végződnek, lábazatuk az egyik csekély maradványa kivételével elpusztult. A belső táмок barokk köpeny alatt rejtőznek, vagy visszavesték őket. Az ablakok félkörívesek, a szentélyféj parkánya apró konzollokkal megtámasztott csúcsos ívsor; a hajó jóval

Emiatt figyelemre méltó az a ferences hagyomány, amely szerint az épületet a rend a templomos lovagoktól vette át a 14. század legelején.²⁵⁰ A bácsi ferencesekről szóló első okleveles híradás 1316-ból való.²⁵¹

A későbbiekben, a század utolsó harmadában, a poligonális záródásforma a hazai koldulórendi építészetben (is) széles körben elterjed, és kizárólagossá válik. Az e vonatkozásban többször emlegetett budavári példa, a Szent János evangélistáról nevezett ferences templom ugyancsak problematikus. Az 5/8-os szentélyzáródás és a hajó feltárt maradványai közötti viszony tisztázatlan. Nincs meg a hajó keleti végződése, így a szentély hosszára is csak a ráépült barokk templom alaprajzából következtethetünk - igen bizonytalanul. Kérdéses a szentélyzáródás kora is, könnyen elképzelhető, hogy későbbi bővítés része. A templom ásatásai nincsenek feldolgozva.²⁵²

A múlt század elején teljesen átépített újlaki, Máriának szentelt ferences templom a Zágrábban, a Horvát Történeti Múzeumban őrzött három fejezetének²⁵³ tanúsága szerint a 13. század utolsó harmadából ered. 18. századi, hagyományozott adat szerint Csák nembeli Pósa fia Ugrin (+1311) építtette.²⁵⁴ Faragványait az újlaki városi múzeum előtt kallódó több féloszlop-rétegtő és egy ablakkáva-elem gazdagítja.²⁵⁵ A Zágrábba került fejezetek és a városban maradt törzs-elemek összetartoznak, az oszlopátmérő minden esetben 30-cm-es. Mindhárom féloszlop-fő oldalfalon helyezkedett el, így a korai épületnek legalább három boltozott szakasza kellett, hogy legyen.²⁵⁶ A templomnak egy feltehető későbbi bővítést megelőző korai, sokszöges szentélyzáródására a későbbi oldalkaputólak falaiban megmaradt, sugárírányban álló szélső támpillérekből következtet az épület kutatója. Feltételezését ásatás

magasabban lévő, fűrészfogsoros párkányából csak az északkeleti sarokban maradt fenn egy kis darab. A részletképzést a zárók nélküli összemetsződő, csücsívtagos, kísérő tagozat nélküli átlós bordák, a sarokhengertagos diadalív és a csücsíves, visszalépcsőzött hevederek egészítik ki. A szentélyfejtő bordái a diadalív záródékához futnak.

²⁵⁰ *Protocollum conventus Baciensis F. F. Min. Obs. Provinciae S. Joannis a Capistrano ab ao. 1718.* I. 5 és 20. (kézirat a bácsi kolostor könyvtárában); CSEVAPOVICH, GREGORIUS: *Synoptico memorialis Catalogus observantis minorum provinciae S. Joannis a Capistrano olim Bosnae Argentinae ...* Budae, 1823. 85. Idézi: HORVÁTH ALICE: *Adatok Bács ferences templomának és kolostorának építéstörténetéhez. Művészettörténeti Értesítő XXXI.* 1982. 174 és 7., 20. jegyzet; CVEKAN, PASKAL: *Franjevci u Baču.* Virovitica, 1985. 44-46. Az épület ferences eredetét ugyancsak kétségbe vonja: MAROSI, ERNŐ: *Franziskanische Architektur in Ungarn.* In: *800. Jahre Franz von Assisi. Franziskanische Kunst und Kultur des Mittelalters.* Wien, 1982. 463-464. A templomosok bácsi jelenlétét azonban okleveles adat nem igazolja. Vö: GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I. Budapest, 1963. 210-213. és KOSZTA LÁSZLÓ: *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban.* In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk: Kollár Tibor. Szeged, 2000. A lovagrendekről: 62.

²⁵¹ KARÁCSONYI JÁNOS: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig* I. Budapest, 1923. 33, 144; GYÖRFFY 1963. (17. jegyzetben i. m.) 213; KUTNYÁNSZKY ILDKŐ: *Koldulórendi építészet az Árpád-kori Magyarországon.* Szakdolgozat, 1998. Kézirat az ELTE BTK Művészettörténet tanszékén. II. rész, adattár. 85-86.

²⁵² A csekélyke közlésekből semmi sem derül ki sem a rétegekről, sem a szintviszonyokról, sem a falmaradványok kapcsolatáról, sem az épület periódusairól. ALTMANN JÚLIA: *Előzetes jelentés a budavári ferences templom kutatásáról. Archaeológiai Értesítő* 100, 1973. 82-87; Uő: *Az óbudai és a budavári ferences templom és kolostor kutatásai.* In: *Koldurórendi* 1994. (3. jegyzetben i. m.) 143-147; ALTMANN - LÖVET 2004. (10. jegyzetben i. m.) 11-13. A kőfaragványok közlése uo: 13-19, és 7-36. kép.

²⁵³ VALENTIĆ, MIRKO – PRISTER, LADA: *Zbirka kamenih spomenika.* Zagreb, 2002. (2. dopunjeno izdanje) 68-69. kat. sz. 127-129; VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, DIANA: *A középkori Újlak és műemlékei.* In: *Dél-Alföld* 2000. (17. jegyzetben i. m.) 488. és 21-24. kép (a fejezetek felső síkján nincs bekarcolt bordaprofil, csak szerkesztővonalak!)

²⁵⁴ BARBARIĆ, MLADEN: *Povijest crkve Iločke.* Osijek, [1918.] 6; VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 2000 (20. jegyzetben i. m.) 483. és 31. jegyzet. (A templomban nem szerepel Csák nembeli Ugrin oroszlános címere! Amit a szerző annak vél, az az 1468-as évszámú fejezet oroszlános-sárkányos dekorációja. Vö. uo. 16. kép.)

²⁵⁵ BUZÁS GERGELY: *Az újlaki Városi Múzeum középkori kőfaragványai.* In: *Dél-Alföld* 2000. (17. jegyzetben i. m.) 501. és 1-4. kép.

²⁵⁶ BARBARIĆ [1918.] (20. jegyzetben i. m.) 11, 17, és 9, 13, 23. kép. A szöveg alapján számomra nem világos, hogy a három 13. századi fejezet a templomon belül hol helyezkedett el.

igazolhatja.²⁵⁷ A sor a soproni, a zágrábi és a pozsonyi ferencesek, illetve a kassai domonkosok templomszentélyével folytatható.

A két pozsegai szentélyszakasz közötti tám konzolos megállítást minden bizonnyal az egykor a szentély hosszanti falai mentén húzódó szerzetesi stallumokkal magyarázhatjuk. Ezek az ülépadok általánosak lehetnek a ferences szentélyekben, és meghatározták építészeti kialakításukat.²⁵⁸ A besztercei ferences templom és a prágai Szent Ferenc-templom háromszakaszos szentélyében a két keresztboltozatos szakasz közti tám sem fut le a padlószintig. A pozsonyi ferencesek és a jihlavi domonkosok szentélyének belső falain a szentélytámok konzolosan megállítottak, az előbbinél az ablakkönyöklők folytatását képező osztópárkány magasságában.²⁵⁹

A pozsegai szentély fejezetei és zárókövei a IV. Béla korát az ötvenes éveikig jellemző udvari stílus hatását mutatják. Másrészt a faragványok kisebb részének stílusa a krajnai Kostanjevica ciszterci templomából származtatható, és a szintén onnan levezethető délstájerországi Studenice (Studenitz, ma mindkettő Szlovéniában) domonkos apácatemplomának nyugati karzatával is rokon. Mivel az említett, IV. Béla kori udvari stílus – és minden jel szerint Kostanjevica is – közép-európai összefüggésrendszerbe illeszkedik, és szoros kapcsolatban áll a kortárs Přemyslidák és Babenbergerek építkezéseivel - elsősorban az ezen uralkodói családok által dotált kolostorépítéssel -, a pozsegai motívumok előképeit érdemes a cseh-morvaországi és az alsó-ausztriai emlékeken is felmutatni.

A ferences templom fejezetein általánosak az egymásnak hátat vető félpalmetták, amelyek zöme kettessel teljes palmettát alkot. Némelyik pár hosszabb nyéllel rendelkezik, és a fejezet felső részén vízszintesen kettéválk (13. és 15. kép). A palmettapárokat kísérhetik velük szembe fordított félpalmetták is (8-9. és 14. kép). Ez az ornamentika erősen emlékeztet a türjei első építési fázis faragványdíszére. Rokonai ott vannak a zalai templom északi hosszaházpillérein a fejezetzónán,²⁶⁰ és mindkét oldalon a pilléreket övező oszlopkák alatti konzolokon is (16. kép).²⁶¹

A palmettás fejezeteknél a palmettanyelvek nem a nyaktagról indulnak, hanem közöttük íves átkötések helyezkednek el. Ez egy helyen, T1É fejezeténél marad el, ahol a széles palmettanyelvek valamivel a nyaktag fölött végződnek (8. kép). Az íves átkötések e stíluskörben teljesen általánosak, megtaláljuk azokat például a budai Nagyboldogasszony templom fejezetein, Türjén, Tišnovban (Tischnowitz) és a prágai Ágnes-kolostorban is. T2É és T2D fejezetein ezekhez az íves átkötésekhez kis, felfelé mutató nyúlványok is társulnak (10-11. kép). Ezek a nyúlványok jobb színvonalú faragványoknál a levelek mögött a felső zónába felnyúló palmettakompozícióknak az indaíndításai. A pozsegai csomok ilyen névnyi száraz félreértései. Ráadásul T2É fejezetein nemcsak ezek az elkorcsosult nyúlványok, de a felső rész félpalmettás sávja is megvan, csak a palmetták és az alsó nyúlványok között nincs világos kapcsolat. A felső sáv ezen gazdagon aláfaragott, mégis szervesetlenül ízesülő

²⁵⁷ VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 1986. (3. jegyzetben i. m.) 107. és 162. jegyzet; VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 1994. (3. jegyzetben i. m.) 66. és 7. jegyzet; VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 2000. (20. jegyzetben i. m.) 486. és 19. kép. A feltevés alapja az 1907-es neogótikus átépítés során talált sugárírányú támpillérpár, amelyeket a tervező, Hermann Bollé feltüntet a templom alaprajzán, ahol egyébként félköríves apszist rekonstruál. Bollé alaprajzát közli és a leletről beszámol az építkezés szentánija: BARBARIĆ [1918.] (20. jegyzetben i. m.) 13. és 3. kép.

²⁵⁸ Ellentétben a ciszterci templomokkal, ahol a főszentély rövidebb, és a táмок is a padlószinttől indulnak, mert a négyzet és a főhajó keleti része tágas helyet kínált a stallumok felállítására.

²⁵⁹ Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869-1890. Összeállította: VÁLINÉ POGÁNY JOLÁN, Szerk. HÁRIS ANDREA – BARDOLY ISTVÁN. Budapest, 2000. 132.3/A-B. ábra.

²⁶⁰ ROSTÁS TIBOR: Udvari művészet Magyarországon a 13. század második negyedében és közepén, avagy a Gizella-kápolna hazai kapcsolatrendszere. *Műemlékvédelmi Szemle* X. 2000/1-2. 27.

²⁶¹ Az oszlopocskák alatti konzolokon vagy álló félpalmetták egy irányba rendezett sora (vö: uo. 26-27) vagy egymással szembefordított félpalmettapárok jelennek meg (az északnyugati pillér keleti konzolán és az északkeleti pillér főhajó felőli konzolán).

félpalmettáinak - és egyúttal a fejezetkompozíciónak is - közvetlen rokona a bécsi Michaelerkerche déli pillérsorának néhány fejezete (17. kép).

A T3E fejezetben a középső palmettát övező egy-egy félpalmettából alakuló palmetta felső karéja ívesen lefelé fordul, és az innen sarjádó félpalmettápar egy újabb, a csúcsával lefelé néző palmettát hoz létre (12. kép). Ezeknek a visszaforduló középrészű palmettáknak pontos megfelelője a türjei szentélynégyyszög északkeleti oszlopocskáját állítja meg konzolszerűen (18. kép),²⁶² valamint távolabbi rokonai pedig a budai Nagyboldogasszony-templom főszentélyének ülfülkesorából fennmaradt egyik fejezetén láthatók (19. kép).²⁶³ A jobb színvonalú budai faragványon a palmettakaréjok hosszabbak, ujszerűek és bennük domború erek futnak. A palmettatípussal a tišnovi templomban és a prágai Ágnes-kolostor Mária-kápolnijában egy-egy fejezetben; a velehradi (Welehrad) ciszterci kerengő fejezetanyagában és a brünni domonkos kerengő nyugati szárnyának fejezetein is találkozhatunk (20-23. kép). A motívum más palmettaalakítással a türjei hosszház északnyugati pillérének északi oszlopfőjén és az északkeleti falpillér fejezetén is megjelenik.²⁶⁴

A T4D támfeljezet felnyúló palmettái között elhelyezett alacsonyabb levelek (15. kép) társai egy valószínűleg gyulafratőti, jelenleg a veszprémvölgyi kőtárban lévő fejezettöredéken és a budai plébániatemplom nyugatról számított negyedik északi pillérének három megmaradt fejezetén ismerhetők fel (24. kép).²⁶⁵ A drávántúli ferences templom északi konzolának alján olyan aszimmetrikusan begömbölt levelek láthatók, amelyeknek

²⁶² MAROSI, ERNŐ: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*. Budapest, 1984. XXIV/2 tábla és 373. kép. Ez utóbbi fotó meghatározása hibás; ROSTÁS, TIBOR: Eine kleine „Drakologie”. Ornamentik der Tišnov Porta Coeli und Ungarn. Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege. LX, 2006. 360. Abb. 422.

²⁶³ CSEMÉGI JÓZSEF: *A budavári főtemplom*. Budapest, 1955. 40; I/112 jegyzet; 65-66; 74. kép (BTM ltzs: 163.); ROSTÁS 2000. (27. jegyzetben i. m.) 18; ROSTÁS 2006. (29. jegyzetben i. m.) 358. Abb. 419.

²⁶⁴ Lébenyben, az alább hivatkozott délnyugati hosszházpillér fejezetén is találunk visszaforduló középrészű pamettákat. TÓTH SÁNDOR: A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége. *Építés-Építészettudomány* XV. 1983. 419. Ezek azonban más karakterűek, valódi kapcsolatban a fentebb említettekkel nem állnak.

A motívum korábban sem ismeretlen hazánkban, példái a 12. század második felében és 1200 körül Pécsről, a jársdi kapuról, egy szermonostori fülkeív töredékről, egy madocsai töredékről, az esztergomi lakótorony kettős kapujáról, a várkapolna rózsablaakáról és egy kőtári töredékről is, a halicsi Szent Pantaleon főkapujáról és a gyulafehérvári székesegyház fejedelmi kapujáról ismertek. Lásd K. PALÁGYI SYLVIA – TÓTH SÁNDOR: *A római és középkori kőtár katalógusa. Tihanyi múzeum*. [Veszprém] 1976. 42. katalógustétel, 3/B rajz; MAROSI 1984. (29. jegyzetben i. m.) 49-50; 57; 97-99; 137; 41. sz. katalógustétel, XVIII. tábla és 110-113; 115. kép; TÓTH 1983. (fentebb i. m.) 396, 401. és 3, 6. kép; *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541*. Szerk. Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest, 1994. I-62. katalógustétel (TÓTH SÁNDOR); TÓTH SÁNDOR: A 11-12. századi Magyarországág Benedek-rendi templomainak maradványai. In: *Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk: Takács Imre. Pannonthalma, 2001. 251; uo. V-31, V38. katalógustétel (TÓTH SÁNDOR).

A palmettatípus Magyarországon már a 11. században megjelent. Megfigyelhető a székszárdi vállkővön, egy zselicszentjakabi vállkőtöredéken, a bodrogmonostorszegi frízötredéken és két dombói vállkővön. Ezeknél a korai példáknál azonban a visszaforduló rész függetlenebbül kezelt, nem illeszkedik a palmetta testébe, hanem fölötté helyezkedik el úgy, hogy vékony inda kapcsolja hozzá. Hasonló alakítást egyébként Türjén, az északkeleti pillér keleti oszlopfőjezetén is láthatunk (vö: MAROSI 1984. (29. jegyzetben i. m.) XXIV/3 tábla, téves meghatározással). A 11. századi faragványok viszonyáról TÓTH SÁNDOR írt többször: A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez. In: *Pannonia Regia* 1994. (fentebb i. m.) 55, 56. és uo. I-3. katalógustétel; *Paradisum Plantavit* 2001. (fentebb i. m.) 240, 251. és uo. V-2. katalógustétel.

Végül gyűjteményünket egészítsük ki két itáliai példával: a Bariban őrzött exultat tekercs keretmotívumaként kör alakú mezőbe fogott, stilizált visszaforduló középrészű palmettákat festettek (vö: MÜTHERICH, FLORENTINE: Malerei. In: Grodecki, Louis - Müttherich, Florentine – Taralon, Jean – Wormald, Francis: *Die Zeit der Ottonen und Salier*. Universum der Kunst. München, 1973. 211-225. és 214-215. kép – a példát Tóth Sándornak köszönöm) és visszaforduló középrészű palmettákból álló vésett mustra tölti ki Szent Ferencnek a pisai San Francesco-beli életút ikonján a falak glóriáját is (vö: BELTING, HANS: *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt*. Budapest, 2000. 230. kép). A motívum bizánci eredetű, bizonyára az itáliai példák esetében is bizánci közvetítéssel kell számolnunk.

²⁶⁵ CSEMÉGI 1955. (30. jegyzetben i. m.) 42, 65; I/118. jegyzet; 71. és 73. kép (BTM ltzs: 186) ill. 87. kép (BTM ltzs: 142); ROSTÁS 2000. (27. jegyzetben i. m.) 17-19; ROSTÁS 2006. (29. jegyzetben i. m.) 357-358.

magyarországi rokonai Türrén az északi diadalívpillérhez a szentélynégyyszög felől csatlakozó oszlopka fejezetén, Zsámbékon a karzat délkeleti támkötegének fejezetein²⁶⁶ és Sopronhorpácson a szentélynégyyszögből származó egyik fejezeten találhatók.²⁶⁷ Alsó-ausztriai megfelelői például a lilienfeldi szentélyben²⁶⁸ vagy a heiligenkreuzi frateria egyetlen díszített fejezetén²⁶⁹ és ugyanott a káptalanteremben (fejezeten és zárókövön) figyelhetők meg, de megjelennek Morvaországban is, Tišnov templomában és nyugati kapuján illetve a velehradi kerengő fejezetei között is.

A T2D hármas tájának középső és jobb oldali fejezetén közös többől három háromkaréjos levél hajt ki (11. kép). A motívum sokféle változatban terjedt a stíluskörön belül, ám a pozsegainak pontosan megfelelő kompozíció nem mutatható ki. A hazai példák: Türré (16. kép); Veszprém, úgynevezett Gizella-kápolna; Gyulafirátót; Buda, Nagyboldogasszony-templom; Zsámbék; Beszterce, ferences templom; Halmagy.²⁷⁰ Ilyen

²⁶⁶ ROSTÁS 2000. (27. jegyzetben i. m.) 11. és 7. kép; ROSTÁS 2006. (29. jegyzetben i. m.) 355, Abb. 408; 359, Abb. 424.

²⁶⁷ BAZSÓ GÁBOR: *Sopronhorpács, plébániatemplom*. Lapidarium Hungaricum 3. Győr-Moson-Sopron megye I. Budapest, 1995. 35, 113; LaHu kat. szám: 335.263; 223, 225. kép.

A horpácsi szentélynégyyszög rekonstruálható térszervezése és fennmaradt részletei alapján más összefüggéseket is mutat vizsgált stíluskörünkkel. A kétszakaszos szentélynégyyszög keresztboltozatai keleten sokszöges faltámra, a fennmaradó helyeken rövid, félnyolcszöges alaprajzú faltámokra támaszkodtak. A keleti tám háromoldalú, fő nézete bordairányban áll; a rövid táмок minden bizonnyal konzolosan voltak megállítva, ám a konzolok nem ismertek. (Uo. a 152-153. képen, Sedlmayr János rekonstrukcióján a kerciekhez hasonló konzolforma a rekonstruktor hipotézise.) A kötériban fennmaradt boltozatindítások, borda- és homlokívdarabok a hevedert az átlós bordákkal egyezőnek, homorlatos sarkúnak mutatják, továbbá a heveder, a bordák és a bordaprofil felét mutató homlokívek homorlatjai a váltól közösen indultak, és csak fentebb váltak külön. (Vö: uo. 30-31, 35, 39, 44, 120-121; szerk. kat: 335/3; 109, 111-112, 152-153, 215-229. kép) A szentélynégyyszög az egykori patkóives apszissal és valószínűleg a hosszáz keleti, nyolcszöges pillérével és félnyolcszöges fálpillérével együtt a 13. sz. második negyedében zajló építkezés végén, feltehetően a 40-es években vagy az 50-es évek elején épült (uo. 43, 120).

A rövid törzsű, konzolosan végződő táмок kerengők oldalfalain tűnnek föl, de az egyetlen rövidke rétegekővük Tišnovban, Heiligenkreuzban és Lilienfelden is hengeres. Sokszöges alaprajzú, bár a Horpácson feltételezhetőnél jóval hosszabb, konzolban végződő faltám a kerci stíluskörből idézhető, a beszercei ferences templom szentélyének két téglalap alaprajzú szakasza között tűnik fel. (ROSTÁS 1998. (10. jegyzetben i. m.) 65.) Beszerceén azonban elmarad a fejezet, a faltámot a törzs fölött közvetlenül a homorlat-lemez metszetű vállpárkány zárja. A prágai kettős kolostor női kerengőjében lévő egyik gyámkötipusnál ellenben a törzs marad el, az alsó konzolka fölött közvetlenül a nyolcszög öt oldalát mutató alaprajzú konzolféjezet és a zárópárkány következik. (SOUKUPOVÁ 1989. (11. jegyzetben i. m.) 95. kép) A horpácsi támfórmát a legszorosabb kapcsolat a prágai kolostor Szűz Mária kápolnához fűzi, és a szentélynégyyszög térstruktúrája is leginkább ezzel rokonítható. A prágai kápolna három keresztboltozatos szakaszból álló, négyyszöges alaprajzú terében a falszögeletekben hárommegyezőoszlopok állnak - ez tehát különbség Horpácshoz képest -, ám a szakaszok közötti rövid, konzolosan megállított táмок a nyolcszög felét mutatják, fejezetükkel együtt. A kápolna csücsíves hevederei a bordáknak megfelelőek, a szintén csücsíves homlokívek a bordaprofil felét mutatják. A boltozat homorlatos sarkú bordáit oldalt kis részü is tagolja, a szomszédos bordák homorlatjai közösen indulnak. (uo. 68-71. és 92-93. kép). A homorlatos bordaprofil részü nélküli, Horpácson is alkalmazott változata a konyha hatsüveges boltozatán szerepel. (uo. 119.) A nyugat-magyarországi templom befejező periódusában tehát a közép-európai udvari művészet felől, leginkább az Ágnes-kolostor 1238-45 közé helyezett periódusából érkező hatások uralkodnak; azonban a korábbi stílusorientáció sem tűnt el nyomtalanul, amint azt az egykori apszis homorlatban megjelenő göbsorral díszített ablakkeretei (BAZSÓ 1995. (fentebb i. m.) 26, 33, 43; 55-60, 260-265. kép) mutatják.

²⁶⁸ BACHMANN, ERICH: *Eine spätstaufische Baugruppe im mittelböhmischem Raum*. Brunn - Leipzig, 1940. 25. kép; BLEICHER 2002. (7. jegyzetben i. m.) 110. és 99. kép; ROSTÁS 2006. (29. jegyzetben i. m.) 359, Abb. 423.

²⁶⁹ Die Denkmale des Stiftes Heiligenkreuz. Österreichische Kunsttopographie XIX. Bearb. FREY, DAGOBERT. Wien, 1926. 149. és 88. kép. A frateria hengeres pillérei és a széles szalagbordák közötti átmenetként sajátos módon egy feje tetejére állított bordaíntás-formát alkalmaztak. A szokatlan motívum alatt több pillérren nyaktag is szerepel, megerősítve a forma fejezet szerepét.

²⁷⁰ ROSTÁS 2000. (27. jegyzetben i. m.) 11, 28-29; ROSTÁS 2006. (29. jegyzetben i. m.) 354, Abb. 407; 361-362, Abb. 410, 426.

levelekkel találkozhatunk a heiligenkreuzi kerengő nyugati szárnyában²⁷¹ és a bécsi Michaelerkirche hosszszábjában is, de jelen vannak a tišnovi kapun és a kerengő konzolain, a brünni domonkos kerengő egy fejezetén és a prágai Ágnes-kolostorban is, a női kerengő, a Szent Ferenc-templom és a Mária-kápolna fejezetein. A pozsegai háromkaréjos levelek alakítása a prágai kolostorban vagy a gyulaíratóti templomban megjelenő, a kehely felületére tapadó, elegánsan ívelődő indakompozíciókba fogott levelekhez képest, de a gazdagon aláfaragott heiligenkreuzi változathoz vagy a budai Nagyboldogasszony-templom töredékén az egykori oszlopfőről a pillérre átcsapó, lendületes, aláfaragott ornamentikához viszonyítva is merev, esetlen és vaskos. A karéjok ereztettek, ami lóherelevelek esetében még Halmágyon figyelhető meg, de másképp. A dél-erdélyi templom egyébként a motívum szétterjedésének egy másik végpontját jelenti, másféleképpen leegyszerűsített és talán még gyöngébb faragással.²⁷²

A szentély néhány faragványra lapos, szétterülő ornamentikájával stílusosan világosan elkülönül a többitől.²⁷³ Így a szentélynégyyszög záróköve és a két szentélyszakasz közti támkötegek konzolai. A konzolok a támkötegeknek megfelelően hármastagolásúak. Az északinak a felületét kissé fantáziátlan levélszőnyeg borítja el (25. kép). A többsoros kompozíció felső levelei az alsók mögül jönnek elő, vagyis a levelek egymásra takarnak, ám a faragvány mégis lapos marad. A konzol alján elhelyezkedő, aszimmetrikusan begöbörülő, karéjos levelekről és rokonaikról már szoltunk. A déli konzol és a zárókö palmettás indái egyazon, igen jellegzetes felfogásmódban készültek (26-27. kép). Az indák kidolgozatlan, lapos szalagként jelennek meg - míg a stíluskör jobb színvonalú faragványain (lásd: szentélyfeje záróköve) sokszögesen alakítottak. A szentélynégyyszög zárókövének nincsenek világosan elkülönítve a kerettől, és a motívum néhol olyan zavaros, hogy az sem világos, hogy hány inda van. A konzolnál a növényi szár (vagy száruk) egyúttal a hármastagolású konzol részeit is elválasztják. Az inda és a palmetták találkozására egyik faragványon sincs rendezen kidolgozva, mivel hiányzik a palmettanyél és így az indák közvetlenül a palmettákban végződnek, de egyúttal mögöttük folytatódnak is. Jellegzetes a háromkaréjos félpalmetták alakítása is. A felső karéj igen keskeny, két széles keretező sáv között egy vájat alkotja; míg az alsó mélyen kanalasodik és erősen visszahajlik. A palmetták tövének a karéjokat indító, elvékonyodó vájatok nem folytatódnak az inda tagolásában - mint sokhelyütt -, hanem félbehagyottak. Ezek a stílusjegyek olyan kőfaragót különítenek el a templom mesterei közül, aki nem képviselt különösebben magas színvonalat, néha a formákat földre is értette, és sablonosan, kicsit unalmasan faragta karakterisztikus motívumait.

A sajátos stílus alapján erről a kőfaragóról azt is meg tudjuk mondani, hogy honnan érkezhettek Pozsegára. A már említett kostanjevicai ciszterci templom kiterjedt faragványanyagában pontos megfelelőit találjuk pozsegai műveinek.²⁷⁴ Nem csak a típusok, de a sajátos faragási stílus is visszaköszön. A szentélynégyyszög zárókövének jó megfelelője egy kőtári darab, a krajnai ciszterci templom egyetlen ismert záróköve (28. kép), amelynek oldalához a templom mellékhajóinak megmaradt indításain megfigyelhető bordaprofil csatlakozik, és amely a kis mérete folytán is valamelyik mellékhajóból származhat. A két kompozíció a középmotívumot leszámítva megegyezik, és a stílusjegyek, így a lapos indakezelés vagy a felső palmettakaréj sajátosan keskeny kialakítása is azonos. (Ennek ellenére a mesterkéz nem ugyanaz, elég csak az emített felső karéj indát folytató felső részét,

²⁷¹ FREY 1926. (36. jegyzetben i. m.) 57. kép.

²⁷² VÖ: GEREVICH TIBOR: *Magyarország románkori emlékei*. Budapest, 1938. CLX tábla; ROSTÁS TIBOR: A halmágyi evangélikus templom. In: *Középkori egyházi építészet Erdélyben / Architectura religioasă medievală din Transilvania / Medieval ecclesiastical architecture in Transilvania* II. Szerk: Rusu, Adrian Andrei – Szőcs Péter Levente. Satu Mare, 2002. 97-98. és 6. ábra.

²⁷³ Erre Tóth Sándor hívta fel a figyelmet.

²⁷⁴ A kostanjevicai templom faragványaira Mija Oter hívta fel a figyelmet, amiért itt szeretnék köszönetet mondani.

az alsó karéj alakítását, vagy az inda és a palmetta viszonyát összevetni). A pozsegai zárókő középrészét elfoglaló sajátos, kétkaréjos palmetták is megtalálhatók Kostanjevicán, például egy kótári fejezetben vagy a kereszthajó egyik fejezetén (29-30. kép). Emellett a pozsegai konzolokra jellemző, laposan ismétlődő, szőnyegszerű faragványkezelés a ciszterci templom faragványain is gyakori, például az északi mellékhajó egyik féloszlopfőjén és a déli mellékhajó egyik konzolán figyelhető meg (31-32. kép). Az utóbbi olyan aszimmetrikusan begömbölt karéjos levelekből áll, amilyenek a pozsegai északi konzol alját is díszítik. Ez a szobán forgó stíluskörben gyakori levélforma a máshol ismeretlen, keskeny felső karéjú, karakterisztikus félpalmetta-alakítással együtt általános a ciszterci templom faragványain.

Noha a kostanjevicai tagozatképzés és épületdíszítő plasztika az említett középeurópai udvari példákkal jól rokonítható megoldásokat mutat,²⁷⁵ nincs konkrét köze a további pozsegai ornamentikához. A ciszterci apátságából teljesen hiányzik például a pozsegai dekoráció alaprégétét adó, álló, páros félpalmettás kompozíció is. Úgy látszik, hogy a krajnai ciszterci építkezésről mindössze egy, a pozsegai munkálatokban korlátozott szerepkörű kőfaragóval számolhatunk.

Nem messze Kostanjevicától, a déltájer Studenicén, a domonkos apácatemplom nyugati végében elhelyezkedő apácakarzat ornamentikája is kostanjevicai hatásról tanúskodik.²⁷⁶ Itt a karzatboltozat keleti, középső táját megállító konzolon találkozhatunk a Kostanjevicáról és Pozsegáról már ismerős, vékony felső karéjjal és lapos szárral rendelkező félpalmettákkal (33. kép). Ezen kívül a délnyugati falszöglet faltámjának konzolán olyan lapos, száraz, karéjos levelek figyelhetők meg (34. kép), amelyekhez hasonlóak a pozsegai

²⁷⁵ Erről legutóbb: OTER, MJA: Arhitekturna plastika nekdanje cistercijske cerkve v Kostanjevici na Krki. Vprašanje tipologije in umestive v srednjeevropski prostor. *Acta Historiae Artis Slovenica* 9. 2004. 5-19.

²⁷⁶ Studenicén Mija Oterrel és Mezey Alice-zal jártam 2005 nyarán, a karzatról tett megállapításaim a közös helyszíni vizsgálat eredményein alapulnak.

A karzat eredeti formájának megértését több újkori átalakítás és bővítés nehezíti. Eredetileg kétszakaszos lehetett, a nyugati szakaszát akkor választhatták le a templomról, amikor a rendházat reneszánsz kastéllá építették ki. Magát a nyugati karzatrészt, - amely kétszakasznyi szélességű volt, és a támaival illetve a bordás keresztboltozatával fennmaradt - a kastély emeleti teremsorába illesztették. A karzat falszögleiteiben háromnegyedoszlopok, míg a két boltszakasz között vastkosabb féloszlopok helyezkedtek el, egykor mind konzolosan megállítva. A támonken két keresztboltozat nyugszik, élszedett bordákkal és velük egyezően alakított, csúcsíves hevederrel. A bordacsomópontok zárókő nélküliek. A karzat déli falának belső oldalán nagy, elfalazott körablak körvonala vehető ki a vakolat repedéshálózatából. Az ablak külső oldala is megfigyelhető – egy későbbi toldalék padlásteréből. A nyugati karzatszakaszt az emeleten egy jelenleg elfalazott, csúcsíves árkádpár nyitotta meg kelet felé, melynek ívei középen nyolcszöges pillérre támaszkodnak.

A két szakasz közti támpárról induló bordák részüi piramidális megállításokból fejlődnek ki, a szomszédos részüi az indításnál összemetsződnék. Piramidális megállítású a bordaprofil a délnyugati támféjezet fölött is. Északkeleten és délkeleten szarvas megállításúak a bordák, az utóbbi helyen a profilált rész csak jóval magasabbról indul. Ezzel szemben északnyugaton nincs is profilmegállítás, a tagozott rész közvetlenül a fedőlemezről indul. A délkeleti és az északnyugati falszögletben hiányzik a fejezet alól az oszloptörzs. Az északkeleti és délkeleti támféjezet plasztikus ornamentikával, átlósan álló, téglalapos alaprajzú, homorlat-lemez szerszű fedőlemezzel és szabályos kehelyperemmel ellátott. Ezek biztosan eredetiek, míg a többi fejezet – ahogy erre Mezey Alice felfigyelt – átdolgozottak tűnik. A középső keleti tám kehelyén a rozettákkal díszített lapos csillagok a kettős vésetekkel jelzett háromszöges „levelek” fölött az egykori bimbókra utalhatnak. A nyugati fejezetek kehelyeiről lefaraghatták a díszítést, azok hordószerűen kihasasodnak. Átdolgozásra utalnak a kehelyperemek, illetve az is, hogy a fedőlemezek nem szabályos nyolcszögölgödlük. Valószínűleg a sérült fejezeteket faragták át vagy pótolták így a reneszánsz átalakítás során. A konzolok közül a keleti középső és a délnyugati tám alatti látható, ezek mellett az északkeleti a vakolat alatt valószínűleg még fennmaradt.

A keleti szakasz karzatja három szakasz szélességű. A boltozati bordákat két szabadon álló, rövid, hengeres pillér és félnyolcszöges alaprajzú falpillérek tartják. A nyugati falszögletekben geometrikusan tagolt konzolok helyezkednek el, melyek közül a déli látható, az északi elfalazott. A pillérfejezetek is díszteleneek, geometrikusak. A bordák és a velük egyezően kezelt hevederek homorlatos sarkúak, a bordakereszteződésük itt is zárókő nélküliek. A karzatj kelet felé nyíló árkádevei a hajó felől profiláltak. A keleti karzatszakaszra, - amelyet a már említett kettős nyílás kapcsolt egybe a nyugatival - sajnos nem jutottam fel. A karzathoz kelet felé „L” alakú barokk bővítést illesztettek.

északi konzol felületét borítják be, igaz a studeniceiek karcsúbb, a pozsegaiai szétterülőbb formájúak. Ilyen levelek Türről is ismertek, ott az északi pillérsor második pillérének északi konzolat díszítik és lefelé néznek (35. kép). Noha ez a levéltípus a kostanjevicai anyagban nem maradt fenn, a studenicei ornamentika forrása is nyilvánvalóan a nagyszabású krajnai ciszterci apátság lehetett,²⁷⁷ ahonnan úgy látszik, hogy nemcsak a távolabbi ferences, de a közeli domonkos templomhoz is került munkaerő.

A többi pozsegai faragvány esetében is megfigyelhetők bizonyos stílári és kvalitásbeli különbségek, de ezek nem rajzolódnak ki olyan világosan, hogy további mesterkezeket lehessen elkülöníteni, így arról is le kell mondanunk, hogy meghatározzuk az ornamentális faragványok készítőinek számát. Annyi azonban bizonyos, hogy a templom legjobb faragványa a szentélyfej tiszta körvonalú, szabatos kompozíciójú záróköve (36. kép). Az itt sokszögesen alakított, spirális inda egy középső, nyolckaréjos rozetta körül kétszer spirálisan körbetekeredik. Az inda belső tekervényéről nyolc felpalmetta-nyél válik le, melyek a külső indatekervény alatt átbújva erre ráboruló leveles részt hoznak.

A szentély bordái csücsívtagosak, a csücsívtagot kétfelől homorlat és rézsú kíséri (37/A. kép). Ilyen bordametszetet a pilisi kerengőből, az óbudai várpalotából és egy veszprémi boltozatindításról ismerünk. A két szentélyszakasz közötti hevederív kicsit robosztusabb a bordáknál, csücsíves és élszedéssel tagolt (37/B. kép). A csücsíves homlokívek a boltváltól indulnak. A bordaíndítások a heiligenkreuzi kerengőben és káptalanteremben vagy a türrői főhajóban és főszentélyben látható indításmód leegyszerűsített változatai, kialakításuk az úgynevezett Gizella-kápolna emeletén vagy a prágai Ágnes-kolostor kerengőjében és a Szent Ferenc-templom szentélyében lévő indításokéval egyezik. A fejezetek fölötti fedőlemez metszete alulról fölfelé homorlat, rézsú és lemeztag. A profil a sarkantyútagos zárópárkányok leegyszerűsített és lesarkított változataként is felfogható, ahogy a bordametszet is a sarkantyútagos bordák szögletesítésének. A sarkantyútagos zárópárkánytagolás a lilienfeldi templom keleti részén általános és ilyen a gyulaírástól déli kereszthajószárban megmaradt faltámok zárópárkánya is. A pozsegai diadalívpilléren vállpárkány csak a homlokoldalon jelenik meg. Ez a fejezetek fölötti zárópárkányt folytatja, és tagolásban is megegyezik azokkal.

A keleti kolostorszárny középső árkádjának északi pillérébe 14. századi bordát falaztak, amely talán a kolostor elődjéből származhat (38. kép).²⁷⁸ A templomból származik egy sírkő(?)töredék is, vésett, feketével festett, legalább háromsoros majuszkulás felirat töredékével, jelenleg a pozsegai városi múzeumban (39. kép).²⁷⁹ A kő minden oldalán törött, nincs ép széle.

²⁷⁷ A két, eredeti állapotban fennmaradt studenicei fejezet is Kostanjevicához kötődik. A rajtuk több sávban egymás fölött megfigyelhető, felfelé és lefelé forduló háromkaréjos levelek a ciszterci templom északi pillérsorának egyes fejezetein is feltűnnek - igaz, másféle kompozíciókba foglalva.

²⁷⁸ A kolostor tatarozása során a keleti szárny udvari homlokzatáról levették a vakolatot, így 2001 nyarán a téglafalban egyéb felhasznált kötelek is megfigyelhetők voltak - értelmezhető részletek nélkül.

²⁷⁹ Ltsz.: 2533. (Korábbi ltsz.: 646.) Fra Andeo Novak ferences guardian ajándéka 1931 dec. 1-én.

A minoriták pozsegi konventjét 1276-ban említik először.²⁸⁰ Eszerint Saul testvér, aki 1273-ban budai guardian volt, 1276-ban vagy röviddel az előtt költözött Pozsegára.²⁸¹ A szentély faragványainak ismertetett stílusrokonsági időrendjét²⁸² figyelembe véve a templom az 1240-50-es évekre helyezhető. Ezt támasztják alá a három stílusán elkülöníthető pozsegi faragvány konkrét szlovéniai előzményének és párhuzamának az adatai is. Tekintsük át ezeket is!

Kostanjevicát 1234-ben alapította Bernhard von Spanheim, Karintia hercege. Johannes von Viktring (1312-1345) adata szerint Jutta, a herceg 1236 előtt meghalt felesége a főoltár melletti Evangelista Szent János-oltárnál temetkezett. 1247-ben IV. Ince megerősítette az alapítást. 1249-ből való a második alapítólevél, amelyben a herceg további jogokat és birtokokat adományozott a kolostornak. A Jutta temetésére vonatkozó adat alapján az építkezés a keleti részen az alapítás után közvetlenül megindulhatott.²⁸³ A részletformák is ezt erősítik, a mellékszentélyeknél figyelhetők meg egyedül a régiesebb kockafejezetek. A templom többi részén (így már az északi belső mellékszentélyen is) a tárgyalt jellegzetes, lapos faragványstílus általános, és a profilok is egységesek, ezért nem kell elhúzódo, többszakaszos építésmenettel számolni. Így a templom hosszázának ismert keleti fele (a 15. században a hosszház nyugati részét elbontották) is elkészülhetett a század közepe tájára.

Studenicén 1237-ben, férje halála után, az örökségből alapított templomot és kórházat Sophia, a gurki püspököket is adó Rohatsch miniszterialis családból. Az alapítványt 1245-ben, még Sophia életében ágonoston szabályok szerint élő apácaközösséggé alakították át, amelyet 1251-ben Berthold aquileiai pátriárka a ptuji (Pettau) domonkosoknak rendelt alá. Az új templomot a régi helyén Dietrich gurki püspök költségén építették és 1277-ben szentelték fel.²⁸⁴ A nyugati karzat stílusformái jól illeszkednek az alapítási adatok idejéhez és egyelőre semmi okunk, hogy az építést – itt is, akárcsak Pozsegán a 13. század két középső évtizedére gondolhatunk – a templom nyugati részének építésétől elválasszuk.²⁸⁵

A stíluskapcsolatokon alapuló datálást éppúgy, mint a templom összefüggését az udvari művészettel jól magyarázzák a pozsegi vár birtoklástörténeti adatai. A várat 1227 előtt II. András királytól kapta meg pénzért és Erdősomlyó birtokáért cserébe Ugrin kalocsai érsek, mivel az megfelelő bázisnak látszott a szomszédos Boszniából a Drávántúlra is ártterjedő bogumil eretnység elleni harcban.²⁸⁶ Felmerülhet, hogy Ugrin a bogumilok ellen a

²⁸⁰ Ellenőrizhetetlen 19. század közepi adat szerint többek között Pozsega is szerepel az 1260-as narbonne-i generális káptalanra készült rendtartományi összeírásban (schematismus narbonensis). Lásd: *Brevis Memoria Provinciae Capistranae*. Budae, 1857. 8. Maga a forrás, a rendtartományi kimutatás a narbonnei generális káptalan kiadott határozatai között természetesen nem szerepel (*Statuta generalia ordinis edita in capitulis generalibus celebratis Narbonae an. 1260 Assisi an. 1279 atque Parisiis an. 1292*. (editio critica et synoptica) Continuabitur: BIHL, MICHAEL P. OFM. Archivum Franciscanum Historicum XXXIV. 1941. 13-94; 284-358), és ismereteink szerint az első olyan összeírás, amely már az egyes kolostorokat is megnevezi, csak 1316-ból való. Így az 1857-es ferences történeti munka forrásértéke csekély. A mű adatát VUKČEVIĆ-SAMARŽIJA 1994. (3. jegyzetben i. m.) 4. jegyzet idézi, majd az onnan továbbgyűrűzött: KUTNYÁNSZKY 1998. (18. jegyzetben i. m.) 159. és 164.

²⁸¹ Margit szenttéavatási jegyzőkönyveiben a Budán lakó Tapolcsányi Péter beszél erről: "(...) et frater Saulus, qui erat tunc guardianus, qui modo est in Posega (...)" *Monumenta Romana Episcopatus Vespriensis* I. Budapestini, 1896. 293; KARÁCSONYI 1923. (18. jegyzetben i. m.) I. 1923. 228.

²⁸² Az említett hazai emlékek datálásához lásd: ROSTÁS 2000. (27. jegyzetben i. m.) 35-37.

²⁸³ PESKAR, ROBERT: Kostanjevica na Krki, ehemalige Klosterkirche. In: *Gotik in Slowenien*. Narodna Galerija Ljubljana. Ausstellungskatalog. Ljubljana, 1995. Kat. sz.: 6. 46-47.

²⁸⁴ Az adatok: GRAUS, JOSEPH: Die Kirche des Nonnenklosters zu Studenitz in Steiermark. *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*. NF. IV. 1878. XIX-XX; SCHWARZ, MARIO: Studenice, ehem. Dominikanerinnen-, heutige Pfarrkirche der Hl. Drei Könige. In: *Gotik in Slowenien* 1995. (50. jegyzetben i. m.) Kat. sz.: 3. 40.

²⁸⁵ uo. 40-41. a nyugati szakaszt („apácakarzat”) a Babenbergerek idejéből származtatta, míg a keletit, a templom jelenlegi nyugati karzatát már II. Ottókor korából.

²⁸⁶ FEJÉR, GEORGIUS: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. III/II. Budae, 1829. 100; PFEIFFER, NICOLAUS: *Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung*

ferenceseket is fel kívánta használni, és így már ő letelepítette a rendet Pozsegán.²⁸⁷ Erre utalhatna a templom harcosszent (Demeter) titulusa is. A forrásokból azonban egyértelműen kiviláglik, hogy a bogumilok elleni küzdelemben az érsek a domonkosok térítőmunkájára támaszkodott.²⁸⁸ (Ugrin oklevelesen igazoltan építkezett azért a pozsegi medencében, a gotói apátságba Zircről telepített ciszterci szerzeteseket 1232-ben.²⁸⁹) Az érsek a muhi csatában elesett, így a vár a tatárjárás után visszaszállt a királyra, aki előbb rokonának, Kaloján hercegnek, majd az ötvenes években Mária királynénak adta,²⁹⁰ és királynéi birtok maradt a század végéig. Első adatunk, hogy Pozsega megye a királyné kezében van, 1258-ból való.²⁹¹ Erzsébet, IV. László felesége is birtokolja, és 1283 január 13-án itt ad ki oklevelet; Thomasina hercegnő, III. András anyja pedig egyenesen Pozsegavárott tartotta udvarát, mindhárom kelethelyet is tartalmazó oklevele itt kelt.²⁹² A fentiekből gondolhatóan a ferences templomot, a IV. Béla kori udvari művészet kisugárzásának e déli emlékét minden bizonnyal a tatárjárás után emelhették, a megbízó pedig a magyar király, Kaloján herceg vagy a királyné lehetett.

A csázmái plébániatemplom

Csázma a középkori Szlavónia Kőrös vármegyéjében, Zágrábtól 50 km-re keletre, a hasonló nevű patak partján, lankás dombvidék egyik kiemelkedésén helyezkedik el. A dombtetőt a középkori előzményű török kori sáncvár maradványa alkotja, tőle nyugatra áll a városka Mária Magdolnáról nevezett plébániatemploma (40. kép). Az épület néhány éve kezdődött falkutatása során kiderült, hogy a barokk templom falai szinte teljes egészében 13. századiak. Ezidáig a külső falakról teljesen leverték a vakolatot, míg a belsőben többnyire csak szondázások történtek, ám a templom korai állapotáról már ezek a kutatások is szolgáltatnak annyi adatot, hogy érdemesnek lássék a feldolgozásuk.

A középkori Csázmát Hahót nembéli (II.) István zágrábi püspök (1225-1247) a régi helyének a közelében újjatelepítette.²⁹³ Az új Csázmán 1232-ben társaskáptalant alapított 12

1241-1242. Zürich 1913. 60; DEGMEDŽIĆ 1977. (I. jegyzetben i. m.) 104; *Korai Magyar Történeti Lexikon* (9-14. század) Főszerk. Kristó Gyula. Budapest, 1994. Pozsega 1. címszó (FELD ISTVÁN – KOSZTA LÁSZLO) 552-553; és Ugrin 1. címszó (KOSZTA LÁSZLO) 696-697; ZSOLDOS ATTILA: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. Budapest, 2005. 157-158.

²⁸⁷ UZELAC 1995. (4. jegyzetben i. m.) 7-8, 16.

²⁸⁸ KANYÓ GÉZA: Kálmán herceg 1208-1241. Második, befejező közlemény. *Katholikus Szemle* IX. 1895. 429-436; PAULER GYULA: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. Budapest, 1899. II. 118, 136-137; PFEIFFER 1913. (53. jegyzetben i. m.) 60-74.

²⁸⁹ HERVAY, F. L.: *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Romae, 1984. 101-103; UZELAC 1995. (4. jegyzetben i. m.) 7-8, 16. A gotói jezsuita templom kutatásakor (1989-1993 között) megállapították, hogy az a ciszterci templom helyén épült, és bizonyos részteket megőrzött belőle. Feltárára került a ciszterci templom sokszöges szentélye. (lásd uo. 7. jegyzet)

A Pozsega és a zirci ill. gotói ciszterci templomok között Uzelac által felállított stílusösszefüggések nem tarthatók. Sem a pozsegi templomnak, sem a kapujának nincs kimutatható stílári kapcsolata Zircel, és a sokszöges szentélyzáródás sem ad önmagában (egyelőre) semmilyen összefüggést Gotóval; olyat semmi esetre sem, amely megalapozhatná a feltételezést, hogy Pozsegát a gotói ciszterciek építették. (Vö. uo. 7-8, 12, 14, 16.)

²⁹⁰ ZSOLDOS (53. jegyzetben i. m.) 157-159; *Korai Magyar Történeti Lexikon* 1994. (53. jegyzetben i. m.) Pozsega 1. címszó (FELD ISTVÁN – KOSZTA LÁSZLO) 552-553; KRISTÓ GYULA: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest, 1979. 29.

²⁹¹ WENZEL GUSZTÁV: *Árpádok új okmánytár*. I-XI. 8 Pest, 1860 – Budapest, 1873. XI. 311. oklevél, 445-446; SMICHLAS (1. jegyzetben i. m.) V. 601. oklevél, 84-85; DEGMEDŽIĆ 1977. (I. jegyzetben i. m.) 105-106; ZSOLDOS ATTILA: A királyné udvara az Árpád-korban. *Századok* 136. 2002. 277-278. és 106. jegyzet; ZSOLDOS 2005. (53. jegyzetben i. m.) 57, 80, 94-95, 152.

²⁹² DEGMEDŽIĆ 1977. (I. jegyzetben i. m.) 109; KRISTÓ 1979. (57. jegyzetben i. m.) 29, 31-32; ZSOLDOS 2002. (58. jegyzetben i. m.) 273; ZSOLDOS 2005. (53. jegyzetben i. m.) 90-91, 172-173.

²⁹³ A káptalan alapítólevelében: FEJER (az 53. jegyzetben i. m.) III/II. 277-286. és *Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis* I-II. Ed. TKALČIĆ, JOANNES BAPT. Zagrabiae 1873-1874. I. 59. oklevél, 68-72; BUTURAC,

kanonokkal, amelyet ellátott birtokokkal és javadalmakkal, és amelynek káptalani templomot is építtetett, Szentlélek titulusával.²⁹⁴ Első prépostja Ugrin lett, a hasonló nevű, említett kalocsai érsek unokaöccse. Ugrin az érsek támogatásának köszönhetően 12 évig tanult Párizsban, Spalatói Tamás mint művelt, könyvszerető és ékes beszédű papot ismerte, aki később Spalato (Split) érseke lett.²⁹⁵ A társaskáptalan hiteleshelyi funkciót is betöltött. István püspök a domonkosokat is letelepítette Csázmán, templomuk Mária Magdolna tiszteletére lett szentelve.²⁹⁶ A domonkos konvent már röviddel az alapítás után szerepet kapott a magyar történelemben. A muhi csata után a menekülő király és az országról maradék erői 1241 májusában Szlavóniában állapodtak meg, és itt maradtak a következő év január végéig – február elejéig, amikor a befagyott Dunán átözönlő tatárok elől tovább kényszerültek a Tengeremlékre.²⁹⁷ 1241 nyarának elején itt, Zágrábban vagy Csázmán halt bele a muhi csatában kapott sebébe Kálmán szlávón herceg, IV. Béla öccse, aki a császári domonkosoknál temettek el.²⁹⁸ Ugyanekkor, június 16-án IX. Gergely pápa a zágrábi domonkosok perjelét és alperjelét, illetve a császári domonkosok perjelét bízta meg, hogy a

JOSIP: Čazmanskij kaptol. In: *Čazma 1226-1996*. Čazma, 1996. 12; ŠTRK, VJEKOSLAV: Pregled kulturne povijesti Čazmanskog kraja. Od osnutka Zagrebačke biskupije do Vojne krajine. In: uo. 34-37; Uő: Povijesna kronologija Čazme (1094–1606) In: *Čazma u prošlom mileniju*. Urednici: Pandurici, Josip – Škrabe, Nino. Zagreb, 2001. 24. A horvát kutatás szerint régi Csázma a mai Ivánszka [Szentjános] falu helyén helyezkedett el.

²⁹⁴ Az alapítólevél: FEJÉR (53. jegyzetben i. m.) III/II. 277-286. és TKALČIČ (60. jegyzetben i. m.) I. (1873) 59. oklevél, 68-72; A birtokadományok megerősítése Ince pápa által 1247-ből: "(...) quod venerabilis frater noster (...) Zagabiensis episcopus ecclesie vestre, quam propriis, ut asseritis, fundavit sumptibus, de dote competenti providere intendens, terras, possessiones, redditus et alia bona de rebus ecclesie Zagabiensis, (...) contulit (...)" THEINER, AUGUSTINUS: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I. Romae, 1859. 381. oklevél, 204. TKALČIČ, IVAN: Prieporod biskupije zagrebačke u XIII. veku. *Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* XLI. (1877) 122-154. Kivonatos fordítása: MARGALITS EDE: *Horvát történelmi repertórium* I. Budapest, 1900. 480; BUTURAC 1996. (60. jegyzetben i. m.) 12-14; ŠTRK 2001. (60. jegyzetben i. m.) 24.

²⁹⁵ THOMAS ARCHIDIACONI SPALATENSIS: *Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium*. Cap. XLV. "Fuerat enim uir litteratus et naturali facundia peditus et maxime in diuina pagina eruditus. Studuerat enim apud Parisios annis fere duodecim in theologia facultate, subministrante sibi scolasticos sumptus Ugrino colocenisi archiepiscopo, patruo suo. Emerat enim sibi cum multa quantitate pecunie totum corpus biblie cum commentis et glossis, sicut solet legi a magistris in scolis." Közli: RAČKI, FRANJO (Digessit): *Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium* XXVI. Scriptores III. Zagrabiae, 1894. 202. Vő. még: *Korai Magyar Történeti Lexikon* 1994. (53. jegyzetben i. m.) Ugrin I. címző (KOSZTA LÁSZLÓ) 696.

²⁹⁶ A zágrábi káptalan 14. századi statútumában, a zágrábi püspökök tetteinek felsorolásánál (II.) István: "Hic plures ecclesias in episcopatu fecit edificari et specialiter capitulum chasmense et preposituram chasmensem ipse constituit et dotavit, et ipsam ecclesiam fecit edificari et eciam ecclesiam beate Marie Magdalene in Chasma et plurima meritoria opera fecit." TKALČIČ (60. jegyzetben i. m.) II. (1874) 5-6; TKALČIČ 1877 (61. jegyzetben i. m.), kivonatos fordítása: MARGALITS 1900. (61. jegyzetben i. m.) 480; KOŽUL, STJEPAN: *Sakralna umjetnost Bjelovarskoga kraja*. Zagreb, 1999. 104-105.

Hogy a Mária Magdolna-templom volt a domonkosoké, az egy sor késő középkori adatból látszik. 1420-ban "(...) ad claustrum beate Marie Magdalene similiter Chasme fundatum, (...)\" hagyományoznak (*Monumenta historica episcopatus Zagabiensis V. 1395-1420*. Ad edendum praeparavit LUKINOVIC, ANDREAS. Zagreb, 1992. 448. oklevél, 596; és *Zsigmondkori oklevéltár VII. (1419-1420)* MALLYUSZ ELEMÉR kéziratát kiegészítette és szerkesztette BORSA IVÁN. Budapest, 2001. 1966. oklevél. 451-452). 1476-ban (ŠTRK 2001. (60. jegyzetben i. m.) 36.) és 1496-ban (BUTURAC 1996. (60. jegyzetben i. m.) 26-27; ŠTRK 2001. (60. jegyzetben i. m.) 39) pénzügyletek kapcsán említik a domonkosok Mária Magdolna-templomát Csázmán, 1499-ben Thuz Osvát zágrábi püspök 25 forintot adományoz a császári Mária Magdolna domonkos templomnak (uo. 39.) 1500-ban újabb végrendelet (uo. 39.), és 1518-ban az utolsó általam ismert teljes említés következik (uo. 39.).

²⁹⁷ PAULER 1899. (55. jegyzetben i. m.) II. 174-175.

²⁹⁸ THOMAS ARCHIDIACONUS SPALATINUS: *Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatensium* Cap. XXXVII. "Sepultus est autem in loco fratrum Predicatorum apud Cesmam, latenti mausoleo infossus. Etenim gens nefandissima Tartarorum sepulcra christianorum et maxime principum sceleratis manibus violantes confringebant ossaque spargebant." Közli: GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCII*. III. Budapest, 1938. 2240. Vő: PREIFFER 1913. (53. jegyzetben i. m.) 34. 49; KALAPIS ZOLTÁN: Egy Árpád-házi herceg szlavóniai sírja. In: Uő: *Történelem a föld alatt. (948-1848)* Újvidék, 1995. 90-93; ŠTRK 2001. (60. jegyzetben i. m.) 24.

királyi családról gondoskodjanak.²⁹⁹ 1242 január 19-én Béla király Csázma mellől keltette és a domonkosokkal küldte a pápához harmadik segítségkérő levelét.³⁰⁰ Az adatokból egyértelműen következik, hogy 1241 nyarán a rendház és a templom már készen állt, és annak rendje és módja szerint működött.

Ezek után kérdéses, hogy melyik 13. századi épület maradványait őrizte meg számunkra a barokk renováció. Csázmát a török 1552-ben szállta meg. Ekkorra már a betörések és rablóhadjáratok előtt a jobbágyok, a domonkosok és a kanonokok is elmenekültek,³⁰¹ és a településnek a 15. századtól többször említett püspöki castellumát³⁰² a maroknyi őrség átadta Ulám pasa csapatainak.³⁰³ Sem a kanonokok, sem a szerzetesek nem tértek többé vissza. Bakych György pálos püspöki megbízott 1607-ben a csázmai káptalan 12 tagját Zágrábban találja. Jelentése szerint: "Ezek a csázmai templom káptalanjának tagjai, amelyet a törökök a földig romboltak és ezért a zágrábi templomhoz helyezték át őket..."³⁰⁴

A törökök megerősítik a csázmai várat, de a kísérlet, hogy a várost szandzsákszékhellyé tegyék, kudarcot vallott, így rövidesen kiűrik és lerombolják a tarthatatlannak ítélt várat, a település ezután a senki földjén egy ideig elhagyatva áll.³⁰⁵ Előbb

A Pozsonyi Krónika szerint Kálmánt az iváncsi begináknál temették el: "Colomanus (...). Cuius corpus tumulatur in villa Yuanth in ecclesia Weginarum" *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed: SZENTPÉTERY, EMERICUS. II. Budapest, 1938. 42-43. Emellett érvel KANYÓ 1895. (55. jegyzetben i. m.) 442. és PAULER 1899. (55. jegyzetben i. m.) II. 515. n. 134. Az iváncsi beginákat szintén (II.) István püspök telepítette. Az 1246-os alapító okirat már az újratelepítésről szól, és belőle kiderül, hogy a püspök már korábban felépítette a Szűz Mária egyházát Iváncson, és oda "dominas moniales"-eket hívott, ám a telepítés kudarcot vallott. Az alapítólevél: TKALIC (60. jegyzetben i. m.) I. (1873) 74. oklevél, 87-88; WENZEL (58. jegyzetben i. m.) XI. 248. oklevél, 344-346; PFEIFFER 1913. (53. jegyzetben i. m.) 49. Így könnyen meglehet, hogy a templom már állt 1241-ben, Kálmánt azonban mégis Csázmára temették, amelynek a kortárs krónikás, Tamás mellett az ott előkerült sírkő a legfőbb bizonyítéka (lásd a főszerzőben alább).

²⁹⁹ WENZEL (58. jegyzetben i. m.) II. 77. oklevél, 133; PFEIFFER 1913. (53. jegyzetben i. m.) 156-157. 12. oklevél; ŠTRK 2001. (60. jegyzetben i. m.) 24.

³⁰⁰ Az *Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. 1001-1270*. Budapest, 1923. Szerk: SZENTPÉTERY IMRE. 711c. oklevél, 214; KATONA TAMÁS: *A tatárjárás emlékezete*. Budapest, 1981. 309-310. 14. levél; PAULER 1899. (55. jegyzetben i. m.) II. 179.

³⁰¹ A domonkosok 1538 körül, a káptalan tagjai 1548 körül hagyják el a várost. BUTURAC 1996. (60. jegyzetben i. m.) 29-30; ŠTRK 2001. (60. jegyzetben i. m.) 42-43.

³⁰² Eberhard püspök (1397-1406; 1409-1419) 1399-ben "procurator curie Chasmensis episcopalis"-t, 1418-ban egyazon oklevélben "procuratoris curie episcopalis Chasmensis"-t "procurator curie nostre Chasmensis"-t és "dicte curie nostre Chasmensis"-t említ. LUKNOVIC 1992. (63. jegyzetben i. m.) V. 84. oklevél, 97; 403. oklevél, 551-552. 1445-ben "castellum Chasmense"-t említene. Thuz Osvát püspök (1466-1499) 1499-ben "in pallatio Chasmensi"; Szegedi Lukács püspök (1500-1510) 1501-ben "ex palacio nostro Csasmensi", 1510-ben "ex arce Chasmensi"; Erdődi Simon püspök (1518-1543) 1530/31-ben "ex arce nostra Chasman", 1535-ben "ex castro nostro Chasmensi", 1539-ben: "ex castro meo Chasmensi" keltez. Lásd: BUTURAC 1996. (60. jegyzetben i. m.) 20; HORVAT, ANDELA: Pogled na značenje Čazme i Čazmanskog kraja u minulim vjekovima. In: *Čazma* 2001. (60. jegyzetben i. m.) 16; ŠTRK 2001. (60. jegyzetben i. m.) 39, 40, 42.

A castellum ásatásából a 15. századra és a 16. század elejére keltezhető töredékek kerültek elő. (PROSEN, NEVENKA: Arheološko iskapanje tvrđave u Čazmi. *Ljetopis JAZU* 64. (1960) 220, 225 és 6. kép; ŠTRK, VJEKOSLAV: O novim nalazima sakralne arhitektonske plastike u Čazme. *Muzejski Vijesnik* 13. (1990) 28; HORVAT, A. 2001. (fentebb i. m.) 18.) Így egy trapéz keresztmetszetű idomtégla borda, (amelyet Prosen köből lévőnek gondol!) kimatagos és más profilú reneszánsz nyíláskerettöredékek, későgótikus, profiláthatásos saroktagozat csavart kannelúras tagolással. Ezek a városi múzeumban láthatók.

³⁰³ ŠTRK 2001. (60. jegyzetben i. m.) 43; HORVAT, A. 2001. (69. jegyzetben i. m.) 14.

³⁰⁴ Bakych György pálos, püspöki megbízott jelentése (1607) In: *Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16-17. század*. Szerk: TOMISA ILONA. Budapest, 2002. 89. A Congregatio Concilii római levéltárából a latin eredeti kiadása: VANYÓ TIHAMÉR ALADÁR OSB: *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600-1850*. Pannonhalma, 1933. 328. "...qui ab Ecclesia Csasmensi, quae a Turcis desolata et funditus eversa exstitit, ad Ecclesiam Zagrobienensem translati fuerunt..."

³⁰⁵ ŠTRK 2001. (60. jegyzetben i. m.) 44; HORVAT, A. 2001. (69. jegyzetben i. m.) 15.

a keresztény katonaság költözik vissza a 17. század elején újraépített³⁰⁶ erődbe, később a lakosság is visszaszivárog, és a jelenlegi plébániatemplomot kezdi használni. A 17. század közepétől a vizitációk során az épületet romosnak írják le, Mária Magdolna-templomnak ismerik,³⁰⁷ megkülönböztetve a káptalani templomtól, amelynek romjai között kis kápolna áll.³⁰⁸ A visszatelepülők úgy tudták tehát, hogy a Mária Magdolna-templomot vették birtokba.

Gjuro Szabo 1916-ban a káptalani templomot a hagyományra hivatkozva a katolikus metódbé lokalizálta, amelynek dombját akkor is Szent Lélek-hegynek hívták.³⁰⁹

1859-ben egy sírkőtöredéket találtak Csázmán, amelyen egy sisakos, páncélos lovagalak volt látható, koronával a fején, a köriraton pedig az 1241-es évszám és Kálmán neve volt olvasható (41. kép). A sírkövet közlője, Ivan Kukuljević 1891-ben már mint elvesztett írja le, és a töredék azóta sem került elő. Kukuljević szerint a Mária Magdolna-templomnál lett kiásva,³¹⁰ Vjekoslav Štrk szerint a barokk plébániaház déli részének falában találták.³¹¹ 2004 nyarán a plébánia téglaeépületének felújítása során a levert vakolatú belsőben a földszinten falazóanyagként felhasznált köelemek voltak láthatók, amelyek közül az azonosíthatóakat a szomszédos plébániatemplomból hozták.³¹² Vagyis akár itt, akár ott bukkant fel, a sírkőtöredék a templomunkból származhat, és mivel Kálmán herceget a domonkosokhoz temették, újabb adat erősíti, hogy a vizsgálandó épület lehetett a domonkosok Mária Magdolna-temploma. Ezzel szemben maga a templom kevésbé felel meg a domonkos ideáloknak,³¹³ és a legkevésbé sem emlékeztet a néhány ismert hazai koldulórendi emlékre.

Az épület őrzi 13. századi alaprajzi elrendezését (43/A. kép). Az egyhajós nyugati részhez keleten toronypár csatlakozik. A tornyoktól keletre, azok szélességében kétszakasznyi háromhajós hosszház következik, amelyhez kis kiugrású kereszthajó csatlakozik. Az elrendezést keleten a főhajónál valamivel keskenyebb, egyenes záródású szentély zárja. A szentélytől délre, a kereszthajó szélességében, újabb építészeti sekrestye helyezkedik el.

A templom falai zömükben a megőrződött korai téglafalak, faragott kő részletekkel (44-45. kép). Kőből készültek: a nyugati kapu, az ablakok keretelése és belső kitöltése, a

³⁰⁶ ŽMEGAČ, ANDREJ: Biskupske i kaptolske utvrde. In: *Sveti Trag. Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije 1094-1994*. Zagreb, 1994. 193-194; ŠTRK 1996. (60. jegyzetben i. m.) 43; ŠTRK 2001. (60. jegyzetben i. m.) 46.

A két török kori erődítési munkálattal magyarázhatók azok a vár ásatása során fellelt 13. századi töredékek – így a biztosan a Mária Magdolna-templomból való csúcsívtagos bordaelemek –, amelyeket a városi múzeumban helyeztek el. Vö: ŠTRK 1990. (69. jegyzetben i. m.) 28.

³⁰⁷ 1679-ben: "Die 13. April. visitavi Ecclesiam S. Mariae Magdaleneae in Zaichesznie" és "Parochia Chasmenensis". A templomról: "Fabricam Ecclesiae reperi aedificatam per modum Crucis tecta bene, satis magnam sed ruinosam, nec benedictam. Turres habet duas ... una est campana, bona, benedicta". Az agg pap ekkor már 24 éve plébános Csázmán: "Joannes Hergh annorum aetatis suae 74, presbyterii parochiae Chasmenensis 24". Lásd: HORVÁT, ANDELA: O crkvi sv. Marije Magdalene u Čazmi. In: *Čazma u prošlosti i danas*. Čazma, 1979. 142. és 12. jegyzet; KOŽUL 1999. (63. jegyzetben i. m.) 106-107. és 9-10. jegyzet; és BARIČEVIĆ, DORIS: Domaći barokni kipari u Čazmi. In: *Čazma* 2001. (60. jegyzetben i. m.) 73.

³⁰⁸ Az 1729-es vizitátor "Cappellam S. Spiritus"-ról tesz említést Csázmán, "haec capella parva nimis situata est intra rudera Ecclesiae Collegatae Capit. Chasmen." A későbbi vizitációk során nem említik, bizonyára elhagyják, és a káptalani templom nyom nélkül eltűnik. KOŽUL 1999. (63. jegyzetben i. m.) 129. és 45. jegyzet.

³⁰⁹ SZABO, ĐURO: Čazma i njena župna crkva. *Katolički list* 67. (1916) Broj 32. 350.

³¹⁰ KUKULJEVIĆ SAKINSKI, IVAN: *Napisi sredovječni i novovječni u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb, 1891. 30. 102. tétel. Fölírta: HIC IAC[ET] CHOLOMANUS R[EX] AN[N]O D[OMINI] MCCXLI GL[ORIOSUS?]

³¹¹ ŠTRK 1990. (69. jegyzetben i. m.) 27. A 18. jegyzet szerint a lelőkörményekről a zágrábi Régészeti Múzeum adattárában lelt adatot.

³¹² Az azonosítható kőfaragványok – rózsablaak vagy a nyugati kapu íveleme (42. kép), bordaelemek, hármask faltám rétegekőve, vízvetőpárkány – a barokk átépítést megelőző bontásból származhatnak. Egyértelműen nem a templomba illő faragványt nem találtam. KOŽUL 1999. (63. jegyzetben i. m.) 128. szerint a plébániát az 1759-1792 között szolgálatot teljesítő pap, Juraj Dolović építtette.

³¹³ Hasonló kétségeket fogalmazott meg VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, DIANA: Gotik in Nordkroatien. *Hortus Artium Medievalium* 7. 2001. 43-44. és 30. jegyzet.

faltámok, a boltozati bordák és valószínűleg az árkádívek is. A külső falsarkok armírozottak, a kvaderek azonban több helyről hiányoznak már, ott gondosan téglával pótolták a hiányokat. A barokk átépítés során a korai nyílásrendszer helyén széles, szegmentíves ablakokat vágtak, a terek alacsony, barokk boltozatokat kaptak. A templom lapos oromzatai, és gyakran a rövid homlokzatok felső része is barokk falazatú. A tömegalakítás az újkori redukció eredménye. A főhajófal legnagyobb részét ismeretlen ablakaival együtt elbontották, és visszabontottak a mellékhajók, illetve a nyugati rész egykori falkoronájából is. A nyugati egyhajós és a középső, rövid, háromhajós részt, valamint a négyezetet egyetlen közös, széles, alacsony hajlásszögű nyeregtető alá vonták, ehhez csatlakozik a kereszthajó és a szentély valamivel alacsonyabb gerincmagasságú tetőzete. A négyzetnek a diadalív fölött külön oromzata van.

A nyugati homlokzat középkori elrendezéséből megmaradt a félköríves, bélletes nyugati kapu gazdagon profilált ívbéltetének egy és fölötté a rózsablaknak két részlete (46. kép). A kapu oldalbéltétet teljesen kiszedték. Az ívbéltet és a rózsablak kerete homorlatokkal elválasztott hengertagokból áll. Az ívbéltet külső körétege visszavésett felületű. Ez egykor a falsíkból kiugratott profilal is rendelkezhetett. A rózsablak maradványai egy óriási, karéjos szerkezetű, lemezes mérműves nyílásra vallanak, amelynél a karéjak közötti lemezrészek kis körökkel voltak áttörve. A kapu két oldalán és föntebb, a rózsablak mellett is intakt a középkori téglaszövet, ami megmutatja, hogy a főhomlokzaton nem volt egyéb középkori nyílás. A homlokzat két szélére állított és a falba bekötött barokk lizénákat a sarokarmírozásba is bevették. A barokk nyíláskiosztás egyébként kisebb méretekben megtartotta az eredeti elrendezést. A kapu és a körablak méreticsökkentését a falkoronaszint leszállítása indokolhatta, továbbá az, hogy az alacsony barokk boltozat szinte félbevágta a nagy rózsát: a boltozat záradéka az ablaknak alig a felemagasságában húzódik.

A rózsablak kerete a falat több körétegben fogta át. A belső oldali körétegből több maradt, a padlástérben az ablak alsó felének jó része megvan. Itt a maradék keret felső részét kibontották az elfalazásból (47. kép). Az ablakmaradvány szélessége a keretkövek külső szélei között mérve (valójában valamivel a tényleges ablakátmérő alatt, de beleszámítva a keretkövek profilálatlan részét is) 6,12 m.³¹⁴ Az ablakkeret közvetlenül a kőre felvitt, egyetlen festékrétege minden bizonnyal az építés idejéből származik. A külső hengertag pirosra, a belső feketére festett, a többi tagozat fehér színű.

Az egyhajós nyugati rész oldalhomlokzatainak két félköríves résablak fogott közre egy körablakot. Az északi oldalon a kompozíció jobban megmaradt (48. kép). A körablak itt ötkaréjos. Kerete kívül lepusztult, de a belső oldalon, a padlástérben megmaradt, ez is hengertagokból és a köztük elhelyezett homorlatokból áll. A karéjos kölemez szélén sokszögesen alakított pálcatag fordul körbe. A karéjak külső és belső széle is profilált: itt sarkantyútaggal kísért újabb sokszöges tagozat szerepel. A déli falon a körablaknak csak egyetlen kávaköve maradt meg, rajta az északnak megfelelő keretprofil figyelhető meg. Az oldalfal ablakait is vágta az alacsony barokk boltozat – emiatt ezeket is elfalazták, és a helyükön alacsonyabban húzódó, nagyobb barokk ablakokat nyitottak, amelyeken egy következő fázisban, a barokk karzat megépültekor módosítottak.

A déli torony és a nyugati hajó falának téglasorai felváltva kötnek egymásba (49. kép). A megfelelő északi falszögletben a lefutó csatorna miatt nem verték le megfelelően a vakolatot, de a kötszém látható téglasornál itt is ugyanaz. Vagyis a nyugati egyhajós rész nem választható el a tornyoktól, velük együtt épült. Az északi torony északi oldalának szűk, csúcsíves, gótikus ablakát (a torony egyetlen középkori nyílását) utólag vésték be a téglafalba (50. kép). Ez az egyetlen későbbi középkori átalakításra utaló nyom az épületen. Az ablak felső részén két félkörívből alakított, egyszerű kórács figyelhető meg. A nyílásnak megvan az eredeti vasrácsa is. A déli torony déli falán kökeretes, álló téglalap

³¹⁴ VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 2001. (80. jegyzetben i. m.) 43. szerint a rózsablak 6,36 m átmérőjű. Ez valószínűleg a kiszerkesztett ablak valós átmérője lehet.

alakú, egykorú ablak nyílik hasonló pozícióban. Az északi torony nyugati falán bevésést, meredek tetőhorony jelzi, hogy itt valamilyen függelékért csatlakozott egykor a hajó északi oldalához.

A déli oldalon a mellékhajó fala a torony déli falát folytatja, míg az északi mellékhajófal a torony északi falához képest kissé visszaugratva húzódik. A déli mellékhajó és a torony fala nagy magasságig egybe van kötve, majd onnan kezdve, ahol a tornyon armírozás mutatkozik, különválnak (51. kép). Az északi oldalon egyértelműen a mellékhajófal van a torony armírozott sarkához hozzáfalazva. A mellékhajók eredeti nyíláskiosztását két-két egyszerű barokk ablakkal vágták szét.³¹⁵ Az északi oldalon a nyugati újkori nyílás két oldalán egy-egy részsűs kávfal tanúskodik az egykori ablakokról. Ugyanitt a keleti barokk ablaknak csak a jobb oldalán figyelhető meg az egykori ablakkáva két alsó köelemének maradványa (52. kép). Mindhárom kávfal maradékánál kitűnik, hogy a részsű alul befordult. A déli oldalon több maradt az elrendezésből, mivel a beültetett barokk ablakok kávéihoz fölhasználták a részben elbontott középkoriakat. A kulcselem ezen másodlagosan fölhasznált kávaelemek közül széles homloksíkkal van ellátva (53. kép). Ez mutatja meg, hogy itt két pár kapcsolt ablak nyílt oldalanként, közös kávéval. A közös kávfalnál részben a falvastagság, részben a kapcsolt ablakok jelentősebb távolsága miatt egy köréteg több köelemből illesztett.

Az északi oldalon, valamivel a mellékhajó jelenlegi tetőzete fölött, a torony keleti falán két eltérő hajlásszögű tető bevésést nyoma látszik (54. kép). Ezek a mellékhajó egykori tetőzetéről tanúskodnak. Így a mellékhajó eredetileg sem volt sokkal magasabb, mint ma; a főhajó falából viszont sokat elbontottak, hiszen az jelenleg alacsonyabb, mint a mellékhajó tetőzetének egykori csatlakozása. A mellékhajófal egykori magasságára a kapcsolt ablakainak közel a mai falkoronáig felnyúló maradványai is utalnak. Az erősebben bevésést, meredekebb (és valószínűleg korábbi) tetőhorony az indításnál, ahol leverték a vakolatot, a kereszthajó nyugati falán is kivehető.

A mellékhajófal mindkét oldalon elválik a kereszthajótól. Északon a kereszthajó fala van a mellékhajóhoz falazva. A vakolattól nem kellőképpen megtisztított déli falszögletnél kis vizsgálódás után vált egyértelművé, hogy a mellékhajót falazták a kereszthajóhoz, a falak viszonya tehát éppen fordítottja az északinak. Az északi kereszthajó-homlokzaton három részsűs kávjú, félköríves résablakot tárt föl a kutatás (52. kép). A két szélső, elfalazott ablak között, a harmadikat kiszélesítve nyílik a nagyobb barokk ablak. A középső ablaknak csak a könyöklőkőve maradt meg. Az ablakoknak itt is – akárcsak a mellékhajónál – közös kávfala volt, amelynél egy köréteg több köelemből illesztett. A déli kereszthajószár középső ablakát nyom nélkül eltűntette a barokk nyílás. Mivel a félköríves ablakok igen alacsonyan helyezkednek el, rövidek, és fölöttük barokk falszövet húzódik, könnyen elképzelhető, hogy fölöttük egykor nagyobb körablak is nyílt. Ez a már tárgyalt nyugati és a későbbiekben említendő keleti rózsablak ismeretében sem lenne meglepő. A templom egykori kölabazatának visszavésést kövei a déli kereszthajó homlokzatán figyelhetők meg. A déli kereszthajó keleti falához, annak teljes szélességében újkori sekrestye csatlakozik, amely a szentély fele mélységére terjed ki. Tetőhornya folytatódik a szentély déli falának keleti felén is, így egykor a teljes szentélyszakaszra kiterjedő mélységű lehetett.

Az északi kereszthajószár és a szentély közötti falsarkok kötésben vannak. A szentély keleti falán a nyugati homlokzatihoz hasonló, de annál valamivel kisebb kökeretes rózsablak nyílik (45. kép). Lemezes mérműve elpusztult, helyén téglás kifalazás látható. Keretprofilja megegyezik a nyugati ablakéval. Ugyanitt, a szentély keleti falán megfigyelhető az eredeti részsűs kölabazat, míg a déli oldalán alig kiugratott téglás lábazat húzódik.

A templombelső barokk formákat hordoz. A háromhajós hosszsház főhajója és a nyugati rész egységesen kezelt. A főhajó magasságát a nyugati rész magasságára leszállítva

³¹⁵ HORVAT, ZORISLAV: Dominikanska crkva u Čazmi. *Vijesti Muzealaca i Konzervatora Hrvatske* XXIX/2. (1980) 5.

széles, alacsony hosszanti teret hoztak létre, amelyet egységesen élkeresztboltozatokkal fedtek le. A tornyoktól keletre a mellékhajók vastos, pilaszteres pillérekre támasztott széles és magas árkádokkal kapcsolódnak a főhajóhoz. A főhajóboltozat kosáris hevedereit és széles, félkörös homlokíveit vastos pilaszterek tartják. Ezek a tornyoktól keletre a pillérekhez, tőlük nyugatra az oldalfalhoz csatlakoznak. A szentély, a kereszthajószerák és a mellékhajó fiókos, félköríves dongaboltozattal fedett, a fiókok a záradéknál élkeresztboltozatra emlékeztető módon összemetsződnek. A padlástérben jól látható, hogy a főtér élkeresztboltozatai halszákmintásan rakott téglalából álló, széles bordákkal erősítettek.

Az épületbelső nyugati végén álló karzat két pillérre támaszkodik, rajta helyezkedik el a rokokó orgona. A toronyaljak egy-egy széles, félköríves nyílással voltak a köztük lévő térszakaszhoz kapcsolva. Ezek elfalazottak, de a kváderekből rakott, tagolatlan ívük homlokoldaláról letisztították a meszelést. A déli torony emeletén az ív belső oldala is látható. Az északi toronyaljban csehboltozattal fedett barokk kápolnát alakítottak ki, ide kisebb (alacsonyabb és szűkebb) szegmentíves nyílás vezet. A déli toronyba kis szegmentíves ablak nyílt, vágva a korábbi (középkori?) nyílás félkörívét, azonban jelenleg ez is elfalazott. A főhajó közepén barokk kriptá húzódik.³¹⁶

A belső középkori elrendezéséről az eddigi falkutatások alapján a következők állapíthatók meg. A mellékhajók, a szentély és a kereszthajószerák végfalának falszögleteiben háromnegyedoszlopokat tártak föl. A táмок mögött a falszögletnek megfelelően megtört lizénák helyezkednek el. Ezek a terek tehát boltozottak voltak. A mellékhajó és a kereszthajó támfeljezetei azonos magasságban helyezkednek el, vagyis a kereszthajó a mellékhajóhoz hasonló alacsony tér volt. A szentély támpjai nem maradtak meg teljes magasságban, de a megmaradt diadalív alapján következtethetünk egykori magasságára, amely az előzőekéhez hasonló lehetett.

A szentélynek mind a négy falszögletében megfigyelhető és elfalazott középkori faltám. A nyugatiak a diadalívpillér belső részéhez csatlakoznak. A délkeleti elfalazását kutatóablakkal megvizsgálták, az oszlop mögött itt is megfigyelhető a lizénás alátét. Minden bizonnyal a diadalívpillér is középkori, a csúcsíves diadalívvle együtt. Az utóbbi kelet felől lépcsős tagolású, a keleti eleme egykor a falszögletbe illeszkedő tám lizénájára támaszkodhatott. A szentély déli falán nagy négyszögös fülke, talán a középkori ülőfülke maradványa látható, minden belső tagolásától megfosztva, elvakolt, lemeszelt állapotban. Az északi falon mély, szegmentíves fülke látszik.

A kereszthajószerák végfalán a falszögletekbe ültetett táмок töredékesen megmaradt lábadatai és feljezetei átlósan beállítottak. A lábázatok felső része elpusztult, csak a magas plinthosz igazolható, amelyet a mögöttes lizéna lábázatából metszettek ki (55. kép). A feljezetek durván megcsonkított, kétzónás, egykor bimbós leveles feljezetek, az alsó sorban három, a felsőben két ezek közül sarjádó és a sarokra kihajló, kannelúrázott levéllel (56-58. kép). Színvonaluk nem túl magas, inkább átlagos. Egyes feljezeteken az alsó zóna szélső leveleinek megmaradt a bimbója. A nyaktag átfordul a lizénára is. A sarkantyútagos zárópárkány profiljának töredékei csak az északi keresztzsár északkeleti és a déli keresztzsár délnyugati támpjánál maradtak meg. Az északi keresztzsárban kibontották az elvakolt és részben visszavésett bordaíndításokat is. A borda csúcsívtagját sarkantyútagpár kíséri. A déli keresztzsárban a feljezetek fölött még az elfalazott bordaíndítások látszanak.

Az oldalfalakon a kereszthajó és a mellékhajók között széles falpillér helyezkedik el, amelyre valószínűsíthetően a két téregységet elválasztó széles hevederív támaszkodott. A falpillér tövében húzódó tám a mellékhajó keleti szakaszának egyik átlós bordáját hordta. A délinek csak a lábázati- és törzscsonkjá, az északinak a feljezete is megvan. A mellékhajók a

³¹⁶ Fedlapján vésett fölirat: 17 / FIERI CURAVIT / ADMODUM REVER[EN]DUS D[OMI]NUS / JOA[N]NES JAMBREKOVICS PCC / 47. VÖ: KUKULJEVIĆ ŠARČINSKI 1891. (77. jegyzetben i. m.) 30. 102. tétel; KOŽULJ 1999. (63. jegyzetben i. m.) 118.

méretviszonyokból következően kétszakaszosak lehetnek. A szakaszhatárnál a támkötegbe utaló nyom északon is, délen is hiányzik, valószínűleg kiszedték őket. A toronyok keleti faláról teljesen leverték a vakolatot. Így jól látható, hogy a déli mellékhajó délnyugati falszögletében állt tám alsó köveit gondosan visszavesték, a felső részen pedig kiszedték őket, míg az északi mellékhajó északnyugati szögletében álló támat durván, szinte teljesen levesték. A szondázás tanúsága szerint az északi mellékhajó délnyugati (barokk/barokkizált) falpillére mögött is ott van a lizénás alátétű háromnegyedszlop. Az északi torony keleti falán megőrződött a mellékhajó téglából rakott csúcsíves homlokíve, amely megadja a középkori boltozat magasságát (59. kép). Ez körülbelül olyan magasságú volt, mint a mai barokk. A déli torony nagy, valószínűleg barokk tégláívvá volt a mellékhajó felé megnyitva, de ezt később elfalazták, csak egy kis négyszöges ajtót hagyva rajta, amit aztán később szintén elfalaztak.

A már említett, a kereszthajóban *in situ* foltárt bordatípusból a városi múzeumban is őriznek jónéhány elemet (60. kép).³¹⁷ Ugyanitt és a templom előtt szétszórtan heverő kövek – melyek a szemünk láttára fagytak szét néhány tél alatt (61-62. kép) – között is megtalálható egy sarokhengertagos profilú hevedertípus néhány eleme is. Ez például a mellékhajószakaszok között helyezkedhetett el egykor. Záróko ezidáig nem került elő.

A főhajófal maradványán, az északi külső oldalon, a padlástérben két igen széles, téglából rakott ív lapos csúcsívű záradéka látszik (63. kép). Mindkét ív alatt, a falsíktól kissé visszaugratva faragott kő elemek figyelhetők meg. Mind a tégláiv, mind a visszaugratott kő tagolás sugárirányban, azaz ívnek megfelelően van rakva. A nyomok nem a főhajó ablakaihoz tartoznak, azoknak a záradéka jóval magasabban kellett, hogy legyen, hiszen a mellékhajók barokk boltozata – amely, mint említettük, megközelítően egymagasságú a középkorival –, az íveknek éppen csak a záradékát engedni láttatni. A faragott kő részletek inkább az egykori árkádívek záradékai lehetnek, amelyek fölött közvetlenül ott húzódik a mellékhajóboltozatok téglából rakott homlokíve. Az északi mellékhajó nyugati falán a már említett homlokív záradéka valamivel alacsonyabban húzódik. Így a mellékhajó széles és magas árkádívekkel kapcsolódhatott a főhajóhoz, és közvetlenül ezek fölött, a főhajó felé emelkedő záradékvonalú bordás boltozattal lehetett lefedve. A két északi árkádívezáradék megerősíti azt a feltevést, hogy a mellékhajók kétszakaszosak voltak. A középkori főhajófal és az árkádívrészletek alapján feltételezhető, hogy a korai pillérek, vagy legalább azok valamilyen maradványa a barokk pillérekbe van foglalva.

A nyugati részen a padlástérben körben megfigyelhető az a téglafalra felhordott, igen vékony, meszelt vakolat, amely közvetlenül csatlakozik a nyugati rózsaaablak keretének festéséhez, és minden bizonnyal a templom építésével egykorú. Ezen a megfelelő helyeken – például a nyugati falszögletekben – sehol sem látható boltozásra utaló nyom, faltám, boltozattartó elem, boltváll (64. kép). Így a nyugati rész leginkább nyitott fedélszékek vagy dongaboltozattal képzelhető el. Oldalfalainak egykori párkánymagassága a rózsaaablak figyelembevételével a jelenleginél valamivel nagyobb lehetett, de az oldalsó ablakcsoporthoz ítélve nem sokkal. Vagyis a rózsaaablak minden bizonnyal eredetileg is jócskán felnyúlt az oromzatba, így, ha fafedéssel számolunk, az ablak vonalát a belsőben az áthidaló gerendáknak is követni kellett.

Mint már említettem, a főhajó lényegesen magasabb lehetett, mint jelenleg. A torony és a kereszthajó falain látható bevésített tetőnyomokból következtethetően a mellékhajó tetőzete is a jelenlegi főhajófalmagasság fölött csatlakozott a főhajóhoz, a gádorfal a feltételezhető ablakokkal együtt csak még föntebb következhetett (52. és 54. kép). A főhajó egykori lefedéséről egyelőre semmit sem tudunk. A padlástérben a fal visszabontott maradékán felmenő faltámnak, konzolnak vagy boltozatnak semmilyen nyoma nem látszik. A

³¹⁷ HORVAT, ZORISLAV: Profilacije gotičkih svodnih rebra. *Peristil* 12-13. (1969-70) 43. és 1. ábra; HORVAT, Z. 1980. (82. jegyzetben i. m.) 6. és 10/A kép; HORVAT, ZORISLAV: *Katalog gotičkih profilacija*. Zagreb, 1992. 74. és 80/A. ábra. (vö. 149. jegyzet)

nyugati rész és a főhajó között valamilyen ívre támaszkodó oromfal lehetett.³¹⁸ Alacsonyabb belső tereinek megfelelően a kereszthajó és a szentély tömegében is alacsonyabb kellett, hogy legyen a főhajónál. A rövid homlokzatok oromzatai meredekebb vonalúak lehettek.

A két torony eltérő magasságig középkori. Mutatja ezt a falsarkokmirózás és a toronybelsőben jól megfigyelhető falszövetváltás is. A magasztás az északi toronymúl már az alsó, három oldalra nyíló barokk ablakok kávéja fölött két-három téglasorral kezdődik. A barokk nyílások alsó részét a középkori falszövetbe vágták, aluttuk is barokk téglás kifalazás van. A déli torony alsó három barokk ablakát egészében a középkori falszövetbe illesztették. Az újkori magasztás kezdetét csak egy emelettel feljebb jelzi a négy oldalra nyíló, nagyobb ablakok könyöklője alatti kis falsíkviszaugrás.

A templomon a barokk átépítésén kívül – az északi toronyablaktól eltekintve – egyéb átalakításnak nincs nyoma. A 13. századi építkezés igen egységesnek mutatkozik. A részletképzés az egész épületen egyféle karakterű. A nyugati és a keleti végfal rózsaaablakának keretprofilja azonos. Ennek egy változatát adja a hajó északi körablakának tagozatsora és a nyugati kapu ívprofilja. Ugyanez az egység mutatkozik a falszövetek vizsgálatakor is. Az egész épületet armiozott sarkú, kistéglás falazatokkal emelték. Két csatlakozás perdőntő: a déli mellékhajófal és a déli torony fala, illetve a déli toronyfal és a nyugati rész oldalfala szigorúan kötésben van (49. és 51. kép). Mindez egyértelműen kizárja a horvát szakirodalom által a szokatlan alaprajzi formából kiindulva feltételezett több építési fázis lehetőségét.³¹⁹

A háromhajós, kereszthajós, nyugati toronypáros alaprajzhoz itthonról a 13. század közepén emelt selmecnányai domonkos templom volna társítható, ezt az épületet azonban a domonkosok csak átveszik, jelenlétük ott csak 1275-től igazolható.³²⁰ A selmecnányai templom tehát nem része a koldulórendi építészetünknek. A háromhajós, kereszthajós, boltozott elrendezés a közép-európai koldulórendi építészetben szokatlan, ezen környékről csak a jhlavai minorita templom kínálkozik párhuzamul (43/B. kép).³²¹ Azonban a csázmái épület domonkos szempontból legnyugtalanítóbb eleme, a toronypár Jihlavan éppúgy

³¹⁸ A főhajó és a nyugati rész között valamilyen bejárattal megnyitott fal is elképzelhető lenne, amely így a nyugati részt előtemplomként határozná meg; azonban másodsorú otjtáramkor, 2005 májusában, amikor az újrarendített ásatások során az északi mellékhajó területe ki volt tisztítva, és a nyugati rész feltárásához éppen hozzáfogtak, a főhajó és a nyugati rész között semmilyen falalapozás nem mutatkozott. A 2005. évi ásatások dokumentációjába, amely a plébániahivatalban is megtalálható, már nem mélyedhettem el.

³¹⁹ HORVAT, Z. 1980. (82. jegyzetben i. m.) 6, 9. szerint az épület mellékhajói utólag, a tatárjárás után készültek, míg a szentély falsarkait egykor támpillérek tagolták. STOSIĆ, JOSIP: Crkva Sv. Marije Magdalene u Čazmi. In: *Čazma* 2001. (60. jegyzetben i. m.) 69-71. szerint a templom eredetileg egyhajós épület volt, szentéllyel és keleti toronypárral. Ezt az épületet növelték meg a szentély elbontása után a háromhajós, kereszthajós résszel és egy új szentéllyel. A nagyszabású bővítésre véleménye szerint Kálmán szlavón herceg (és nem horvát alkirály!) ide temetése után került sor. Stosić további nézetei, ha lehet, még zavarba ejtőbbek, és minden építésetörténeti jártasságot nélkülöznek. Így például a toronypár nem értelmezhető nyugati kereszthajóként, sem a toronyfaljak kereszthajószárként. A mellékhajók nem két-két gótikus kápolna átalakításával keletkeztek. A 18. századi fiókak dongák nem a 13. századi bordás boltozatok redukciói. A keleti rózsaaablakot sem a korábbi szentélyről helyezték át. Végül a templomnak nincsenek támpillérei.

A templom 1991. év végi szondázó ásatása során, noha megásták, nem vizsgálták a falszöveteket és nem tettek építésetörténeti megfigyeléseket, ezek helyett az ásató automatikusan megismételte Stosićnak az építésetörténetre vonatkozó (a templom 1991-es műemléki dokumentációjában már megjelenő) nézeteit. Noha a kutató maga is fontosnak találta volna, nem ástak a feltételezett szentély helyén, és nem keresték Kálmán herceg sírját sem. ŠTRK, VJESLAV: Arheološko istraživanje crkve Sv. Marije Magdalene u Čazmi. *Muzejski Vjesnik* 15. (1992) 39, 41, és 1-3. kép; ŠTRK 1996. (60. jegyzetben i. m.) 39-40.

Stosić fenti periodizációját ugyancsak átvette: VUKIĆEVIĆ-SAMARŽIJA 2001. (80. jegyzetben i. m.) 43-44. és 31. jegyzet.

³²⁰ PFEIFFER 1913. (53. jegyzetben i. m.) 40; MENCL, VÁCLAV: *Stredoveká architektúra na Slovensku. I. Stavebné umenie na Slovensku od najstarších čias až do konce doby románskej*. Praha – Prešov, 1937. 138-202. és 32, 36, 37, 39. kép; KUTNYÁNSZKY 2000. (3. jegyzetben i. m.) 116.

³²¹ LUTHAN 1994. (13. jegyzetben i. m.) 158-163; *Architecture of the Gothic* 2001. (12. jegyzetben i. m.) 127. Cat Nr. 2.051. (KLÁRA BENEŠOVSKÁ)

hiányzik, mint ahogy illet az európai koldulórendi építészetből is nehéz felmutatni.³²² Ezért szlavóniai templomunk meghatározását bölcsebbnek látom egyelőre nyitva hagyni.

A csázmái falkutatók fontos eredménye, hogy a főhajó elpusztult ablakait leszámítva a templom ablakrendszere feltárult. Ez konzekvensen a gótikus ablaktagolásnak a valódi mérmű megjelenése előtti fázisát mutatja, annak az ismert magyarországi anyagban szokatlanul széles repertóárjával: kapcsolt ablakcsoportok, karéjos körablakok és lemezes mérműves rózsablakok szerepeltetésével. Hasonló fejlődési fokon álló és a csázmaihoz hasonló gazdagságban jelentkező, változatosan kombinált ablakonstrukciókkal a ránk maradt emlékanyagban egyedül a kerci stílus kör épületein találkozhatunk. A templom nyugati és keleti végfalán lévő, kölemezés rózsablakok közép-európai viszonylatban is óriásinak mondhatók.

Lemezes mérműves körablakok egyébként szép számban kimutathatók a magyarországi emlékanyagból. Tekintsük át őket! A típus másik nagyszabású példája a kerci nyugati homlokzat rózsablaka volt. A rézsús kávéval együtt 3,84 m átmérőjű nyílás ma üresen áll. Rómer Flóris még beszámol az ablak tévesen küllös szerkezetűnek gondolt mérművének töredékeiről,³²³ és a 20. század eleji felmérésen, illetve Gerecze Péter fényképén, mely a kerci nyugati homlokzatot mutatja, a mai állapothoz képest még világosabban felismerhetők azok a "V" alakú indítások is, amelyek valamiféle valódi körács csekély töredékei, és egy későgótikus átépítés maradványaiként értelmezhetők.³²⁴ A kőtarban fennmaradt lemezes mérműtöredékek feltehetően ennek az ablaknak a korai állapotáról

³²² SCHENKLUHN, WOLFGANG: *Architektur der Bettelorden. Die Baukunst der Dominikaner und Franziskaner in Europa*. Darmstadt, 2000.

³²³ RÓMER FLÓRIS FERENCZ: Kirándulás a kerti apátságához Erdélyben. *Archeológiai Közlemények* XI. (Új évf.) VIII. 1877. 6.

³²⁴ KÖH Tervtár, K 6540; és BAKÓ SZUSZANNA ILDIKÓ: *Gerecze Péter fényképhagyatéka*. Budapest, 1993. 225. kép. Javitásról, építkezésről Kercen 1430 körül, Mihály apát idején és 1500 körül szólnak források. (ENTZ GÉZA: *Erdély építészete a 11-13. században*. Kolozsvár, 1994. 107-108; ENTZ GÉZA: *Erdély építészete a 14-16. században*. Kolozsvár, 1996. 177, 316, 413-414.) Entz a nyugati falszögletekben látható téglabordás indítások alapján a főhajóboltozat megújításával számolt, és azt – feltételezen a nyugati homlokzat lépcsőtornyával együtt – a korábbi dátumhoz kapcsolta. (ENTZ GÉZA: A kerci (círta) cisztercita építőműhely. *Művészettörténeti Értesítő* XII. (1963) 128-130, 134.) A homorlatpárral kísért trapéz alakú bordaprofil azonban nem zárja ki a későbbi keltezés, és éppen Entz adatai nyomán (András majd Sebestény kőfaragó, Keresztély téglavető és társaik 1500 körüli működése) merülhet fel a későbbi dátum is. A főhajó újraboltozására utaló nyomok mellett a rózsablak mérműtöredékei is későgótikusak, de egyik szerkezetből sem maradt annyi, amennyi a pontosabb kormeghatározást lehetővé tenné.

megújítás eredménye a kerci nyugati bejárat is, amely a 13. századi stílus kör fennmaradt kapuival, például Szászsebes, Keresztényfalva és Halmagy nyugati portáljával semmilyen rokonságot nem mutat. Formavilága, így a rézsús lábazatra metsződő belletagolatok, amelyek között az orlomezes körtetág és a sokszöges pátcatag is feltűnik, a púpos hátú levelekkel díszített fejezettóna és oromzat, illetve az oromzat kétoldali fiálé-indításai a kaput nemcsak a kerci stílus kör, de a 13. század építészetéből is kizárják. Szemben az eddigi vélekedéssel, amely a portált a 13-14. század fordulójára helyezte és egy fejlett gótikus kaputípus egyik első erdélyi megjelenésének tekintette a gyulafehérvári székesegyház nyugati kapujával együtt (ENTZ 1963. (fentebb i. m.) 145; ENTZ GÉZA ANTAL: Egy 13. századi kaputípus továbbélése Erdély építészetében a 14-15. században. *Művészettörténeti Értesítő* XXXI. (1982) 182-184. és 2. jegyzet; *Magyarországi Művészet 1300-1470 körül*. Szerk: Marosi Ernő. Budapest, 1987. I. 328, 331 (MAROSI ERNŐ); ENTZ 1996. (fentebb i. m.) 32, 62.) az inkább a nevezett kaputípus későbbi, a 14. század utolsó harmadára és a 15. század első negyedére keltezhető példáival rokon. (Vö: ROTH VIKTOR: Román és gót kapuzatok erdélyi templomokban. *Archeológiai Értesítő*, új évf. XXXI. (1911) 294-300; *Magyarországi művészet* 1987. (fentebb i. m.) 447-451, 563 (Entz Géza Antal); ENTZ 1996. (fentebb i. m.) 70-71, 74-75, 90-91.) A kapu szemöldökgyámja sem mutat semmilyen összefüggést a kerci típusú, háromkaréjos lezárású mellékbejáratok szemöldökgyámjaival (vö: ENTZ G. A. 1982. (fentebb i. m.) 184. és 3. jegyzet), inkább a baráthelyi gyámra emlékeztet (uo. 189. és 17. kép), amennyiben a szarkó élszedését (Kercen homorlatát) azon is átvették. Ha a kerci kapura az 1430 körüli adatokat vonatkoztatjuk, úgy azt a kaputípus egyik legkésőbbi példányaként tarthatjuk számon. A bejáratnál korábbi a lépcsőtorny, mert nem az van hozzáépítve a kiugró kapuépítményhez, ahogy Entz állítja, (ENTZ 1963. (fentebb i. m.) 134.) hanem fordítva. A torony a csücsüves háromkaréjú ablaka alapján a 13. század harmadik harmadánál nem keltezhető korábbra.

tanúskodnak. A hat kölemez-töredék azonos vastagságú és azonosan profilált: az éleket a homlokoldalon negyedhomorlattal, hátul az üveg elhelyezésére szolgáló derékszögű visszametszéssel szedték el. A töredékek közül a legnagyobb az ablak külső részén helyezkedett el, az ablak szélének ívrészlete mellett sokkaréjos kör részlete figyelhető meg rajta. Egy másik darabon körív mellett sokkaréjos töredék látszik. Így a karéjos elemek vagy körökkel váltakoztak a külső körben, vagy a sokkaréjos köröktől befelé körökből álló sor következett. Végül négy olyan töredék ismert, ahol nagyobb körök vagy karéjos körök között kisebb körök helyezkednek el. A töredékeket nem volt módom felmérni, így a rekonstrukció további pontosítása még várat magára; annyi azonban rögzíthető, hogy a kerci ablak olyan nagyméretű, lemezes mérműves nyílás volt, amelyben sokkaréjos (hat- vagy nyolc-, esetleg többkaréjos) elemek nagyobb és kisebb körökkel kombinálódtak.

A gazdagon áttört kölemez rekonstrukciójánál az épségben megmaradt keresztényszívalvi rozettára is támaszkodhatunk (65/A. kép). Ez a kercihez hasonló helyzetben, a nyugati kapu fölött nyílik. Átmérője 2,70 m.³²⁵ A nyolcas számra komponált körács mélyen a falsík mögött ül. A középső nyolckaréjos mezőt nyolc kör veszi körül, a körök és a karéjok között fennmaradó lemezrészletek is áttörtek. A körök között, a külső részen négykaréjos sorakoznak. Ugyanez a tagolás jelentkezik a gelnhäuseni Marienkirche kereszthajójának a rózsablakán is.³²⁶

A jáki északnyugati torony nyugati homlokzatának nagy ablaka mai formájában a századfordulós helyreállítás munkája, amelyről azonban a korábbi fényképek, felmérések és a kőtárban meglévő töredékek szerint megállapítható, hogy az eredetit követi (65/B. kép).³²⁷ Az ablak külső részén a kör közepe felé forduló, háromkaréjos liliomok félköríves lyukakat töltenek ki, kisebb körökkel váltakozva (8-8 darab); míg középpüth nyolckaréjos nyílás van, liliomos végződésű orrtagokkal. Az ablak kávája profilozott - hasonlóan a csázmáihoz és szemben az egyszerűbb erdélyiekkel -; a nyílások külső széle negyedhomorlattal tagolt. A forma bambergi eredetű.³²⁸

Egy kisebb példány a kerci stíluskörből a széki, ma református templom szentélyzáródásának északkeleti oldalán figyelhető meg. Ez az ablak a szentély többi körablakánál nagyobb, hatkaréjos. Az élszedett peremű karéjok orrtagjai újabb, kör alakú kölemez tartanak, melyben kis háromkaréjos nyílás van. Entz Géza ugyanekkora, elfalazott körablak körvonalát figyelte meg egykor a szentélyfeje keleti és délkeleti oldalán is.³²⁹

A nagyobb kompozíciók mellett az egyszerűbb változatot az orrtagjaik mögött áttört kölemezű karéjos körablakok jelentik. Ilyen ablakok töredékei ismertek a pilisi (65/C. kép)³³⁰ és a szentgotthárdi ciszterci apátság ásatásaiból. A szentgotthárdi ablak-töredékekből - hitelesen - négykaréjos nyílást rekonstruáltak, a karéjok orrtagjai mögött kicsiny kör alakú lyukakkal. A karéjok és a kör alakú nyílások külső pereme élszedett.³³¹ Ciszterci összefüggésű a harmadik példa is: a kerci típusú földvári. Földváron a nyugati homlokzaton a mellékhajók padlasterébe egy-egy körablak nyílik. Az északi háromkaréjos volt, a karéjok orrtagjánál a kölemez kis körrel lyukasztották át (65/D. kép). Ezekből épségben mára csak az alsó maradt,

³²⁵ MORRES, EDUARD: Die Kirchen und ihre Kunstschatze. In: *Das Burzenland IV. Die Dörfer des Burzenlandes I.* Hg: Jekelius, Erich. Kronstadt, 1929. 169-170; és 161, 167. kép

³²⁶ THALGOTT, MICHAEL: *Die Zisterzienser von Kerz. Zusammenhänge.* München, 1990. 41/A-B. kép. Sajátoság, hogy az egyezést a szövegben nem említi: vö. uo. 57.

³²⁷ *A jáki apostolszobrok.* Szerk: SZENTESI EDIT – ÚJVÁRI PÉTER. Budapest, 1999. 23, 44-45. kép.

³²⁸ Vö: uo. 393. kép. A forma Suckale szerint az ebrachi ciszterci templom szentélyéről került Bambergbe. Suckale, ROBERT: Die Rosenfenster der Ebracher Klosterkirche. In: uő: *Stil und Funktion. Ausgewählte Schriften zur Kunst des Mittelalters.* Berlin, 2003. 361; 363, 365. Anm. 13. és Abb. 1-2.

³²⁹ ENTZ GÉZA – K. SEBESTYÉN JOZSEF: *A széki református templom.* Kolozsvár, 1947. 6; és 6, 8. kép.

³³⁰ HOLL, IMRE: *Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis.* Budapest, 2000. Taf. 5-6.

³³¹ VALTER ILONA: Szentgotthárd, középkori ciszterci monostor. In: *Lapidarium Hungaricum 6. Vas megye műemlékeinek töredékei 2. Magyarország - Zsennye.* Szerk. Lővei Pál. Budapest, 2002. 232, 234, Szerk. kat. 79/2, 79.89-98. kat. sz., 718. kép; Lővei Pál. Budapest, 2002. (7. jegyzetben i. m.) 27.

a két másiknál a karéjok orrtagja kitört, a körforma felével együtt.³³² A déli ablaknál éppúgy nincs nyoma karéjos tagolásnak, mint a főhajó és a szentély hosszanti falain sorakozó körablakoknál.

Az egyszerű, karéjos körablakok közül elsők az említett jáki északi torony északi homlokzatán elhelyezkedő, profilált keretű, nyolckaréjos, lilomos orrtagú nyílást említhetjük. A többi karéjos körablak a kerci műhely tevékenységi köréből való. Ezek megfigyelhetők az erdélyi templomok hosszaházában és szentélyében is; nem sokkal a félköríves homlokívek alatt nyílnak, karéjaik külső széle részével tagolt. A kerci, a brassói és a halmágyi körablakok hatkaréjosak. A brassói Szent Bertalan-templom szentélyében, a jáki ablakokhoz hasonlóan, a karéjok orrtagját háromszirmú lilommal díszítették.³³³ Halmágyon csak a szentély ablakai vannak meg - töredezett karéjokkal, a főhajóban lévők elfalazottak.³³⁴ Besztercen, Prázmáron és Szászhermányban négykaréjos nyílások vannak. A besztercei minorita templom szentélyfejeének átlós oldalain jelennek meg, és - karéjozás nélkül - a keleti, záró oldalon is.³³⁵ Prázmáron egyedül a szentély keleti oldalán lévő ablak áttört karéjozású. Szászhermányban a főhajó egykori ablaksorából látható nyílások részben áttört karéjozásúak, részben elfalazottak.³³⁶ A széki szentélynegyszögbe háromkaréjos körablak nyílik, mindkét oldalon. Ugyanitt a szentélyzáródás ablakai közül a hosszanti szentélyfalon lévő pár is háromkaréjos körablak.³³⁷

A brassói nyugati tornyok földszintjén, a nyugati oldalon nyíló körablakok³³⁸ közül a déli négykaréjos, az északi töredékes, de szintén négykaréjosra egészíthető ki. A szászsebesi déli toronykezdemény déli oldalát is ilyen nyílás töri át. Jelenlegi, rotáló halhólyagpáros kitöltése későbbi, maga a körablak azonban minden valószínűség szerint 13. századi.³³⁹ Prázmáron a nyolcszöges négyezeti torony első szintjét is négykaréjos körablakok világítják meg. Az átlós oldalakon nyílik egy-egy, ott, ahol azt a tetősíkok lehetővé tették.

A csázmái mellékhajók kapcsolt ablakpárjaihoz a kerci típusú fő emlékek szentélyének keleti végfalán lévő ablakkompozíciók és az azokkal egyébként szoros rokonságban álló prágai ún. Boldog Ágnes klarissza és ferences kolostor női kerengőjében feltárt és rekonstruált ablakok csak típuspárhuzamul hozhatók. A formálásmód annyiban közös, amennyiben szorosan egymás mellé állított hosszúkas ablakpár jelenik meg mindenhol, közös körtegekből faragott osztóval. Azonban a kompozíciót az erdélyi példákon és Prágában karéjos körablak koronázza, ilyen a mellékhajó falmagasságát tekintve Csázmán nem feltételezhető.³⁴⁰

³³² MORRES 1929. (92. jegyzetben i. m.) 166, 168. (teljesen elhibázott építéstörténeti elgondolásokkal); és 103, 107-108, 111/B, 113. kép.

³³³ MORRES, EDUARD: Die Pfarrkirche von St. Bartholomae. In: *Das Burzenland III. Kronstadt I.* Hg: Jekelius, Erich. Kronstadt, 1928. 111; és 34, 140-142. kép. BAKÓ 1993. (91. jegyzetben i. m.) 70, 71. képen Gerecse Péter korábbi fotóin a lilomos orrtagok részben hiányoznak, kitértek, vagyis ezek egy része újabb kiegészítés.

³³⁴ ROSTÁS 2002. (39. jegyzetben i. m.) 88, 89-90.

³³⁵ ROSTÁS 1998. (10. jegyzetben i. m.) 65.

³³⁶ MORRES 1929. (92. jegyzetben i. m.) Szászhermány: 165. és 39/C kép; Prázmár: 171-172.

³³⁷ [CSÁNYI KÁROLY – LUX GÉZA:] A széki református templom. *Technika* 1942. 252. fölmérése: 251; ENTZ – K. SEBESTYÉN 1947. (96. jegyzetben i. m.) 6-7; és 6, 9, 16. kép

³³⁸ MORRES 1928. (100. jegyzetben i. m.) 113.

³³⁹ VARGA LIVIA: *A szászsebesi evangélikus templom középkori építéstörténete*. Budapest, 1984. 16, 67. (24. kép) szerint az ablak a kórács alapján későbbre, a gótikus hosszaházátalakítás idejére tehető. A toronykezdemény a 13. századi bazilika első periódusában épült, a kórács pedig valóban a gótikus átépítés terméke, azonban az ablaknyílás maga bizonyosan a 13. századi építkezés kerci meghatározottságú második periódusának a része, és talán utólag vágták a már elkészült déli toronyfalba.

³⁴⁰ A kerci típusú szentélyek ablakelrendezéséhez és párhuzamaihoz lásd ROSTÁS 2000. (27. jegyzetben i. m.) 100. jegyzet. Az erdélyi szentélyvégfalakon megjelenő nyílaskompozíciónak a legközelebbi rokonai a prágai Anežka kerengőjében találhatók. Prágában nemcsak az alsó két csücsíves ablak részsűs kávája áll az ablakok egymás felé eső oldalán közös körtegekből, hanem a felső körablakok alsó harmada is egy köből faragott a csücsíves ablakok felső lezárásával. A körablak a két csücsíves szélességének a felét éri el, áttört négykaréja rekonstrukció.

A császmái keresztthajó kapcsolt ablakaihoz, – ha nagy körablakkal is kiegészítjük a kompozíciót – a pannonhalmi, egyenes záródású főszentély keleti falán nyíló ablakcsoportot hozhatjuk analógiául. A részletek tekintetében itt még több a különbség, hiszen a bencés főapátság három félköríves ablaka gazdagon tagolt, és egymástól függetlenül alakított kávfallal rendelkezik. A külső és belső falsíknál egy-egy pálcát fordul körbe, köröskörül megrajzolva az ablak körvonalát, míg bentebb, a szűkületnél – kívül és belül is – fejezetes-lábazatos pálcátágok állnak, amelyek csak a felső záródékban fordulnak körbe.³⁴¹ Fölöttük, a három ablak majdnem teljes szélességében nyílik az óriási, keretelt együtt 4 m átmérőjű rózsablat. Tagolása más karakterű, mint a császmái rózsablatoknak: a keret kívül-belül a falsík elé ugrik, befelé két lépcsős visszaugrással szűkül, ezek élein pálcákkal. A rózsablat keretén nem látszik mérmű csatlakozásának nyoma.³⁴²

A nyílásrendszer laoni eredetű, legnagyobb szabású példája a laoni székesegyház keleti falán nyílik. Északfrancia származékai közül a mantesi Notre Dame társaskáptalani templom nyugati homlokzatán látható ablakcsoport a laonihoz hasonlóan nagyszabásúan, kétrétegűen alakított.³⁴³ A kisebb példák egyszerűbb megoldása jobban megfelel a magyar példáknak. Így a mouzoni Notre Dame bencés apátság templom északi keresztthajójának (1231 előtt) végfalán az árkádzsóna fölötti magasságban három csúcsíves, rézsús kávjú ablak fölött tagozott keretű, nyolckarjós körablak látható. Az egyszerűbb példák közé tartozik a Vaux-sous-Laon-i Keresztelő Szent János templom és a Précy-sur-Oise-i Péter-Pál templom szentélyvégfalán jelentkező ablakkompozíció is.³⁴⁴

A megoldás Itáliából is ismert, így például a Siena melletti San Galgano ciszterci templomának (1224-től) egyenes záródású főszentélyén is megfigyelhető ilyen nyílásrendszer.³⁴⁵ San Galganóban három nagyobb, rézsús kávjú, csúcsíves ablak fölött, belső osztópárkány közbeiktatásával, három kisebb látható, majd, közvetlenül a homlokív alatt, a csúcsíves ablakok közel teljes szélességében nyílik a tagozott keretű rózsablat. A piemonti Vercelli San Andrea templomában (1219-1224 között) a szintén egyenes záródású szentély végfalát szinte teljes szélességben kitölti az alsó három, nyomott csúcsívű ablak.³⁴⁶ Lépcsős bélletű falsírok-hengertagos szerkezetű. A bélletek a külső, fejezetes és lábazatos hengertag révén egymással és belül a falszögletek támkötegeivel is összekapcsolódnak. A hosszúak ablakok fölött az óriási rózsablat küllös mérművel rendelkezik. Keretén négy hengertag váltakozik homorlatokkal. A kőrács közepén kis négykarjós kör helyezkedik el, amelyhez

A hosszúak ablakok az alacsonyabb kerengőfolyosó arányaihoz idomulva rövidebbek az erdélyi szentélyek karsú példányainál. Vö. SOUKUPOVÁ 1989. (11. jegyzetben i. m.) 267. kép és a 379. old. képe. A kerengő datálása 1238-1245 közé uo. 82-83. a 90-91. jegyzettel, 107. a 101-102. jegyzettel, 113. a 112-114 jegyzettel és a 2. ábra.

³⁴¹ TAKÁCS IMRE: Pannonhalma újjáépítése a 13. században. In: *Mons Sacer 996-1996. Pannonhalma ezer éve*. Szerk: Takács Imre. Pannonhalma, 1996. I., 194, és 125. jegyzet.

³⁴² Uo. 194, és 126. jegyzet. Noha az ablakíván a falvastagság közepén elhelyezkedő, 1995-ben megfigyelt horony inkább a kőrácslemek csatlakozása ellen szól, az ablak méretéből adódóan valamilyen belső tagolásra szükség volt.

³⁴³ LAON: KURMANN, PETER: Laon, Kathedrale Notre-Dame, Chor. In: *Das Mittelalter II. Das Hohe Mittelalter*. Hr: SIMSON, Otto von. Berlin, 1972. 75, és 6. kép; KIMPEL, DIETER – SUCKALE, ROBERT: *Die gotische Architektur in Frankreich 1130-1270*. München, 1985. 196. 522, és 206-207. kép. Mantes: uo. 175-176, 525, és 168, 170. kép. E két példát hozza Pannonhalma előképeként: TAKÁCS 1996. (108. jegyzetben i. m.) 219.

³⁴⁴ MOUZON: KIMPEL – SUCKALE 1985. (110. jegyzetben i. m.) 293-294, 525, és 300. kép. Vaux-sous-Laon: uo. 523, és 213. kép. Précy-sur-Oise: JAMES, JOHN: *The Ark of God. The Creation of Gothic Architecture an Illustrated Thesaurus*. Part A: *The Evolution of Foliate Capitals in the Paris Basin 1170 to 1250*. Volume I-II. Hartley Vale, Australia, 2002. I. 710-711.

³⁴⁵ WAGNER-RIEGER, RENATE: *Die italienische Baukunst zu Beginn der Gotik*. II. Teil: Süd- und Mittelitalien. Graz-Köln, 1957. 226-227; TRACHTENBERG, MARVIN: San Galgano, ehemalige Zisterzienserabtei, Kirche. In: SIMSON 1972. (110. jegyzetben i. m.) 325-326, és 330. kép.

³⁴⁶ WAGNER-RIEGER, RENATE: *Die italienische Baukunst zu Beginn der Gotik*. I. Teil: Oberitalien. Graz-Köln, 1956. 157, 161; TRACHTENBERG, MARVIN: Vercelli, S. Andrea. In: SIMSON 1972. (110. jegyzetben i. m.) 320-321, és 320. kép; SCHILLING, MARTINA: Victorine Liturgy and its Architectural Setting at the Church of Sant'Andrea in Vercelli. *Gesta*. XLII/2, 2003. 121. és Fig. 5.

nyolc oszlop támaszkodik a lábazatával. Kívül az oszlopfejeket háromkaréjok közé ékelődnek, a fennmaradó kölemez az oszlopok sugárirányában kis körök törik át.³⁴⁷

A lengyel kutatás egy része Itáliával hozta kapcsolatba azt a négy összetartozó kislengyelországi ciszterci apátságot, amelyek közül hárommal: Koprzywnica (1207 után), Wąchock és Sulejów (1232 előtt) templomán fennmaradt a főszentély egyenes záródású végfala a vizsgált nyílásrendszerrel.³⁴⁸ Mind a félköríves ablakok egymástól, mind tőlük a rózsaablak elég távol esik, Koprzywnicán az előbbieket külön faltükrökbe is fogták.

A két nagyszabású francia példát, Laont és Mantes-ot leszámítva a maradék nyolc ablakkompozíció megfelelő típuspárhuzama Pannonhalmának és (ha a kiegészítés helytálló) Csázmának. Tervük az 1210-es, 1220-as években keletkezett. Pannonhalmáé (1224 előtt) talán az egyik legkorábbi közülük,³⁴⁹ de Csázma (1241 előtt) sem lóg ki túlságosan a sorból. A francia példák mellett Vercelli ablakkompozícióját is Laonra vezetik vissza,³⁵⁰ ami a templom északfrancia kapcsolatai, a Párizsból oda telepített kanonokok és a hosszaház bourgesi pillértípusa³⁵¹ figyelembe vételével bizonyára nem is alaptalan. A laoni megoldás akár a pannonthalmi ablakcsoport előképe is lehet, ami az egyenes szentélyzáródáshoz is illene, itt azonban a ciszterci és az itáliai összefüggéseket sem negligálhatjuk teljesen, gondolva San Galganóra, és arra, hogy Vercelli keleti részének alaprajza is ciszterci előzményekre vezethető vissza.³⁵²

A medvevári várkápolna

Medve várát a hasonló nevű hegység Zágráb fölötti, 587 m-es, horvátul *Mali Plazurnak* nevezett csúcsán építtette Türje nembéli Fülöp zágrábi püspök. Fülöp Joachim szebeni ispánnak, Dénes bán (a türjei premontrei prépostság alapítója) testvérének a fia. Karácsony szerint 1218 táján született. Egyházi pályára lépett: kezdetben, a tatárjárás körüli időkben királyi klerikus és dömösi prépost, majd a királyné kancellárja. 1246-48: csehországi és bajorországi követségek; ő vitte IV. Béla lányát, Erzsébetet Bajorországba férjhez. 1248-1262 között zágrábi püspök, majd 1262-től esztergomi érsek. 1254-ben Rómában, a pápai udvarban készítette elő a békét II. Ottokárral. A hatvanas években többször közvetített a IV. Béla és fia, István közötti belháborúban. 1270-ben Béla holttestét az esztergomi ferencesektől erőszakkal ragadta el, és vitte a székesegyházba. Ő koronázta királlyá Székesfehérvárott V. Istvánt, majd IV. (Kun) Lászlót is. 1272 vége – 1273 eleje között halt meg.³⁵³

Medve vára, amelynek létesítése 1248-1262 közé keltezhető Fülöp püspökségének keretszámaival, a tatárjárás utáni várépítési programban kivételes, mint püspöki vár.³⁵⁴ Az építkezés nyilván nem független a negyvenes évek végének királyi politikájától, amelynek

³⁴⁷ Ez úton is köszönöm Martina Schillingnek a fotókat.

³⁴⁸ ŚWIECHOWSKI, ZYGMUNT – ZACHWATOWICZ, JAN: L'Architecture cistercienne en Pologne et ses liens avec la France. *Biuletyn Historii Sztuki* XX. (1958) 141-143; 153, és 21, 23, 24. kép (utóbbi kettő képaláírása felcserélve); ŚWIECHOWSKI, ZYGMUNT: *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków*. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1963. 92-98; 262-266; 312-320, és 220, 222, 675, 795 kép; BIAŁOSKORSKA, KRYSZTINA: Polish Cistercian Architecture and its Contacts with Italy. *International Center of Romanesque Art* IV. (1965 spring) 15-17, és 5, 6, 7. kép; ŚWIECHOWSKI, ZYGMUNT: *Architektura romańska w Polsce*. Warszawa, 2000. 31-32; 103-107; 240-244; 273-278, és 209, 622, 764. kép.

³⁴⁹ TAKÁCS 1996. (108. jegyzetben i. m.) 176.

³⁵⁰ WAGNER-RIEGER 1956. (113. jegyzetben i. m.) 161.

³⁵¹ MICHLER, JÜRGEN: Zur Stellung von Bourges in der gotischen Baukunst. *Wallraf Richartz Jahrbuch* 41. (1980) 79-81, és 63/A-B. kép, Fig 27; SCHILLING, MARTINA: La chiesa abbaziale di Sant'Andrea a Vercelli: tradizione lombarda e gotico francese. In: *Medioevo: arte lombarda. Atti del Convegno internazionale di studi Parma, 26-29 settembre 2001*. a cura di Quintavalle, Arturo Carlo. Milano, 2004. 189, 193-194, 196-197.

³⁵² WAGNER-RIEGER 1956. (113. jegyzetben i. m.) 158-159; SCHILLING 2003. (113. jegyzetben i. m.) 117-118.

³⁵³ Türje Fülöpről: KARÁCSONYI JÁNOS: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest, 1900. 1034-1035; SZÜCS JENŐ: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 1993. 92, 140.

mozgatórugója a tatárok újabb támadásától való félelem volt, és amely az ötvenes évek közepéig igazolható nagy építkezési hullámban nyilvánult meg. A program legfontosabb elemei a király és a királyné építkezései a johannita lovagok bevonásával a királyság központi területein: a pesti polgárságnak a budai várhegyre telepítése és ott a falakkal övezett város kiépítése, a visegrádi alsó vár és a fellegvár megépítése összefüggésben a nyúl-, később margitszigeti domonkos apácázárda alapításával, a johannita vár felépítése a sziget déli végén és az esztergomi latinok felköltöztetése a várba.³⁵⁵ Ennek a kampánynak lehetett része a Zágráb fölötti püspöki mentsvár építése is. A birtokot és a területet, amelyen a várat felépítette, Fülöp a királytól kapta, ami szintén a központi akaratról tanúskodik. A püspök kérésére IV. Ince pápa 1252 február 20-án kelt levelében megerősítette az adományt. Ez az irat a vár építésének legfontosabb forrása.³⁵⁶ A várépítést megelőzi a zágrábiak feltelepítése a

³⁵⁴ FÜGEDI ERIK: *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon*. Budapest, 1977. 29-30; és SZÜCS 1993. (120. jegyzetben i. m.) 29. Fülöp püspökről, mint a kor egyetlen várépítő főpapjáról beszél. (Vö: ZSOLDS A.: *Dráva-Száva köze*. 6.) Tóth Sándor hívta fel a figyelmem a kor két további, Medve mellett számításba veendő püspöki várára: Tátikára és Sümegre. Mindkettő a veszprémi püspök építkezése. Tátika felső várát 1248 után Zlaudus püspök építtette. (FÜGEDI 1977. (fentebb i. m.) 204.) Sümeg vára az első említése, 1318 óta, végig a középkor folyamán a veszprémi püspök tulajdona. (uo. 192-193.) 13. századi eredetűnek tartja a feltáró régész és a helyreállító építész is, azonban az ásások során a vár építéstörténetének tisztázására nem fordítottak kellő figyelmet, így cikkükben annak meghatározása elnagyolt és felületes. Nem elégséges a 13. századnak gondolt részletek datálásának indoklása sem. Lásd: KOZÁK KÁROLY: A sümegi vár feltárása és helyreállítása. In: *Magyar Műemlékvédelem* IV. 1963-1966. Budapest, 1969. 114-116; és KOPPÁNY TIBOR: A vár helyreállítása. In: uo. 137.

³⁵⁵ ZOLNAY LÁSZLÓ: "Opus castri Budensis" A XIII. századi budai vár kialakulása. *Tanulmányok Budapest Múltjából* XV. (1963) 47, 50-51, 52, 57-58; KUMOROVITZ L. BERNÁT: Buda (és Pest) "fővárossá" alakulásának kezdetei. *Tanulmányok Budapest Múltjából* XVIII. (1971) 49; GYÖRFFY GYÖRGY: Budapest története az Árpád-korban. In: *Budapest története*. Főszerk.: Gerevich László. I. Budapest, 1975. 297-299, 307, 320. Vö. még: ROSTÁS 2000. (27. jegyzetben i. m.) 36-37. és 114. jegyzet.

³⁵⁶ IV. Ince pápa: "Lecta quidem coram nobis tua petitio continēbat, quod carissimus in Christo filius noster B[ela], Hungarie rex illustris, quondam possessionem, prope Zagrabiam, ad se pertinentem, que nunc castrum episcopi appellatur, zagrabienſis ecclesie pia liberalitate donavit, prout in ipsius literis confectis exinde plenius dicitur contineri." *Monumenta Historica Liberae Regiae Civitatis Zagrabiae Metropolis Regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*. Ed. TKALČIĆ, JOHANNES BAPT. I-XI. Zagrabiae 1889-1905. I. (1889) 28. oklevél, 24-25. Vagyis a király a birtokot adta, amit most már püspökvárnak neveznek, nyilván azért, mert felépült, de legalább is épülőfélben van rajta a vár. A Zágráb melletti püspökvár Medve kell, hogy legyen. Vö. még: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, IVAN: Dogadaji Medvedgrada. *Archiv za povjestnicu jugoslavensku*. III. (1854) 33. Kukuljević cikkének kivonatosa tartalma magyarul: MARGALITS EDE: Medvedgrad vár története. *Századok* XXXII. (1898) 372-375. és MARGALITS 1900. (61. jegyzetben i. m.) 30-34; és újabban a vár építésének és korai történetének adatairól kitűnő, rövid összegzés: DOBRONIĆ, LELJA: O Medvedgradu. *Godišnjak zaštitne spomenika kulture Hrvatske*. 13. 1987. 137-139. Megjegyzendő azonban, hogy a szerző IV. Béla király részét az alapításban indokolatlanul lebecsüli, ugyanakkor túlértékeli a lyoni zsinat és a pápa szerepét.

Azt, hogy Fülöp építi Medve várát, 14. századi források is megerősítik. 1309-ben: "...quod castrum Medved, per Philippum quondam Zagrabienſem Episcopum, de rebus Ecclesiae, et pro Ecclesia constructum, de Regis Belae beneplacito, et assensu, Zagrabienſis Episcopi et ecclesiae fore dignoscitur pleno iure." FEJÉR (az 53. egyzetben i. m.) VIII/VII. 37. oklevél 63-64; és *Anjou-kori oklevéltár* II. 1306-1310. Szerk: KRISTÓ GYULA. Budapest-Szeged 1992. 675. oklevél, 295. A zágrábi káptalan 14. századi statútumában, a zágrábi püspökök tetteinek rövid összefoglalásánál Fülöpről: "Hic bono zelo ductus edificavit castrum Medue pro conservando thezauro ecclesie metu Thartarorum, quia adhuc non erat murata civitas seu castrum Grecense; ..." TKALČIĆ (60. jegyzetben i. m.) II (1874) 6.

Persze nincs olyan, amit ne lehetne félreértelmezni. KLAČIĆ, NADA: *Medvedgrad i njegovi gospodari*. Zagreb, 1987. 29-40. kétségbe vonta, hogy a várat Fülöp püspök építtette. A szerző arra következtet Ince pápa

Gréc hegyére, amely a király egyik első intézkedése volt 1242-ben, a Tengeremlékről visszatrörőben.³⁵⁷ A 14. században úgy tudták, hogy az építkezésbe a zágrábi káptalan is bekapcsolódott.³⁵⁸ Mindenesetre ekkor a káptalan is birtokos a várban, egy 1313-as adat szerint az egyik torony az övé.³⁵⁹ A kápolna Szent Jakab és Fülöp titulusról szóló adat Kukuljević óta forog a szakirodalomban – a védőszent-választás jól levezethető lenne az épített püspök nevéből –, ám az adatot eddig senki sem támasztotta alá semmilyen oklevéllel vagy hivatkozással, és ilyet én sem találtam.³⁶⁰

Gjuro Szabo 1914-ben számol be arról, hogy a vár környezetét Miroslav Kulmer gróf, a romok akkori tulajdonosa a műemlékvédelem kérésére megtisztíttatta az erdőtől, a fáktól. Talán ezen munkálatok közben találta a műemlékvédelem kiküldött munkatársa azt a két kőfaragványt, amelyeket a gróf 1913-ban a zágrábi Nemzeti Múzeumnak adományozott.³⁶¹ A két faragvány, a kápolna északi diadalívfejezete és a már akkor is erősen kopott felületű címerdíszes kő később a Régészeti Múzeumba³⁶² került. A címeres faragvány jelenleg a

birtokmegegerősítő okleveléből, hogy a királyi adományozás idején már állt az építmény. Terjengős gondolatmenete tulajdonképpen egy komplett összeesküvés-elmélet, amelyben a 14. századi káptalan hamisításává válik Fülöp püspök és a káptalan építetői mivolta. Spekulációja szerint a vár a tatárjárás előtt épült, sőt mi több, akkoriban nem is vár volt, hanem védőfalak nélküli palota. Építtetője pedig nem más, mint Kálmán herceg, aki a természet közelségében, a Medve hegységben rendezte be udvartartását. Az a Kálmán, aki Klaić szerint támogatta II. István püspököt abbéli törekvéseiben, hogy Zágrábot érseki rangra emelje, és kivonja a magyar királyság hatalma alól. Így válik a gondolatmenet összegző megállapításaként Medvevár nagysága a szlávon politikai önállóság felé vezető út bizonyítékává.

³⁵⁷ Így alakult ki a hagyományos püspöki-káptalani település mellett a kiváltságolt királyi város. A telepítés egyúttal a budai városalapítás mintája (GYÖRFFY 1975. (122. jegyzetben i. m.) 297). A 14. századi káptalani státutumban az áll, hogy Medve vára előbb épült, mint Gréc városfalai. (Idézve az előző jegyzetben. Vö. POR ANTAL: Medvevár története 1255-1400. (Déli szláv történeti tanulmányok VII.) Századok XXVIII. (1894) 815-816.) Lehet, hogy így van, mindenesetre a kiváltságlevél 1242-es dátumú.

³⁵⁸ 1328-ban "...quod venerabilis pater dominus Philippus, olim episcopus zagrabiensis et demum archiepiscopus strigoniensis castrum Medue, uvnacum capitulo zagrabiensi in terra ipsorum, propriis sumptibus suis et suorum construxerunt et per multos annos pacifice possederunt." TKALČIĆ (123. jegyzetben i. m.) I. (1889) 144. oklevél, 127-128; és *Anjou-kori oklevéltár* XII. Szerk: ALMÁSI TIBOR. Budapest – Szeged, 2001. 338. oklevél, 174. oldal. Vö. még: POR 1894. (124. jegyzetben i. m.) 815.

³⁵⁹ "...tun eciam quia castrum est episcopale, ad nos autem ex eo solummodo pertinet turris una." TKALČIĆ (123. jegyzetben i. m.) I. (1889) 100. oklevél, 85; KRISTÓ (123. jegyzetben i. m.) III. (1994) 549. oklevél, 246. Emellett a káptalani státútum 10. pontjában 1336-ban az szerepel, hogy a káptalan 1300 tájától arra kényszerült, hogy elrendelje a hegyek alatti saját telepeseinek, hogy Medve várába vigyék a begyűjteni valókat. TKALČIĆ (60. jegyzetben i. m.) II. (1874) 70-71.

³⁶⁰ KUKULJEVIĆ 1854. (123. jegyzetben i. m.) 33-34. további, oklevéllel vagy hivatkozással alá nem támasztott közlései szerint: A vár építész Benko kanonok volt. A várépítés során a püspök és a zágrábi polgárok között ellentét robbant ki. A polgárok egyes főurak segítségével az építkezést megakasztották, és 1254-ben tiltakoztak a várépítés ellen. Ekkor a vár már majdnem teljesen elkészült a tornyokkal és a Szent Jakab és Fülöp kápolnával. Ezeket az adatokat aztán széles körben használta a horvát irodalom és őket átvette FÜGEDI 1977. (121. jegyzetben i. m.) 167. és MAROSI 1984. (29. jegyzetben i. m.) 136. is.

³⁶¹ Mivel a két faragvány BRUNSMID, JOSIP: Kamenii spomenici Hrvatskog Narodog Muzeja u Zagrebu. II. dio, srednji i novi vijek. *Vjesnik Hrvatskoga Arheološkoga Društva*. Nove Serije Sveska XII. (1912) művében még nem szerepel, de SZABO, GJURO: Izvještaj o radu zemaljskoga povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u godinama 1912. i 1913. uo. XIII. (1913-1914) 321. már említi az ajándékozást, ez 1913-ban történt. SZABO, GJURO: Razvaline Medvedgrada. *Savremenik. Mjesečnik društva hrvatskih književnika u Zagrebu*. IX. 1914/I 55. szerint a fejezet a vár egy romkupacából (nyilván az összedőlt kápolna maradványai közül) került elő. Reprodukciója (fejjel lefelé) a cikk végén. Lásd még: MIRNIK, IVAN: Castrum Medved – pregled topografskog stanja grada. *Peristil* XIII-XIV. (1975-76) 74, 78. (Szerinte a fejezetet 1908-ban találták és a címeres kő Gjuro Szabo lelete.) MILETIĆ, DRAGO – VALJATO-FABRIS, MARINA: *Kapela Sv. Filipa i Jakova na Medvedgradu*. Zagreb, 1987. 29.

Horvát Történeti Múzeumban látható, a diadalívfejezetet a kápolna rekonstrukciója során visszaépítették (80. és 97. kép).³⁶³

A vár módszeres feltárása, törmeléktől való megtisztítása 1979-ben kezdődött, a kápolnát 1980-81-ben ásták ki.³⁶⁴ Az ásatásokat követően 1994-ig a tekintélyes falmaradványokat konzerválták és jelentősen kiegészítették.³⁶⁵ A kiasott kőfaragványok egy részét az épület-rekonstrukciókba építették vissza, más részüket - zömmel tagozatok és bordaelemek, részben kiegészítve - a várban összeeskábált nyitott, félnyeregteretűvel fedett kőtérben látható, vagy a vár területén szerteszét hever. Néhány faragvány a Zágrábi Városi Múzeumba került.

A vár ma is festői környezetben, hatalmas erdőségek szélén helyezkedik el. Az erősség az észak-déli fekvésű sziklaplatóhoz alkalmazkodva épült (67-68. kép). Korai periódusa két részből áll, a déli alsó várból és az északi sziklateraszon elhelyezkedő felső várból. Az alsó vár bejárata a nyugati oldal közepén lévő faltörésnél nyílt. Délről a rövid oldal teljes szélességét elfoglaló alsó lakótorony határolja (69. kép),³⁶⁶ vele szemben, az északi oldalfalon átvetető bejáraton a felső várba juthatunk. A felső vár északi részén másik, szabadon álló lakótorony helyezkedik el. Előtte hengeres pillér maradványai láthatók, ez minden bizonnyal az emeleti kapuhoz vezető, feltehetően fából készült feljáratot támasztotta alá egykor. A két vastag falú, négyszögös lakótorony és a várfalak falsarkai púpos kváderekkel armirozottak.

Logikusnak látszik feltételezni, hogy a vár kétszintű kiépítésére a püspök és a káptalan közös tulajdonlása miatt került sor. Ennek megfelelően valószínűleg a felsővár lehetett püspöké, és az alsó a káptalané. Két építettőre utal a két, megközelítőleg egyező alaprajzi méretű lakótorony is, amelyek közül az 1313-as említés így az alsóra vonatkozhat. Annál is inkább, mivel a lakótoronyokon kívül marandandó anyagból készült épületek maradványait csak a felső várban tárták fel. Itt a kaputól jobbra és balra, a hosszanti keleti és nyugati várfal belső oldalához emeltek vékonyabb falú kő épületeket, illetve a keleti, rövidebb épület folytatásában helyezkedett el a szabadon álló várkápolna. Az együttest az udvar közepén létesített ciszterna egészítette ki.

³⁶² SZABO, GJURO: *Sredovječni gradovi u Horvatskoj i Slavoniji*. Zagreb, 1920. 45. 1. jegyzet szerint a romok között fellelt koragótikus fejezet a zágrábi Régészeti Múzeumban található. A szerző valószínűsíti, hogy a faragvány a várkápolna része volt. SZABO, GJURO: *Stari Zagreb*. Zagreb, 1941. 25-26. szerint a fejezet a kápolna romjai közül került elő, míg a címeres kőfaragványt a második bejáratához kapcsolja. Mindkét darab a Régészeti Múzeum pincéjében volt akkor. A diadalívfejezet újabb reprodukciója (megtévesztő oldalcsereével): HORVAT, ANDELA: Über die Steinskulptur der Arpadenzeit in Kontinentalkroatien. In: *Forschungsfragen der Steinskulptur der Arpadenzeit in Ungarn*. Szerk. Fitz Jenő. Székesfehérvár, 1979. 91. és V/1. tábla (a darab még mindig a Régészeti Múzeumban.) A kápolna feltárása után lehetett a faragványt, mint a diadalív északi fejezetét azonosítani. Lásd: MILETIĆ, DRAGO: Medvedgrad. *Kraj*, 6. (1984) 78. és 27. jegyzet.

³⁶³ A zágrábi kőtar gyűjteménytörténetének összefoglalása: [PRISTER, LADA]: The History of Collecting and Exhibiting of the Collection of Stone Monuments. In: VALENTIĆ – PRISTER 2002. (20. jegyzetben i. m.) 10-17.

VALENTIĆ, MIRKO: *Kameniti spomenici Hrvatske XIII-XIX. st. Povijesni Muzej Hrvatske*. Zagreb, 1969. 87-88. 50. tételként (Ltsz: 6742) egy 12. századi fejezetet azonosított a Szabo-féle darabbal. A tévedés tovább gyűrűzött, például: MÁROSI 1984. (29. jegyzetben i. m.) 136-137; VALENTIĆ – PRISTER 2002. (20. jegyzetben i. m.) 48, kat. sz. 71. A fejezetek összecserélését Tóth Sándor előttem tisztázta, de eredményét még nem közölte. A 12. századi, állatfejes, akantuszleveles fejezet (ma is a Történeti Múzeum kőtérében) provenienciáját egy másiknak a később a püspöki kápolna falaiba foglalt óriási támpillérek közül a keletebbinek az alapozásából való előkerülése segíthet tisztázni. (Lásd: VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 2001. (80. jegyzetben i. m.) 40, 46. és 41. jegyzet – a fejezet mellett a nyugatabbi támpillér alapozásából egy oltármenza is előkerült, amelyen három kereszt volt látható, és amely ma ismeretlen helyen van.) A szintén a 12. századra keltezhető, hosszúkás leveles fejezet ma is a kápolnában látható (53. kép). Másodlagos befelezése arra vall, hogy a korai zágrábi székesegyházból származhat, talán az állatfejes társával együtt.

³⁶⁴ MILETIĆ 1984. (129. jegyzetben i. m.) 71. és 11. jegyzet; MILETIĆ – VALJATO-FABRIS 1987. (128. jegyzetben i. m.) 12. és 16; ill. 2. kép.

³⁶⁵ VALENTIĆ – PRISTER 2002. (20. jegyzetben i. m.) 48.

³⁶⁶ Az alsóvár lakótornya 1954-ben leomlott, a jelenlegi állapot az ásatások utáni teljes újjáépítés eredménye. MILETIĆ 1984. (129. jegyzetben i. m.) 68.

A korai épületszárnyak közül a nyugati hosszabb, háromosztatú, míg a kápolna mellett elhelyezkedő keleti rövidebb, kétsztatú. Az előbbi a helyreállítás során kétszintesévé építették ki, az alsó szint a pincészet. Az épület udvari homlokzata is követi a hármas tagolást. A középső részt alul egykor oszlopra támaszkodó kettős árkád nyitotta meg, az oszlop alsó, lábazati része eredeti. A rekonstruált emeleten az udvar felé ikerablakok nyílnak (70. kép). Az ablakoknak csak a háromkaréjos záradéka eredeti. Két nyílás záradéka élszedett, a váll fölött szarvas megállítással (71. kép). Három másik ablak záradékprofilja gazdagabb: sokszöges tagozatot sarkantyú kísér (72. kép). A profil a középosztó fölött vízszintesen átfordul, a külső vállnál vagy megállított, vagy itt is vízszintesen kifordul, és a kő széléig folytatódik. Egy másik, homlokoldalán erősen sérült és kiegészített záradékelem a Zágrábi Városi Múzeum kiállításán látható (73. kép). Profilja a gazdagabb változatot mutatja, amely az ikerablak jobb oldalán vízszintesen kifordul. A bal oldalon ez a rész modern kiegészítés, éppúgy, mint az ablak középső része a középosztó fölötti profilátfordulással.³⁶⁷

A palota emeleti homlokzatára bejáratot is rekonstruáltak, elfalazva, megközelítési lehetőség, hozzá vezető lépcső nélkül (74. kép). Az ajtó kétlépcsős béléteinek eredeti rétegekővei átfogják a teljes profilt. A falszögletbe állított két hengertag közül a belső vastkosabb. Jellemző rájuk, hogy egymáshoz közel helyezkednek el, és teljesen kitöltik a szögleteket. A keretprofil rokonai a budai domonkos kolostor ásatásánál előkerült, a káptalanterem nyíláskeret-elemeiként meghatározott faragványokon jelennek meg. A három bélételem két változatot mutat, a négy ívelem azonos profilú. A béléteköveken két-két hengertag látható, amelyek itt is a falszögletekben helyezkednek el, és amelyek itt is eltérő vastagságúak. Az ívelemek egyszerűbbek, csak egy hengertag díszíti őket. Budán mindössze egyetlen, függőleges helyzetű hengertagnál figyelhető meg egy (alsó vagy felső) megállítási, ami félköríves - íyesmi nincs a szlavóniai ajtón.³⁶⁸

A Zágrábi Városi Múzeum kiállításán lévő bordaelemek arról tanúskodnak, hogy a várkápolnán kívül is lehetnek boltozott helyiségek a várban. A bordaprofil nem nevezhető sem elterjedtnek, sem konvencionálisnak. Három pálcstag alkotja, amelyek közül a középső vastkosabb (75/A kép).³⁶⁹ Ilyen keresztmetszetű bordák jelennek meg a lébenyi toronyaljakkban és a boroskrakkói templom szentélynégyzetében is. A medvevári profil megállítása piramidális formájú, ami a 13. században szintén nem túl gyakori (76. kép). Hasonlókat a kerci stíluskörben találunk, így a kerci szentélyben, Prázmáron és a besztercei szentélyfej bordáin, az utóbbi helyen kis göbbel a piramis csúcán.³⁷⁰ A várból való egy négyzetes boltszakaszhoz tartozó, részben kiegészített felületű, disztelen bordakereszteződés is, amely szintén a fent leírt profilt mutatja.

A Városi Múzeumban két konzolt is őriznek Medvevárról. Az egyik derékszögű falszögletbe illeszkedik. Felületét durván lefaragták, csak kétfelől egy-egy kis részlet árulkodik egykori növényi díszéről (77. kép). A konzol alját díszítő rozetta mutatja, hogy a faragvány a 13. század közepéről való. A rozetta közepét apró fűrőlyuk jelzi. Innen ered az a négy, az óramutató járásával ellentétesen rotáló, háromkaréjos félpalmetta, amelyeket a tövüknél újabb fűrőlyukak választanak el. A palmetták közül mélyebb síkon kisebb levelek hajtanak ki. A másik konzol tulajdonképpen a falsíkból kinyúló fej, amely nyújtott nyakkal támasztja a vele egybefaragott záróparkányt (76. és 78. kép). Ez utóbbi két lemezzel és

³⁶⁷ A korai épületszárnyak ismertetése: MILETIĆ 1984. (129. jegyzetben i. m.) 74-76. Az ablakzáradékok fotója: uo. 13. kép.

³⁶⁸ H. GYÜRKY, KATALIN: *Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda*. Budapest, 1981. 109-110. és 127, 128/A-B, 163/1-3, 164/1-4. kép. Rekonstrukciós rajz: 132. kép. Gyürky a három bélételemből káptalantermi ajtót és ablakpárt kreált. Rajzán az ívelemeket nem használta föl, viszont további köveket - oszloplábazatokat - is bevont a rekonstrukcióba. Sedlmayr János a káptalanterem bejáratának rekonstrukciójához használta föl az összes keretelemet. Így a helyszínen meg is épített rekonstrukció-változat két béléltretegű, gazdagabb szerkezetet mutat.

³⁶⁹ HORVÁT, Z. 1992. (84. jegyzetben i. m.) 80. és 82/K. ábra.

³⁷⁰ ROSTÁS 1998. (10. jegyzetben i. m.) 70.

ezektől közrefogott széles horonnyal bizonytalanul tagolt. Mind a záró tagozat, mind a lapos, sima, archaikus arc annyira egyszerűen faragott, hogy szinte kortalan, stílustalan. Ezzel szemben a konzol várbeli kőtárban megfigyelhető párja – amelynek zárópárkány-profilja egyezik a múzeumbeliével – íves háromszöges formájával jól illik a 13. század közepére.

A kőtárba összehordott vagy a váruddvaron szanaszét heverő köelemek és töredékek közül figyelemre méltó még egy egyszerű, csúcsíves, profilálatlan ikerablakzáradék, amely talán az egyik lakótorony valamelyik nyílásához tartozott egykor, illetve egy kis kiugrású, háromszöges formájú konzollal díszített kő, amely esetleg ablakkönyöklő lehetett.

Mielőtt a várkápolnára térnénk, szóljunk a vár bővítéséről is. A belső udvar hátsó részén lévő épületek másodlagos volta a tekintélyes méretű lakótorony körül fennmaradt szűkös helyhez való alkalmazkodás miatt jól felismerhető. A kápolna és a lakótorony közé emelt kéthelyiséges épület falai egyértelműen elválnak a korai falaktól, tört kőből falazott, rézsús kávájú ablakainak csak az alsó része maradt meg. Beépítésre került az udvar északkeleti sarka és a nyugati oldalon a korai épület folytatásában a hosszanti várfal előtere, annak teljes hosszában. Az előbbi épület déli oldalán lévő kőkeretes ajtó egy szárközele és küszöbkövének maradványa *in situ* áll, a keret belső oldalán a nyílászárónak kiképzett derékszöges visszametszéssel.

A nyugati szárny a lakótorony miatt keskenyebb a csatlakozó korai épületnél. Emeletes volt, a földszinti földem sűrűn elhelyezett keresztgerendáinak fészkei a hosszanti falakon megfigyelhetők. Bejárata az első harmadánál lehetett, erre utal az itteni kiromlás és a jobb oldali, erősen rézsúsódó káváfal csekély maradványa is. Az egytérű földszintet a második harmadban harántheveder osztja, amely az udvari falnál negyedköríves aljú konzolra támaszkodik. A heveder az emeleti osztófalat tartotta, ennek maradéka az udvari fal felől még megfigyelhető. Ugyanitt egy emeleti ablak jobb oldali, kifelé táguló káváfala is észlelhető. Az épületszárny datálásában a földszinti ablakok segítenek. Egy a bejáratnál balra, kettő tőle jobbra nyílik. A kicsiny, álló téglalap alakú ablakok kőkerete élszedésszerű. Az élszedés egyiküknél átfordul az alsó keretrésze is, míg a másik kettő esetében alul prizmás megállítással. Ez a megállítási forma segít az épületet, és talán a másik kettőt is a Zsigmondkorra keltezni.

A vár Zsigmond-kori bővítéséről szórvány kőfaragványok is árulkodnak. Az egyszerű földszinti ablakok stílusához jól illeszkedik egy újabban fellelt és a Zágrábi Városi Múzeumban kiállított nagyobb, kétszartatú ablak töredéke (75/I. és 79. kép). A kőkeretből a szemöldökkő és az osztó egy darabja maradt fenn, a kereten két rézsús két félhomorlattal váltakozik. Az ablak valószínűleg valamelyik épület emeletén nyílt egykor.

Ide tartozik az a már említett, vakmérnök mezőbe foglalt címeregyüttes is, amely a 20. század elején került elő, és jelenleg a Horvát Történeti Múzeum kőtárában található (80. kép).³⁷¹ A faragvány rossz minőségű, lyukacsos meszes homokkőből készült, felülete erősen lepusztult. Három címerpajza egy kerekded tükörbe írt háromkaréjos betétben helyezkedik el. A címerek közül a heraldikai jobb oldalon lévő alsó maradt meg a legjobban. A heraldikai jobb oldalra forduló, felágaskodó, lépő, mellső mancsait előre nyújtó, nyelvét kinyújtó, koronás oroszlánban Eberhard zágrábi püspök (1397-1406; 1409-1419) címerállatát ismerhetjük fel.³⁷² A várat 1398-ban adományozta Zsigmond király a német származású

³⁷¹ Sveti Trag 1994. (73. jegyzetben i. m.) 165. kat. sz. 10; VALENTIĆ – PRISTER 2002. (20. jegyzetben i. m.) 48-49. kat. sz. 72; *Magyarországi művészet* 1987. (91. jegyzetben i. m.) II. 981. kép.

³⁷² Eberhard zágrábi püspök címerét ismerjük a zágrábi székesegyházból: LÖVEI PÁL: A zágrábi székesegyház monográfiájáról. *Pavilon* 6. (1991) 19. és 3-4. kép; LÖVEI PÁL: Adalékok a zágrábi székesegyház építéstörténetéhez. In: *Hrvatska / Madarska / Europa. Stoljetne likovno-umjetničke veze. Horvátország / Magyarország / Európa. Évszázados képzőművészeti kapcsolatok*. Szerk: Damjanov, Jadranka. Zagreb, 2000. 362. és 26-27. kép. Ismerjük pecsétjeiről is, például 1402-ből: LÖVEI 1991. (fentebb i. m.) 5/2. kép; LÖVEI 2000. (fentebb i. m.) 28/B. ábra; és 1416-ból: *A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján*. Szerk: BODOR IMRE.

Eberhard zágrábi püspöknek (+1419) és unokaöccseinek, az Albenieknek.³⁷³ Az Albeni (majd Medvei) család kezében maradt 1436-ig, amikor Albeni Rudolf és fia, Lénárd, stájerországi birtokokért elcserélte a Cilleiekkel.³⁷⁴ Eberhard nem tartozik az Albeniek közé (családja ismeretlen), így címere is különbözik azokétól. A heraldikai bal oldalon lévő, megsemmisült címer az Albenieké lehetett.³⁷⁵ A felső, legelőkelőbb helyen lévő címer négyelt pajzsának erősen sérült első mezeje többször vágott, a másodikban ágaskodó oroszlán látható. A harmadik mezőben mintha folytatódna a vágások, a negyedik elpusztult. Ez a címer Zsigmond király egyesített cseh és magyar címere lehet.³⁷⁶ A címercsoportból ítélve az építkezés valamikor 1398-1419 között történhetett.

A címeres kő oldalai nagyjából simára faragottak, míg a hátsó rész éppen csak lenagyolt. A darab így nem kváderek közé, hanem törtköves falazatba illeszkedhetett. A korai várat övező újabb falgyűrű feltehetően szintén Eberhard idején készült. Az északi oldalon, a felsővár tömbje alatt elhelyezkedő bejáratot négyosztes kaputoronnyal erősítették meg. Könnyen elképzelhető, hogy a címerek egykor e kapu fölött helyezkedtek el. A kibővített vár falszorosait három helyen zárták el osztófalakkal. A külső falgyűrűn kívül, a vár északi előterében bizonytalan korú elővár nyomai, falmaradványai mutatkoznak.

A nyolcszöges alaprajz várkapolna mai állapotában műemléki helyreállítás eredménye (100/A-B. kép). A rekonstrukció a feltárt *in situ* maradványok és a leomlott törmelékben kivételesen nagy számban megmaradt köelemek alapján legnagyobbbrészt megbízhatóan elvégezhető volt.³⁷⁷ A nyolcszög öt oldalával záródó, lépcsőfokkal emelt

Budapest, 1984. 56. 69. kat. tétel; XIV/69. kép. és ismerjük kályhacsempéről is, például Pécsről (hibásan Albeninek meghatározva): GERŐ GYÖZÖ: *Siedlungsgeschichte und Baugeschichte der bischöflichen Burg zu Szászvár / Szászvár – A püspöki vár településtörténete és építéstörténete*. In: *Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung / Pécs, püspökvár. Régészet és épületkutatás*. Red./Szerk.: G. Sándor Mária – Szijártó Kálmán. München, 1999. 181. kép.

³⁷³ TKALČIĆ (123. jegyzetben i. m.) I. (1889) 412. oklevél, 398. és 415. oklevél, 400-401; *Zsigmondkori oklevéltár* I. (1387-1399) Összeállította: MÁLYUSZ ELEMER. Budapest, 1951. 5498. oklevél, 606. és 6027. oklevél, 669; PÖR 1894. (124. jegyzetben i. m.) 814; ENGEL PÁL: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387-1437)*. Budapest, 1977. 133-134; ENGEL PÁL: *Magyarország világi archontológiája 1301-1457*. Budapest, 1996. I. 366; Eberhardról és az Albeniekéről: WERTNER MÓR: *Alben*. *Turul*. XXVIII (1910) 173-178; ENGEL PÁL: *Zsigmond bárói, rövid életrajzok*. Eberhard főkanclár (+1419) és az Albeniek. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387-1437. I. Tanulmányok*. Szerk: Beke László - Marosi Ernő - Wehli Tünde. Budapest, 1987. 412-415.

³⁷⁴ TKALČIĆ (123. jegyzetben i. m.) II. 102. oklevél, 128; ENGEL 1977. (140. jegyzetben i. m.) 133-134; ENGEL 1987. (140. jegyzetben i. m.) 414; ENGEL 1996. (140. jegyzetben i. m.) 366.

³⁷⁵ Az Albeniek harántpólyás címeréről: WERTNER 1910. (140. jegyzetben i. m.) 177; LÓVEI 1991. (139. jegyzetben i. m.) 19. és 4. kép; LÓVEI 2000. (139. jegyzetben i. m.) 363. és 27. kép; BODOR 1984. (139. jegyzetben i. m.) 57. kat. sz.: 71. Kályhacsempén: GERŐ 1999. (139. jegyzetben i. m.) 130. és 180. kép.

³⁷⁶ A címereket így módon elsőként HORVÁT, ANDELA: *O slučajnim nalazima s Medvedgrada. Iz starog i novog Zagreba* IV (1968) 29-31. azonosította, azzal a különbséggel, hogy a felsőt a vágások alapján ő a Cilleiek, feltételeesen Cillei Borbála címerének gondolta, bár nem zárta ki a lehetőségét annak sem, hogy a Zsigmond-kori országcímer az. - A címer második mezőjében az ágaskodó oroszlán lepusztult, de mégis kivehető alakjára eszerint nem figyelt föl. (A Cillei címer negyedelt, az első és a negyedik mezőben három arany csillag kék alapon, a második és harmadik mezőben két vörös vágás ezüst alapon. Vö: ŽVANUT, KATJA: *Das Cillier Wappen*. In: *Die Grafen von Cilli. Ausstellungskatalog*. Red. Fugger Germađnik, Rolanda. Regionalmuseum Celje, 1999. 35.) Horvát nézeteit azóta (sajnos több ponton félreértve) mások is átvették: VALENTIĆ 1969. (130. jegyzetben i. m.) 88-90. 51. tétel; MIRNIK 1975-76. (128. jegyzetben i. m.) 72-73; *Sveti Trag* 1994. (73. jegyzetben i. m.) 165. kat. sz. 10; VALENTIĆ – PRISTER 2002. (20. jegyzetben i. m.) 48-49. kat. sz. 72.

Egyébként hasonló, vakmérműves keretbe fogott hármas címerkombinációt a zágrábi székesegyház nyugati homlokzatáról is ismerünk, ott a déli tornyon a felső Anjou címer alatt Horváti Pál püspök két (különböző) címere jelenik meg (81. kép). LÓVEI 1991. (139. jegyzetben i. m.) 19-20. és 6. kép. A kompozíció a medvevári előképe lehet talán abban is, ahogyan az országcímet a megbízó jelvényével társítja.

³⁷⁷ Bizonytalanság a kápolna és a szentély magasságának meghatározásában és a kettő arányában lehet (vö: Sopron, Szent Jakab-kápolna). Bizonytalan még a szentély és a templomtest ablakainak magassága és záródása. Kérdéses, hogy a hajóban az északi oldalon és a nyugati átlós oldalakon voltak-e ablakok – tekintve, hogy a szentély északi és déli oldaláról hiányoznak – illetve, hogy maradt-e belőlük kőanyag. Az északiablakot a

padlójú szentély falai az ablakok középmagasságáig, azaz nagyjából embermagasságig eredetiek, míg a szentélytől nyugatra fokozatosan csökkenő magasságú falak maradtak. A legcsekélyebb maradványok az északnyugati kápolnaoldalon voltak, itt *in situ* csak a külső lábazat magasságáig állnak eredeti falak.³⁷⁸

Az épületen sarkantyútagos lábazat fordul körbe, amelyet csak a nyugati bejárat szakít meg (75/C. kép). A lábazat fölött csekély falsíkvisszaugrás mutatkozik. A szentély átlós oldalain és végfalán részsűn kávájú résablakok nyílnak. A hajó hasonlóan alakított, de nagyobb ablakai jóval magasabból indulnak. Ezek közül csak a délkeleti oldalon lévőnek a környéklője eredeti, de a feltáró szerint maradtak nyomai a délinek és az északkeletinek is.³⁷⁹

A nyugati bejárat kétlépcsős béléttű, félköríves kapu, béléthasábjai között háromnegyedoszlopok helyezkednek el (82. kép). A lábazatot töredékes állapotban a helyén tarták föl (75/G. kép), a béléthasábok és a kapuszárak alsó kövével együtt. A külső béléthasáb hiányzott a külön kőből faragott oszloptörzsekkel együtt. A két fejezetzóna megmaradt (83-84. kép), és az oszloptörzsekből és ívelemekből is maradt annyi, hogy a kapu minden részletében hitelesen helyreállítható volt. Az ívbélleten az oszlopoknak vastosabb hengertagok felelnek meg, míg a falsarkok megfelelőit homorlatpár közötti vékonyabb hengertagok tagolják (75/F. kép). A fejezetek és lábazatok egységes zónát alkotnak. A fejezetzóna kifordul a homloksíkra, és eleme a szemöldökgyám is, amelyen átfordul a nyaktag és a zárótagozat. (Az utóbbi északon csak a szemöldökgyám merőleges oldalán van meg.) A lábazat a homloksíkon nem folytatódik, csak a szárkő merőleges oldalára fordul át. A medvévárhoz hasonló szerkesztésmódú, egyúttal a homlokoldalra is kiforduló kapu-fejezetzóna Zalavárról ismert.³⁸⁰

Az elemeiből biztosan rekonstruálható volt a karéjos körablak is (75/H. kép), amely minden bizonnyal eredetileg is a kapu fölött helyezkedett el. A körablak és a kapu ívbélletének elemeit jól lehetett különíteni, mivel az ablakkáva profilált rétegekővei átfogják a teljes falvastagságot. A profil kívül-belül azonos: homorlatok közti hengertagokból áll. Az ablak hatkaréjos betéte külön elemekből faragott, úgy, hogy a karéjok köze is áttört.

A kápolnatér és a szentély falszögleteiben háromnegyedoszlopok láthatók, amelyek mögött a szögleteknek megfelelően megtört lizénák helyezkednek el (100/B. kép). A visszalépcsőzött diadalívpillér középső tagja előtt álló vastosabb háromnegyedoszlop veszi fel a diadalívet, míg a szélső, bordairányba forduló, vékonyabb háromnegyedoszlopok a szentély és a kápolnatér megfelelő bordáit veszik fel. A pillér nyugati része a nyolcszög szögletéhez alkalmazkodva megtörik. A lefedés a szentélyben hatsüveges, a kápolnatérben nyolcsüveges boltozat. A csücsívtagos bordák jó része a feltáráskor előkerült. Oldalukat sarkantyútag tagolja, amely negyedhomorlattal kapcsolódik a csücsívtaghoz (75/B. kép).³⁸¹ Ilyen bordametszet ismert a császmái templomból is (60. kép).³⁸² Medvén ismert a hajó

csatlakozó másodlagos épület itt rendellenesen nyíló ablaka is hitelesíti.) Megjegyzésre méltó továbbá, hogy a sérült *in situ* eredeti köveket több helyen (például: a kapu lábazata, a kápolna külső lábazata) újjakkal váltották ki, és az anasztolissal visszahelyezhető sérült eredeti faragványokat (például: boltozati elemek) is gyakran újrafafragták. Igyekeztek a rekonstruált részeket az eredetivel megegyező módon kezelni, de hiányzik a régi és az új részek finom megkülönböztetése. Az eredeti részletek felismerését a belső kivakolása is akadályozza.

³⁷⁸ MILETIĆ 1984. (129. jegyzetben i. m.) 82; MILETIĆ – VALJATO-FABRIS 1987. (128. jegyzetben i. m.) 2, 11-20, és 22-23. kép.

³⁷⁹ MILETIĆ – VALJATO-FABRIS 1987. (128. jegyzetben i. m.) 29.

³⁸⁰ TÓTH SÁNDOR: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára. In: *Zalai Múzeum* 2. (1990) 150; 11. kat. tétel; 4. és 19. kép.

³⁸¹ MILETIĆ – VALJATO-FABRIS 1987. (128. jegyzetben i. m.) 35-37, és 50. kép.

³⁸² HORVAT, Z. 1969-70. (84. jegyzetben i. m.) 43. és 1. ábra; HORVAT, Z. 1980. (82. jegyzetben i. m.) 13. és 10/A-B. kép; HORVAT, Z. 1992. (84. jegyzetben i. m.) 74. és 80/A. ábra; MILETIĆ 1984. (129. jegyzetben i. m.) 84. (vö. 84. jegyzet). A Medvén és Csázmán megjelenő bordaprofil egy elterjedtebb profil típus variációja. A típus többi példáján a sarkantyútag félhomorlattal kapcsolódik a csücsívtaghoz. Ez a profil több, egyébként igen különböző stílusú épületről ismert. ROSTÁS 2000. (27. jegyzetben i. m.) 4. jegyzet. Az ott egybegyűjtött példákat egészítsük ki most Bélápátfalvával (GERGELYFFY ANDRÁS: *Bélápátfalva*. Budapest, 1960. 36; és 28. kép). Emellett megjelenik

zárókőve, és egy kivétellel megkerültek a diadalív enyhe csúcsívre szerkeszthető, sarokhengertagos elemei is (75/D. kép).³⁸³ Hasonló profilú bordák nagy számban láthatók a várbeli kőtárban is, azzal az eltéréssel, hogy a hengertagok között itt nem lemeztag szerepel, hanem, mivel ez a rész keskenyebb, élben metsződő, háromszöges forma keletkezik (75/E. kép).³⁸⁴ Ilyen bordákat ismerünk Csázmáról és a szentgotthárdi ciszterci apátságából is. Az utóbbi helyen a középső háromszög ívelt oldalú.³⁸⁵

A téglából rakott várkápolna minden tagozata kőből készült. Így a sarokarmirozás és a lábázat, az ablakkeretek, a kapu és az oszlopok elemei, a bordák és a zárókövek. Az ásató szerint az alapfalak is kőből rakottak.³⁸⁶

A lábazatok menedékes attikai lábazatok, azaz a trochilusz mélyen bemetsződik a tóruszok közé. Figyelemre méltó, hogy noha a talplemez magas, és két kőből van, a köhatárnál elmarad a máskülönb, szokásos rézsűs megosztás (85-86. kép). A lábazatok, éppúgy, mint a nyaktagok, kifordulnak a táмок mögötti lizénára is, és a diadalív esetében is összekapcsoltak.

A kápolna fejezetei három híján megvannak, de rossz állapotban (87-97. kép). Többségük levelekkel díszített, de van figurális is. Az ornamentális oszlopfők nyaktaggal és kehelyperemmel ellátott kehelyfejezetek, a figurálisak kehelyperem nélküli tömbfejezetek. A fejezeteket négyszöges abakuszlemez (ez esetleg hiányozhat) és záró hengertag koronázza. A kehelyeket általában hosszúkás, kannelúrozott vagy sima felületű bimbós levelekkel dekorálták. A levelek két zónába rendeződnek, az alsó sorban egy vagy három, a felsőben két ezek közül kihajtó és a sarokra kiforduló, hosszabb levél szerepel. A felső sorban esetleg a levélpár mögött oldalra egy-egy hosszú nyelű, karéjos levélke ágazhat.

A kapu fejezetzónájának tagolása a belső fejezetekével megegyező, azzal a különbséggel, hogy a bal oldalon a belső fejezet belső oldalának kivételével teljesen elmarad a kehelyperem, míg a jobb oldalon mindkét oszlopfejezet kapott ílyet (83-84. kép). A fejezetfrízen a fentebb már ismertetett, két zónába rendezett leveles ornamentika vonul végig, kissé szárazon alakítva. A felső sávban csak egy, domináns levél kapott helyet, az alsó zóna levelei csenevészebbek. Mivel a levélvégek sérültek, nem megállapítható, hogy bimbósak voltak-e. A fejezetzóna kifordul a falsíkra is, ahol a bal oldalon jellegzetes palmettacsokrot láthatunk. A már említett, analóg, kapuhoz tartozó zalavári fejezetzónán a medveíhez hasonló levélképzést láthatunk.

stílusis összefüggés részeként is: Veszprém, Szent György-kápolna, az óbudaí várpalota, a budavári és a margitszigeti domonkos kolostor. ROSTÁS 2000. (27. jegyzetben i. m.) 5, 8, 21.

³⁸³ MILETIĆ – VALIATO-FABRIS 1987. (128. jegyzetben i. m.) 37-38, és 53-54. kép. A sarokhengertagos profil rézsűvel vagy, mint Medvén is, homorúval övezve - elsősorban hevederívként - szintén széles körben elterjedt. Hazánkban az *esztergomi* palotakápolna diadalívén jelent meg, a hajó felé visszalépcsőzve (TÓTH SANDOR: Pillér és ív a magyar romanikában. In: *Koppány Tibor hevenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Budapest, 1998. 60). Ismert a *somogyvári* és a vele összefüggő *pécsváradí* kerengőből (*Pannonia Regia* 1994. (31. jegyzetben i. m.) IV-12. katalógustétel (TAKÁCS IMRE); KOPPÁNY TIBOR – KOPPÁNY TIBORNÉ: Somogyvár. A 13. századi kerengő. In: *Paradisum plantavit* 2001. (31. jegyzetben i. m.) 353-357; [PAPP SZILÁRD]: Pécsvárad. In: *uo*. 332-333). A *szentgotthárdi* ciszterci apátságából a profil több variációja is előkerült (vö: 66. jegyzet), ezek közül kettő a középrész szélességében különbözik. (VALTER 2002. (98. jegyzetben i. m.) 232; 79.106-117. kat. tétel; 721. és 723-724. kép). *Pannonhalmán* az atleplom hevederívén és a hosszházban (ott visszalépcsőzve) látható (*Mons Sacer* 1996. (108. jegyzetben i. m.) 207. 59. kép; és TÓTH 1998. (fentebb i. m.) 60). *Ócsán* szintén visszalépcsőzött változatban figyelhető meg a mellékahajók második és harmadik szakasza közötti hevederen és a négyezet hevederínél, a diadalívet kivéve. (*uo*. 62; és 11. kép.) *Jánoshidán* a déli mellékszentély diadalívén tűnik fel, *Boroskrakkón* a szentélyfő bordáin. *Homoróddarócon* a déli mellékahajó nyugatról számított második hevederívén, *Bácson* a ferences templom szentélyfejének diadalívén látható.

³⁸⁴ HORVAT, Z. 1969-70. (84. jegyzetben i. m.) 43. és 2. ábra; HORVAT, Z. 1992. (84. jegyzetben i. m.) 77. és 82/A. ábra.

³⁸⁵ VALTER 2002. (98. jegyzetben i. m.) 232; 79.118-122. kat. tétel; 721, és 725. kép.

³⁸⁶ MILETIĆ – VALIATO-FABRIS 1987. (128. jegyzetben i. m.) 1987. 19.

A fejezetdekoráció két figurális elemet tartalmaz. Az egyik egy sommásan faragott atlaszfigura, amelynél mindösszesen a fej és az igen szervesen illesztett, támasztó kar artikulálódik a fejezet alapformájából (87. kép). Az erősen sérült arcból a párhuzamos barázdákkal jelzett szakáll vehető ki a legjobban, amely a fej alatt, a fejezet felületén is folytatódik. Az abakusz hiányzik, a fejtől független kar a záró hengertagot támasztja. A jobb kéz az ujjakkal együtt kiegészítés. A másik figurális motívum, az oroszlánfej két fejezetén is megjelenik a kápolnában (88-89. kép). Az oroszlánfők a nyaktag fölött is folytatódó oszloptörzsbe harapnak. Nyitott szájukból kivillannak a metsző- és szemfogak. Oldalnézetben a száj kialakítása félkörös ívsor-elemre emlékeztet. A pofa a mélyen ülő szemmel, a rövid, lapos orral és a barázdált felületű fűrtökkel alakított sörénnyel karakterisztikusan alakított.

Mivel a két zónába rendezett bimbós leveles ornamentika teljesen általános korszakunkban, és ennek stiláris megítélése az anyag jelenlegi feldolgozottsági szintje mellett igen nehéz, a faragványok vizsgálatakor a karakterisztikus figurális darabokból kell kiindulnunk. Mindkettő a román kor hagyományaira vezethető vissza. Az 1200 körüli évekből hazánkban több, különféle beállítású tartófigura mutatható ki, például Kalocsán, Aracson vagy Kisbényben.³⁸⁷ A pannonhalmi Porta speciosa szemöldökgyámján³⁸⁸ és Esztergomban³⁸⁹ valamivel később, a 13. század harmadik évtizedében jelentkezik egy-egy franciás stílusú és az utóbbi esetben a pilisi síremlékekkel rokon redőkezelésű, színvonalas, bár erősen töredékes atlaszalak. A motívum a század közepe körül is felbukkan: Halmágyon.³⁹⁰ A medvevári alak azonban egyikükkel sem áll rokonságban. A figura annak a frontális, félalakos típusnak a derivátuma, amely szimmetrikusan fölemelt karjaival támaszt. Az oszloptörzsbe harapó oroszlánfő motívuma a 12. században több hazai példán is megjelent (Somogyvár, Pécs, várpalotai szórvány lelet)³⁹¹ de a medvei példa egyenlőre társtalanul áll a 13. középeinek Magyarországon. A motívum a 13. század második feléből megfigyelhető a felső sziléziai javornik-ves-i (Jauernig) templom szentélyének egyik oszlopfejtőjén.³⁹² A kápolna faragványanyagának jellegzetes stíuselemei tehát meglehetősen társtalanak látszanak a hazai anyagban. Egészen más a helyzet azonban az építészeti kialakítással.

Épületünkhöz hasonló nyolcszöges kápolnát négyet ismerünk még hazánkból. Ezek: a veszprémi Szent György-kápolna, a soproni Szent Jakab-kápolna, a zselicszentjakabi, ismeretlen tulajdús kápolna és a podolini Szent Anna-kápolna. Érdemes itt egy ötödiket, a nyírbátori is megemlíteni, bár az alaprajza bizonytalan (98-103. kép). Alapfalai ma a nyírbátori református templom északi oldalához csatlakoznak. Kutatója, Entz Géza konzekvensen nyolcszögesnek nevezi, noha felmérési rajza szerint csak az északi oldala sokszöges - amit két szabálytalanul izesülő támpillér erősít -, míg a déli köríves alaprajzú. A kápolnatérhez nyugatról vele egybenyitott torony, keletről sokszöges szentély csatlakozik. A szentély sem szabályos, a poligon átlós oldalai rövidebbek. Az épület 13. századi eredetű lehet.³⁹³

³⁸⁷ MAROSI 1984. (29. jegyzetben i. m.) Kalocsa: 315. kép; Aracs: 317; Kisbény: 129. kép.

³⁸⁸ *Pannonia Regia* 1994. (31. jegyzetben i. m.) IV-19. kat. tétel (LÁSZLÓ CSABA); *Mons Sacer* 1996. (108. jegyzetben i. m.) II-18/D. kat. tétel (TAKÁCS IMRE). A figurából alig valami maradt, karjai sincsenek meg, atlasznak tartása alapján gondolható.

³⁸⁹ Az esztergomi Balassa Bálint Múzeum letétje a Magyar Nemzeti Galériában. Kat. sz.: EBM. 86. 1. 1. *Pannonia Regia* 1994. (31. jegyzetben i. m.) IV-20. kat. tétel (TAKÁCS IMRE).

³⁹⁰ ROSTÁS 2002. (39. jegyzetben i. m.) 96-97.

³⁹¹ A motívum Somogyváron ábrázolva, egy relief-töredéken jelenik meg: *Pannonia Regia* 1994. (31. jegyzetben i. m.) I-58/B. katalógustétel (TÓTH SÁNDOR), Pécsen a Szent Kereszt oltár stíluskörébe tartozó fejezeteken látható: uo. I-65. katalógustétel (TÓTH MELINDA). A várpalotai vadkanfő: uo. I-59 katalógustétel (TÓTH SÁNDOR).

³⁹² *Architecture of the Gothic* 2001. (12. jegyzetben i. m.) a 28. oldal képe. A templom 1270 körüli datálása: 166.

³⁹³ A református templom körül 1962-ben végzett háromnapos vizsgálódás során kiásták a kápolna alapfalait is. A rövid kutatás nem tisztázta a kápolna építéstörténetét, számomra kérdéses a torony, illetve a két, szabálytalanul a hajóhoz illesztett északi támpillér kora. Egyértelmű viszont a kápolna és a templom viszonya: a két épület falai elválnak egymástól; a későgótikus templom északi második támpillére a kápolna miatt ferde, és

A másik négy, kétségtől nyolcszöges kápolnát különböző céllal építették. A zselici plébániatemplomként működött a Szent Jakab bencés apátság mellett, a soproni temetőkápolna és osszárny volt a plébániatemplom körüli temetőben, temetőkápolna lehetett a podolini is, míg a veszprémi kápolna valószínűleg kezdetől káptalanteremként is szolgált.³⁹⁴ A medvevári egy negyedik funkciót mutat, püspöki várkápolna volt. Az alaprajzi megoldás tehát rugalmasan alkalmazható volt az igen különböző igények szolgálatára.

A soproni épület csekély átalakításoktól eltekintve megőrizte 13. századi állapotát,³⁹⁵ a podolinit a nyugati három oldalát elbontva az újkorban kibővítették, de ezt leszámítva jól fennmaradt,³⁹⁶ a zselicszentjakabi romos, falai az északi és nyugati oldalon öt-öt és fél métereseek, a déli oldalon és a szentélynél viszont a külső lábazatnál alig valamivel magasabbak (101/B. kép).³⁹⁷ A veszprémi épület falai sehol sem állnak a belső lábazat fölött két kősrőny magasabban. A kápolnák anyaga eltérő. A zselicszentjakabi és a medvevári téglából készült, a soproni és minden bizonnyal a podolini is tört kőből rakott, a veszprémi kváderépület. A medvei, soproni és veszprémi kápolnának faragott kő részletei vannak, ilyen a somogyi³⁹⁸ és a szépezségi épületen nem került elő. A medvevári kápolna ajtaja nyugaton

amiatt nem épülhetett a szakaszhatárra; továbbá a templomból ajtó nyílt a kápolnába. Eszerint kápolnánk korábbi a későgótikus templomnál, már fönnállt annak építéskor, és ekkor úgy számoltak vele, mint ami függéktérként fenn is marad. Báthori István asztalnokmester és testvérei 1433-as osztálylevelében feltűnik egy Corpus Christi rotunda, amelyet Entz valószínűleg joggal azonosított épületünkkel. Entz szerint épületünk lehetett a korábbi plébániatemplom. Lásd ENTZ GÉZA rövid összefoglalásait a KÖH Tervtár, 05154. sz. dokumentációban: *Jelentés a nyírbátori ref. templom kutatásáról* (1962. II. 7-9.) 1; *A nyírbátori ref. templom.* 1; ENTZ GÉZA – SZALONTAI BARNABÁS: *Nyírbátor.* Budapest, 1978. 3. átdolg. bőv. kiad. 14. 26. és VII. ábra; Nyírbátor, ref. templom. In: *Magyarország Műemléki Topográfiája. Szabolcs-Szatmár megye műemlékei* II. Szerk. ENTZ GÉZA. Budapest, 1987. 141, 145. Az alapfalak bemutatása 1964-ben Sedlmayr Jánosné tervei szerint készült.

³⁹⁴ A káptalantermi használatról több adat szól a 14-15. századból. Lásd ehhez: TÓTH 1967. (7. jegyzetben i. m.) 171. A veszprémi kápolnát H. Gyűrky Katalin tárta föl 1957-ben, a védőépület Erdei Ferenc munkája. Lásd: GUTHIEL JENŐ – H. GYÜRKY KATALIN – ERDEI FERENC – KOPPÁNY TIBOR: *A veszprémi Szent György egyház és konzerválása. Műemlékvédelem* IV. (1960) 136-143. Az ásatás közlése és a maradványok leírása: H. GYÜRKY KATALIN: Die St. Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém. Bericht über die Ausgrabungen im Jahre 1957 und ihre wissenschaftlichen Ergebnisse. *Acta Archaeologica* XV (1963) 341-408.

³⁹⁵ Irodalma: Die St. Michaelskirche und die Jacobschapelle zu Ödenburg. *Mittheilungen der kaiserl. königl. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* I. (1856) 107-109; LINDL, KARL: Über Rundbauten mit besonderer Berücksichtigung der Dreikönigs-Capelle zu Tulln in Nieder-Österreich. *Mittheilungen der kaiserl. königl. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* XII. (1867) 158-159; HENSZLMANN IMRE: *Magyarország csúcs-íves stílyű műemlékei.* Budapest, 1880. 43-47; PÓDA ENDRE: *A Szent Jakab-ról czimzett régi temető-kápolna Sopronban.* Sopron, 1887; CSATKAI ENDRE: *Sopron és környéke műemlékei.* Szerk: Dercsényi Dezső. Magyarország Műemléki Topográfiája II. Budapest, 1956. 408-412.

³⁹⁶ Mái legalaposabb bemutatása (bár 14. századi datálással): MENCL 1937. (87. jegyzetben i. m.) 355-357. További irodalma: GERVERS-MOLNAR VERA: *A középkori Magyarország rotundái.* Budapest, 1972. 35. Ő helyszíni vizsgálat hiányában a plébániatemplom szentélyének gondolta, a „kerekek hajójú” rotundák közé sorolta, és a 12. századra keltezte. SLIVKA, MICHAL – JAVORSKÝ, FRANTIŠEK: Výsledky archeologického výskumu na lokalite Poprad-Stojany. Príspevok k poznaniu centrálnych stavieb na Spiši. *Archaeologia historica* 1984/9. 205-207; VÁNČO, MARTIN: *Sredoveké rotundy na Slovensku. 9.-13. storočie.* Bratislava, 2000. 135-137.

³⁹⁷ A zselicszentjakabi apátságot (és plébániatemplomát) Nagy Emese tárta fel a hatvanas évek első felében, a helyreállítás, Zádor Mihály munkája 1972-ig készült el. Később került sor a kápolna romjai fölötti szabadtéri színpad kialakítására, majd 2000-2001-ben a romterület újabb, milleniumi helyreállítására. Megjegyzendő, hogy oltótem idején, 2002 februárjában már lendületes ütemben zajlott a friss helyreállítás tégláinak szétfagyása, és a modern felfalazásokon baljós repedések mutatkoztak.

Az ásatásról sok helyen lehet olvasni, de nincs megfelelően feldolgozva és közölve. A kápolnát említi: ZÁDOR MIHÁLY: *Kapossvár.* Budapest, 1964. 47-48; NAGY EMESE: Előzetes jelentés a kaposszentjakabi apátság feltárásáról. *Somogy megyei múzeumok közleményei* I. (1973) 338; MAGYAR KÁLMÁN: *Kaposszentjakab. Bencés apátság romjai.* TKM füzetek 68. Budapest, 1981. [8.]; NAGY EMESE: Zselicszentjakab. In: *Pannonia Regia* 1994. (31. jegyzetben i. m.) 71; TÓTH SÁNDOR: Zselicszentjakab. In: *Paradisum plantavit* 2001. (31. jegyzetben i. m.) 342.

³⁹⁸ TÓTH 2001. (164. jegyzetben i. m.) 345. és 13. jegyzet említi 13. századi faragványokat, így feltehetőleg egy kapuzatból származó fejezetónát Zselicszentjakabon. Emellett egy lábazatzóna is megfigyelhető a kerengőben

nyílik, Zselicszentjakabon és talán Veszprémbe is³⁹⁹ a délnyugati oldalon, Sopronban a templom felől, az északi oldalon van a bejárat. Podolinban vagy az elbontott nyugati részen vagy dél felől, a jelenlegi újkori ajtó helyén nyílt az egykori bejárat.⁴⁰⁰

A nyolcszöges építmények a román kori körtemplomok gótizált változatai. A fejlettebbeket nyolcsüveges, bordás boltozattal fedett kápolnatér (Veszprém, Medvevár, Sopron) és a nyolcszög öt oldalával záródó (Zselicszentjakab), hatsüveges, bordás boltozatú (Medvevár és Sopron) szentély jellemzi. Konzervatívabb megoldást mutat a fő tér boltozásában Podolin és minden jel szerint Zselicszentjakab is. A két kápolna keletkezése miatt és a másik három példa analógiájára joggal várhatnánk el az elegánsabb bordás boltozatot, azonban Podolinban kolostorboltozatot találunk (102/C-D. kép), és a somogyi kápolna jelentős magasságban fennmaradt falszögleteiben⁴⁰¹ sem mutatkoznak sem táмок, sem konzolok nyomai, és bordaelemeket sem találtak a helyszínen. Ennek megfelelően kolostorboltozat, esetleg valamilyen fafödém borulhatott egykor ezen épület fölő. A szentélyt tekintve eltér a többitől a veszprémi és a podolini épület, amely még patkóíves apszissal rendelkezik. Az utóbbinak a félkupolás boltozata is fennmaradt, amely a nyolcszöghöz ízesülő részen csúcsíves dongába megy át.

Egyedül Podolinban láthatunk vasos, széles támpilléreket, a kápolnatér délkeleti és északkeleti sarkán egyet-egyet, illetve négyet az apszison. (104. kép) Az újkori bővítés előtt a keleti oldalt leszámítva valószínűleg a kápolnatér összes falsarkát támpillérek erősítették. Podolinon kívül Zselicszentjakabon és Sopronban (105. kép) a sarkoknak megfelelően megtört lizénák tűnnek föl. Somogyban ezek a részsűs lábazatnak megfelelő kiugrásúak, és a szentély és a kápolnatér ízesülésénél is megfigyelhetők, míg Sopronban laposabbak a lábazatnál, és az említett helyen hiányoznak. Veszprémbe minden bizonnyal csak a bejáratot oldalt öveztek saroktagoló elemek, amelyek olyan háromnegyedoszlopokból álló hármas táмок voltak, ahol a középső tag vastkosabb (98. kép).⁴⁰² Zselicszentjakabon az oktagon belső falán alapozási padka látható. Ez a külső lábazat részsűjének indításánál 10 cm-rel, a kapu küszöbszintjénél egy téglasorral alacsonyabban húzódik (101/A-B. kép).⁴⁰³

A veszprémi kápolnatér belső oldalán gondosan kialakított ülöpadka húzódik, amely falsíkviisszaugrással van egybekötve (98. kép). Az ülölapoknak a lábazat elé ugró része homorlat-lemez profilú. Az ülöpadkán helyezkednek el a – fentebb már említett – boltozathordó háromnegyedoszlopok is, mögöttük a sarkoknak megfelelően megtört

felállított kötarban, és mivel a kolostortemplom 13. századi átépítés nyomai nem látszanak, lehetséges, hogy a kápolna kapujából származnak.

³⁹⁹ Veszprémbe a délnyugati oldalon jelenleg egy újkori ajtó esekély maradványa található (H. GYÜRKY 1963. (161. jegyzetben i. m.) 345, 385). A korai bejáratra utaló nyomra Tóth Sándor hívta fel a figyelmem. A kápolnabelsőben egykor körbeforduló ülöpadka kölemezének íves megállítás-maradványáról van szó, a délnyugati oldalon, a délnyugati falszöglet mellett, amely egykorú, nem pedig utólagos elfaragás, magyarázata pedig az eredetileg is ott nyíló ajtó lehet. A 14. században a székesegyház és a kápolna közé épített függelékter, a Szent Lélek-kápolna (H. GYÜRKY 1963. (161. jegyzetben i. m.) 381) nehezítette a bejárat használatát. Ez is közrejátszott abban, hogy az épület későközépkori, Vetési Albert-féle átalakításakor az ajtót a nyugati oldalra helyezték. Az új kapu kávarészsűjének kialakításakor a nyugati oldali ülöpadkát részsűsen elfaragták és a délnyugati tám lábazatának a nyugati kapu felőli sarkát a saroklevéllel együtt leszeltek. Az elfaragások szabatos és gondosan végrehajtott beavatkozásról tanúskodnak.

⁴⁰⁰ Az egykor előcsarnokkal is hangszűyözött barokk ajtó négyoszöges kökeretű. A korai bejárat helyét ásatás vagy falkutatás határozhatná meg. Addig is érdemes figyelembe venni, hogy kápolna a temető dombján áll, amelyet délről kerül meg az Ölöblő felé vezető út, míg maga a város töle nyugatra, délnyugatra terül el. A déli bejáratot valószínűsíti, hogy a kápolna ezen oldalán nem hosszúkás résablak, hanem egy magasan nyíló okulusz helyezkedik el.

⁴⁰¹ A rom legmagasabb pontja a nyugati és az északnyugati oldal találkozásánál 5,7 m magas.

⁴⁰² A külső falsaroktagoláslról: H. GYÜRKY 1963. (161. jegyzetben i. m.) 376. Ennek korrekciója: Tóth 1967. (7. jegyzetben i. m.) 173-174.

⁴⁰³ A padka közel fél m-rel van a talajszint fölött, vagyis a jelenlegi talajszint ennyivel mélyebben húzódik az eredetinel.

lizenákkal.⁴⁰⁴ A padkához az oszlopokon kívül nem tartozott további felmenő, keretelő tagozat. Az oldalfalak ülőhelyként való kialakítása Sopronban is megfigyelhető, de másként. Ott a falszögletek háromnegyedoszlopai a padlóról indulnak, és köztük a kápolnatér oldalfalain, továbbá a szentély északi és déli oldalán ülőfülkék helyezkednek el (99/A. kép). A nagy, csúcsíves ülőfülkék élszedett keretűek, az élszedés alul szarvas megállítással (115. kép). A kiugratott ülőpadka itt rézsú-lemez metszetű. A kápolnatér déli falán két kisebb fülke helyezkedik el, hogy fölöttük elférjen a kápolnatérbe a bejáratnál szemben nyíló egyetlen nagy, félköríves, rézsús kávájú ablak.⁴⁰⁵

A soproni szentélyt kisebb, enyhén csúcsíves, rézsús kávájú ablakok világítják meg, amelyek záradéka háromkaréjos betéttel ellátott. Podolinban a kápolna délkeleti oldalán enyhén csúcsíves, rézsús kávájú résablak nyílik, míg a déli oldalon kis okulusz figyelhető meg közvetlenül a falkorona alatt. Hasonló pozícióban nyílik az apszis tengelyében egy rézsús kávájú, félköríves résablak is, amelynek rézsús könyöklője kívül-belül lépcsővel tagolt.⁴⁰⁶ A zselicszentjakabi ablakokról mindössze a nyugati falon megmaradt bal oldali ablakkáva-indítás tanúskodik. Könyöklője elég magasán, 3,6 m. magasságban helyezkedik el. A nyugati oldal hosszából levonva a káva és a falsarok távolságának kétszeresét, a megkapjuk az ablak falsíkon számított szélességét, ami 97 cm-nek adódik. A káva külső része merőleges volt a falsíkra. A belső rész nem maradt meg, míg középen a roncsolódott téglák olvasatából úgy tűnik, hogy alul lépcsős kialakítású volt a káva, oldalt pedig vagy szintén lépcsős, vagy kis visszaugrás után rézsús. Úgy látszik, hogy a nyílásnak nem volt kökerete. Az északi, északkeleti és északnyugati oldalán nem nyíltak ablakok. Elképzelhető, hogy a kápolna déli fele és a szentély falai az ablakok miatt dőltek ki, míg az északiak az ablaktalanság miatt állnak ma is számottevő magasságban. Veszprémben a kápolna feltárása során másodlagos helyzetből előkerült ablakkeretelem származhat a kápolnából is.⁴⁰⁷

A medvevári kápolnán kívül hármas támköteggént megoldott diadalívpillér csak Sopronban van (99/A-B-100/A-B. és 106. kép). A csúcsíves,⁴⁰⁸ élszedett diadalív alatt itt is vaskosabb középső háromnegyedoszlop áll, és a táмок fejezetei és lábazatai itt is bordaírányba fordítottak. Alapvetőbbek azonban a különbségek, hiszen Sopronban nem áll falpillér a háromnegyedoszlopok mögött, és a medvei megtört pilléralaprajz itt egyenes vonal mentén rendeződik el. Veszprémben az apszis két oldalán a kápolnatér keleti falszögleteinek oszlopai helyezkednek el, Zselicszentjakabon a vaskos, hasábos diadalívpillérnek a kápolnatér felé a falszögletnek megfelelően megtört bővítménye van. A podolini diadalív csúcsíves, tagolatlan. A somogyi szentély északi falán három téglasor magasságú, fekvő téglalapos formátumú, külön keret nélküli fülke látható.

A csúcsíves soproni bejárat két bétellépcsője (kintről befelé) pálcátaggal és sarkanytútaggal díszített (107-108. kép). A profil alul szarvas megállítással, egyébként megszakítás nélkül fordul körbe a kapu keretén. A timpanondombormű ikonográfiaja és fő formái eredetiek, hiszen azt már évtizedekkel a restaurálása előtt lerajzolta id. Storno Ferenc

⁴⁰⁴ H. GYÜRKY 1963. (161. jegyzetben i. m.) 1963. 341.

⁴⁰⁵ CSATKAI 1956. (162. jegyzetben i. m.) 409. szerint az ablak "nem középkori és alighanem a helyreállítás idejéből származik." A kápolnát Storno Kálmán és ifj. Storno Ferenc restaurálta 1885-86-ban. Azonban az ablak szerepel az 1861-ben, id. Storno Ferenc által készített felméréseken, tehát nem a helyreállítók műve. Eredetiségét a legvilágosabban az bizonyítja, hogy a megfelelő hosszúságának kialakítása miatt volt szükség az oldal fülketagolásának módosítására.

A kápolna belső terének historizáló kialakításhoz lásd: LÓVEI PÁL: Id. Storno Ferenc emlékkiállítása Sopronban. *Műemlékvédelmi Szemle* VII. 1997/1-2. 205-206. 5-6. kép.

⁴⁰⁶ Az apszis déli oldalán lévő, szélesebb, szegmentíves újkori ablak alacsonyabban helyezkedik el ennél, így az nem egy korai ablak kiszélesítésével keletkezhetett; ha nyílt ezen az oldalon egykor ablak, az magasabban lehetett.

⁴⁰⁷ H. GYÜRKY 1963. (161. jegyzetben i. m.) 342-343. 9-10 kép; ROSTÁS 2000. (27. jegyzetben i. m.) 20; ill. 42. jegyzet.

⁴⁰⁸ CSATKAI 1956. (162. jegyzetben i. m.) 409.

(107-108. kép). Az élesen faragott, merev részletek is eredetinek tűnnek, úgy látszik, a helyreállításokor nem dolgozták át a felületeket sem.⁴⁰⁹ A reliefen két egymással szemben álló, acsarkodó sárkányfigura között vékony törzsű, gyökeres fa látható (109. kép). A fa lombozata - amely három- és négykaréjos felpalmettákból és széles, cakkozott szélű levelekből áll - teljesen kitölti az állatok fölötti felületet. A sárkánylábaknál és a fa részletein is több helyen láthatók csekély mértékű aláfáragások. Figyelemre méltó, hogy a csúcsíves kapu timpanonja félköríves.⁴¹⁰ Ebből, a sárkányok régiesnek tűnő, zömök formálásából és a felpalmettákból azonban nem következik az, hogy itt egy korábbi faragványt használtak fel újra, hiszen a kőanyag azonos a többi kapuelemével, és a falevelek alakítása a cakkozott szélekkel és az ék alakban visszametszett felületekkel jól illeszkedik a kápolnatér zárókövének szőlőleveleihez (114. kép). A rokonságot a két kompozíció száraz stílusa és esetén szimmetriája tovább erősíti.

Sopronban általános a kétleveles, egyszerűen kezelt fejezettípus, a hosszúkás levélforma bimbó nélküli változatával (110-111. kép). Megfigyelhetők négyleveles változatok is, ilyenkor az oldalsó két levél kisebb, csenevészebb. A levelek közepén ér húzódhat. Az alaptípustól két fejezet tér el. Az egyik a szentély déli és délkeleti átlós oldala közötti falszögletben áll, itt a két levél kettős göbös bimbókkal díszített (112. kép). A másik az északi diadalívpillér nyugati támpjának kétleveles fejezete, amelyen a levelek karéjosak (111. kép). Az élszedett bordaprofil a fejezetek fölötti tagolatlan tömbből szarvasan indul. A szentély zárókövén nyolc, sugárirányban elhelyezett, száraz, laposan alakított tölgylevél látható (113. kép). A kápolnatér zárókövén a már említett, szőlőfűrtös, -leveles, -indás faragvány (114. kép).

A kápolnatér lábazatai felső pálcatagból, az attikai tagozatsort távolról idéző középső "hullámvonalból" és ékmetszésből állnak (115. kép). A hengeres talplemez alatt részsíval bővülő hengeres bázis van. A szentélyfej lábazatai a Storno-féle helyreállításokor készültek,⁴¹¹ az eredetiekről id. Storno Ferenc felmérései és különösen egy rajza (106. kép) ad felvilágosítást. Ezek szerint megegyeztek a kápolnatér lábazataival. A rajzon még a bemetszés, a "hullámos tag" és a felső pálca is jól látható. A diadalív lábazatait mindössze egyetlen pálcatag alkotja, alatta sokszögre metsződő hengeres talplemez helyezkedik el (116. kép).

A veszprémi kápolna eddig ismert két sérült fejezete és egy lehasadt fejezettöredéke (117-119. kép), illetve egy letört bimbója mellé újabban egy negyedik fejezet is előkerült (120. kép).⁴¹² A kelyhek nyaktaggal és kehelyperemmel ellátottak, bár az előbbi az újonnan felt fejezetről éppen hiányzik. A fejezettöredéken a kehelyperem furatokkal tagolt göbsorral díszített. Az abakusz és a zárópárkány négyszöges alaprajzú. A zárópárkány profilja három fejezeten maradt meg; két esetben homorlat fölötti, egy esetben hengertag fölötti lemeztagot mutat. A fejezettöredéknél a homorlatban egy göb is megjelenik, mutatván, hogy nemcsak a kehelyperem volt göbsorral díszítve. A kelyheken lent három rövidebb, fent két hosszabb,

⁴⁰⁹ Átfáragásra gondol viszont CSATKAI 1956. (162. jegyzetben i. m.) 409. Megjegyzendő, hogy a restaurálás előtti rajzokon a jászokak felsőteste kidolgozatlan, míg ma világos kontúrú vésetek jelzik a nyak és a pofa formáit.

⁴¹⁰ VALTER, ILONA: *Romanische Sakralbauten Westpannoniens*. Eisenstadt, 1985. 239. oldal képe.

⁴¹¹ CSATKAI 1956. (162. jegyzetben i. m.) 409-410. (A kápolna lábazatai nem attikaiak!)

⁴¹² H. GYÜRKY 1963. (161. jegyzetben i. m.) 346, 377, Abb. 12. szerint a lehasadt fejezettöredék az ásátás során került elő a kápolnánál, akárcsak a bimbótöredék (uo. 377, XX/1. tábla). A másik két egész fejezet a székesegyház átépítésénél 1907-ben másodlagos pozícióból, barokk falazatból került elő, ezeket GYÜRKY azonosította a kápolna fejezeteiként (uo. 377, XX/2. tábla; TÓTH SÁNDOR: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai I. *A Veszprém megyei múzeumok közleményei* I. (1963) 11. jegyzet, 31-32. kat. tétel; TÓTH 1967. (7. jegyzetben i. m.) 175). A kápolna újabb fejezetét és a nyugati támköteggár egy réteggökvét másodlagos befalazásból, a Veszprém várbeli ferences templom déli falából 2002-ben, annak renoválása során váltották ki, más faragványokkal együtt (lásd: KOPPÁNY ANDRÁS: Veszprém, Szent István ferences kolostor. A gazdasági udvar szondázó kutatása, Vár utca 33. *Műemlékvédelmi Szemle* XI. 2001/1-2. 268). Ma a templom déli oldalán lévő garázsok egyikében várják jobb sorsukat.

sarokra kihajló levél helyezkedik el. A két hosszabb levél közötti kehelyfelületet közepén két esetben kagylószerű, karéjos díszítés tölti ki. A levelek élben metsződő kannelúrákkal tagoltak. A levélvégek töröttek, csak két alsó, falhoz simuló oldalsó levél esetében maradt fenn a göbös bimbó, és két további hasonló helyzetű letörtnek látható a nyoma. Az előkerült kettős göbös bimbó szabadon álló levélvéghez tartozott. A faragványok jó színvonalúak, egykorú, fehér kontúrsávokkal elválasztott vörös, okker és kékre színeződött venyigefekete festés maradványai láthatók rajtuk, ahogyan az úgynevezett Gizella-kápolna faragványain is. A letört bimbó aranyozva is volt.⁴¹³

A veszprémi faloszlopok attikai lábazatai egy kőből faragottak a négyszöges, alacsony plinthosszal. A belső tér fennmaradt három oszloplábazata közül a délnyugati falszögletben lévő annyiban különbözik a másik kettőtől, hogy az alsó tórusza kissé kiugratott a plinthoszhoz képest (121. kép). Ezt három kis konzol támasztja alá, melyek közül a rövid oldalakon lévők félkonzolok. A lapos konzolok kagylós díszítésűek. A kagylóforma karéjait a kanalas kialakítású palmettakaréjok mintájára faragták. Ezt legvilágosabban a bal oldali konzol igazolja, amely tulajdonképpen egy aszimmetrikus, háromkaréjos félpalmetta. A lábazat bal oldali saroklevele fennmaradt. Az apszis két oldalán fennmaradt lábazatok közül a déli durván lebérdolt, nagy része hiányzik, míg az északi saroklevelekkel díszített, a levelek kétoldalt a tórusz felületébe faragott volutákkal indulnak (122. kép).⁴¹⁴ A délnyugati, külső falsarokra az eredeti kövekből visszaépített támköteg lábazatai a magasabb trochilusszal régiesebb hatást keltenek (123. kép). Itt sincsenek kiugratott tóruszok, és a saroklevelek maradványainál a középső tám bal oldalán itt is felismerhető a csigavonalas indítás. A támköteg lábazatai magas posztamenseken álltak, amelyek közül a szélsők nincsenek átlósan elforgatva, – ismét egy régies vonás – hanem a Gizella-kápolna emeleti hajójának támkötegeéhez hasonlóan visszalépcsőzötten alakítottak.⁴¹⁵ A lábazatok egybekapcsoltak és tagozatsoruk kétoldalt is kifordul; bizonynyal az apszison fennmaradt lábazat fordult körbe ilymódon a kápolnán.

A soproni kápolna padlószintje a talajszintnél jóval magasabban húzódik, amit a kápolna alatti kriptá (osszáríum) magyaráz (99/A. kép). Ez a kápolnatér keleti fele és a szentély jelentős része alatt helyezkedik el. Kör alaprajzú, szélesebb a szentélynél, kialakítása robosztusabb és egyszerűbb a felső szintnél. Széles szalagbordái közül egy szélesebb a többinél. Ennek és a rá merőleges bordapárnak a záradékeleme záróköként van kialakítva, amelyhez hozzáfarták a többi borda legfölső elemét. Az osszáríum egyetlen kis ablaka a szentély északi oldalán látható, egykor háromkaréjos nyílás. Végül megjegyzendő, hogy újabban Veszprémben részben a kiásott többféle bordaprofil alapján a kápolna emeletességének lehetősége is fölmerült.⁴¹⁶

A kápolnák egyes részletei megfeleléseket mutatnak egymással. Így a háromnegyedoszlopok mögött a falszögleteknek megfelelően megtört lizénák a Szent György-kápolnában és Medveváron is megfigyelhetők. A Veszprémben előkerült bordaprofilok közül az élszedett Sopronban, a sarkantyútaggal kísért csúcsívtágos egy változata Medve várában is jelen van. A soproni bejárat sarkantyútagos kerete a század második negyedének, közepének udvari környezetében több helyütt felbukkan, például a Szent György-kápolna környezetéből az úgynevezett Gizella-kápolna emeletén.⁴¹⁷ Ezek az egyezések azonban véletlenszerűek, és mivel az építészeti kialakítás és a faragványanyag zöme jelentős stílus- és színvonalbeli különbségeket mutat, a kápolnák közötti szorosabb

⁴¹³ H. GYURKY 1963. (161. jegyzetben i. m.) 377.

⁴¹⁴ Uo. 343; TÓTH 1967. (7. jegyzetben i. m.) 173.

⁴¹⁵ ROSTÁS 2000. (6. jegyzetben i. m.) 75. és 14. kép.

⁴¹⁶ TÓTH SÁNDOR: A veszprémi székesegyház kőfaragványai II. *A Veszprém megyei múzeumok közleményei* XIX-XX (1994) 16. jegyzet.

⁴¹⁷ Uo. 16. jegyzet; ROSTÁS 2000. (6. jegyzetben i. m.) 65.

összefüggést nem állapíthatunk meg. Épületeink inkább azt példázzák, hogy milyen változatosan lehet kialakítani egy viszonylag egyszerű épülettípust.

A veszprémi épületet a kvádertechnikája, az ülapadkára ültetett oszlopai, a hármastagolású nyugati támpárja, a fejezetek és lábazatok finom faragása és elegáns festése kiemeli a többi közül. Egy másik stílust mutat a medvei plasztika a jellegzetes oroszánfölkkel és atlaszalakkal színezett bimbós fejezetekkel és a veszprémiénél későbbi, menedékes attikai lábazatokkal. A kevésbé színvonalas kőfaragómunka nagyjából a soproninak megfelelő. Ez utóbbi egy harmadik stílusváltozatot képvisel a meglehetősen száraz, hosszúkás leveles fejezetekkel, a lábazatok hengeres plinthoszaival és a záróköveken feltűnő ornamentikával. Mind közül a legegyszerűbb a somogyi plébániatemplom és a szepességi temetőkápolna lehetett.

A legkorábbi a még apszissal záródó veszprémi kápolna. Az eddigi irodalom megnyugtató módon helyezte az 1220-30-as évekre. Ennek meghatározásában szerepet játszott viszonya a felsőörsi toronyaljhoz és a további veszprémi építőtevékenységéhez, így a Gizella-kápolnához.⁴¹⁸ A század közepére keltezhető Zselicszentjakab és Medvevár, az előbbi tágabb időhatárokkal, az utóbbi az okleveles adat folytán egészen pontosan a negyvenes évek végére - ötvenes évek elejére. Ezeknél valamivel későbbi a soproni karner. Az itt jellemző hosszúkás leveles fejezetek a század első felében - közepén általánosak. A század második negyedében és közepén gyakori a bejárat tagozatsora és a szarvas megállítási forma is - amely kizárólagos az épületen, a kapun, a bordák esetében és az ülfülkekereteken is. De mind a profilforma, mind a megállítási továbbél jóval később is.⁴¹⁹ A későbbi datálást erősíti a szentélyablakok záradéka, a lábazatkialakítás, a cakkozott szőlőleveles és különösen a tölgyleveles ornamentika. Ez utóbbi hazánkban a budai Nagyboldogasszony-templom építkezésén a hatvanas években kimutatható.⁴²⁰ Az épületen tehát az ötvenes évekig meghatározó stílus formái élnek tovább, és keverednek az ezt követő stílusirányzat megoldásaival. Már csak a nem túl magas színvonal miatt is logikusnak látszik feltételezni, hogy az új stílusformák nem itt jelentkeznek először. A kápolna a helyi építkezések közül nem mutat összefüggéseket sem a ferences templommal, sem a Szent Mihály-templom korai periódusával. Az előbbihez nem mérhető a színvonala, az utóbbinál biztosan korábbi a stílusa. Mindezeket figyelembe véve az épületet a hetvenes-nyolcvanas évekre keltezhetjük a legvalószínűbben. Podolinban a gótikus vonások felemásan, régies, konzervatív elemek mellett jelenkeznek: a csúcsíves résablak kicsiny okulusszal és félköríves résablakkal társul és a bemutatott példák közül egyedül itt megfigyelhető támpillérek⁴²¹ kolostorboltozatot és

⁴¹⁸ Datálásához: H. GYURKY 1963. (161. jegyzetben i. m.) 381; TÓTH 1967. (7. jegyzetben i. m.) 174-175. (a felsőörsi összefüggés értékelésével); MAROSI 1984. (29. jegyzetben i. m.) 115, 117, 124-126; TÓTH 1994. (183. jegyzetben i. m.) 333. (az ún. Gizella-kápolnához való viszonyal)

⁴¹⁹ Ez a továbbélés nem is mindig a provincializmus jele, amihez elég két jeles alkotást, a soproni ferences templomot (egy 1278-as adatban szerepel két soproni ferences - lásd: CSATKAI 1956. (162. jegyzetben i. m.) 252.) és az 1295-ben felszentelt heiligenkreuzi szentélyt idéznünk. A sarkantyús-pálcás tagozat a soproni hajó belső falain, az ablakkönyöklők magasságában induló, a teljes falszakasz-szélességre kiterjedő faltükröket kereteli; ennek megfelelően oldalt a faltámkötegekhez kapcsolódik, felül pedig a homlokívet alkotja. Az alsó-ausztriai szentélyben a nyolcszögű pillérek észak-déli irányban lízéna előtt álló háromnegyedoszlappal bővítettek, ahol a lízéna saroktagolása mutatja a sarkantyús-pálcátagos profil. FREY 1926. (36. jegyzetben i. m.) Abb. 34. Egyébként a ciszterci szentély sarkantyúppárral övezett, orlemezes körtetagos bordái újabb példát szolgáltatnak a század közepi formák továbbélésére. Uo. 113. és Abb. 35.

⁴²⁰ CSEMEGI 1955. (30. jegyzetben i. m.) A templom datálásához: 10-11; a második 13. századi periódus tölgyleveles faragványaihoz: 83-84.

⁴²¹ A falszövet jelenleg nem tanulmányozható, így nem vizsgálható az sem, hogy a támpillérek kötésben vannak-e a kápolnafallal, azonban az északi oldalhoz utólagosan épített gótikus sekrestye már egyértelműen a meglevő támpillérek felhasználásával épült, íves alaprajzával ügyesen illeszkedve a valamivel magasabb apszis formáihoz. Itt érdemes megjegyezni, hogy a sekrestye datálását nem igazán segíti elő sem az igen alacsony és szűk, félköríves, élszedett kőkeretes bejárata, sem a szabálytalan donga-szerű boltozata, sem a két, keretezés nélküli, álló téglalap idomú ablaka.

félkupolát erősítenek. Figyelemre méltó a támpilléreknek ez a szervesen felhasználása, hiszen az említett boltozatok nem csomóponti, hanem folyamatos alátámasztást igényelnek. Mindez a patkóíves apszissal együtt korábbi datálást indokolna, az épületet azonban mégis a 13. század második felére helyezhetjük, amikor a románkori formák és a szerkezeti bizonytalanságok még maradiabban hatnak.

Végül néhány adalék épülettípusunk származásához. A Gyürky által összegyűjtött típuspárhuzamoknál⁴²² közelebbi rokonokat keresve kézenfekvőnek látszott az ausztriai csontházakkal való összevetés; azonban sem karner,⁴²³ sem más rendeltetésű nyolcszögös kápolna nem ismert korszakunkból nyugati szomszédunknál.⁴²⁴ Nemcsak a kápolnatípus előképei hiányoznak, de a követői sem mutathatók ki Ausztriában, és úgy látszik, ugyanez elmondható Közép-Európáról általában is. A Szent György-kápolna elegáns megjelenése, faragványainak színvonala és stílusa alapján inkább távolabbi, francia előképek jöhetnek számításba. Azonban az általam ismert egyetlen példa, a laoni templomos kápolna jóval korábbi, nem sokkal 1138 után épült.⁴²⁵

Művészetföldrajzi következtetések

A három emlék vizsgálata nyomán következtetéseket vonhatunk le a magyar kutatás által eddig méltatlanul elhanyagolt drávántúli építészet 13. századi jellegéről. Kitűnt egyrészt, hogy a terület emlékei világos kapcsolatokat mutatnak az ország más részeivel, és szerves részét képezik a középkori magyar királyság építészetének. Másrészt nem sikerült a térség emlékanyagát összefűző közös, regionális jellemzőket felmutatni. Világossá vált, hogy a 13. században regionális művészetről a Drávántúl esetében éppúgy nem beszélhetünk, mint ahogyan ez nem volt igazolható a Délalföld, vagy a Dunántúl esetében sem. Megjegyzendő mindenekelőtt: a Drávántúl éppúgy nem volt igazgatási egység, mint ahogy a Délalföld vagy a Dunántúl sem, sem világi, sem egyházi értelemben. Ezek az országrészek, nagytájak földrajzi fogalmak, amelyek több kisebb igazgatási egységből álltak.⁴²⁶ Művészetföldrajzi egységgé válásuknak a 13. században éppúgy, mint a középkor folyamán általában, leginkább a történeti feltételei hiányoztak: a királyság jellemzően egységes irányítás alatt működött, és a Drávántúl világi és egyházi irányítása jórészt ugyanannak az elitnek a kezében összpontosult, amely az országot is vezette. A művészeti produktum markánsan megrajzolható helyi sajátosságainak hiánya a Drávántúl keleti részének vármegyéinél kevésbé meglepő, de ilyet nem igazolhattunk a terület nyugati részén, a külön irányítás alatt működő Szlavóniában sem, ahol ez inkább várható lett volna. Azonban a királyi családtagok életének vagy az

⁴²² H. GYÜRKY 1963. (161. jegyzetben i. m.) 372.

⁴²³ CAPRA, MARIE: *Die Karner Niederösterreichs. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte des Karners*. Manuskript. Doktorantarbeit, Wien Universitätsbibliothek. 1926. 43-45; DONIN, RICHARD KURT: *Karner in Niederösterreich*. In: *Zur Kunstgeschichte Österreichs. Gesammelte Aufsätze*. Wien - Innsbruck - Wiesbaden, 1951. 60; WESTERHOFF, WOLFGANG: *Karner in Österreich und Südtirol*. St. Pölten - Wien, 1989. különösen 26. Az osztrák karnerkatalógus amatőr művészettörténész tiszteletre méltó munkája. Sajnos nemcsak az alaprajzok, de legnagyobb részét a fotók is hiányoznak belőle, az épületkülsőkről készített helyszíni rajzvázlatok és a csekélyke leírások alapján így nem lehet a tárgyalt épületeket teljes biztonsággal megítélni. Am ha a datálások legalább hozzávetőlegesen helytállóak, akkor megállapítható, hogy a számtalan és rendkívül változatos alaprajzon emelkedő karnervariáció közül ugyan nem hiányzik az 5/8-os szentélyvel ellátott nyolcszögös alaprajzú sem, de az csak a 14. századtól terjedt el Ausztriában.

⁴²⁴ WAGNER-RIEGER, RENATE: *Gotische Kapellen in Niederösterreich*. In: *Festschrift Karl M. Swoboda zum 28. Januar 1959*. Wien - Wiesbaden 1959. 273-307.

⁴²⁵ KIMPEL – SUCKALE 1985. (110. jegyzetben i. m.) 103, 523; 86. kép.

⁴²⁶ Lásd ehhez: ENGEL PÁL: *A középkori Dunántúl mint történeti táj*. In: *Pannonia Regia* 1994. (31. jegyzetben i. m.) 13-20; KRISTÓ GYULA: *A Dél-Alföld történeti helye a középkori Magyarországon*. In: *Dél-Alföld* 2000. (17. jegyzetben i. m.) 9-16; ZSOLDOS ATTILA: *A Dráva–Száva köze az Árpád-korban* (megjelenés alatt).

országnagyok karrierjének általában csak egy-egy állomását jelentette ez a tartomány. Például Türje Dénes lovászmesterből lett horvát-szlavón bán majd nádor, miközben somogyi, pozsonyi, szolnoki megyésispán is volt, míg unokaöccse, Fülöp dömösi prépostból és a királyné kancellárjából lett zágrábi püspök, majd esztergomi érsek. Dénes birtokai Gömörben, Zalaiban és Kőrös megyében feküdtek, a nemzetség monostora pedig a zalai Türjén volt.⁴²⁷ Általánosan is elmondható, hogy a helyi nagybirtokosok jó részének az ország más tájain is voltak jószágai és tisztségeik. Márpedig a megbízók, építetők személyes körülményei, látóköri és kapcsolati hálójuk fontos szerepet játszott az emlékek keletkezésében.

Fentiek persze nem jelentik azt, hogy regionális művészeti jelenségek ne tűntek volna fel az országban: vegyük csak a Ják kőfaragóstilusa által meghatározott nyugat-dunántúli falusi templomokat, a Királyföld szász bazilikáit vagy a Szepesség kéthajós templomait. Mindez azonban más súllyal jelentkezett, mint mondjuk a korszak lengyel területein (Nagy- és Kis Lengyelország, Szilézia, Mazóvia, Kujávia, Pomeránia) vagy még jellemzőbben a 12. századi francia királyság esetében, ahol az egyes tartományok külön építészeti típusokat és formanyelvet: iskolákat (ez a korábban oly divatos, bár problémás fogalom jól kifejezi a helyi kultúra egymásra rétegződő, a tradícióban gyökerező viszonyait) alkottak. Az ok jórészt faragványok történeti: a 11-12. századi Franciaország valójában egymással létező független tartományok összessége volt, és bár a következő évszázadban sokat javult a helyzet, a francia király ekkor sem urallhatta az országát.⁴²⁸ 1138-tól Lengyelország is tartósan, a 14. század harmincas, negyvenes éveibeig részfejedelemségekből állt, az egyes Piast hercegek kezén önállósodott tartományok egymással torzsalkodva és többször önmaguk is további részekre tagolódva éltek egymás mellett.⁴²⁹

Figyelemre méltónak találom ebben a tekintetben a vasi, zalai 13. századi falusi téglatemplomok belső fülkesorainak megjelenését az Alföld keleti peremén, így például a Zaránd megyei Feltőt és Vadász templomán. Ez a jellegzetes téglarchitektúra mutatkozik a téglapárkányokkal és belső falfülkéekkel a bihari Síteren is.⁴³⁰

Az eddigi megállapítások persze nem jelentik azt, hogy ne vezetnének az országhatáron túlra is fontos szálak. Pozsega kapcsán közép-európai, cseh, osztrák, krajnai és déltájier rokonság került szóba. Fentebb a regionalizmus példaként említett jáki faragványstílus is összefügg egy markánsan körvonalazható alsó-ausztriai emlékcsoporttal. A két példa között a különbség annyi, hogy míg Pozsega és Tišnov között világosan megmutatkozik a magyar királyi udvar közvetítő szerepe, Ják és mondjuk a tullni karner ornamentikája között ugyanez hiányzik. Úgy látszik, hogy ez utóbbi állítás érvényes Kostonjevicra és Pozsega kapcsolatára is.

⁴²⁷ KARÁCSONYI 1900. (120. jegyzetben i. m.) 1033-1035. vö. 120. a jegyzettel. A kérdéskörhöz alapvető: KRISTÓ 1979. (57. jegyzetben i. m.).

⁴²⁸

⁴²⁹ Fro: kellemes szöveggel és a legkevésbé sem az eseménytörténetre koncentrálna: *Franciaország története I. A kezdetektől a Bourbon-restaurációig*. Szerk. DUBY, GEORGES. Budapest, 2005. 250-251, 273-275, 313, 318-319, 356-358, 378. Ló: HOENSCH, JÖRG K.: *Geschichte Polens*. Stuttgart, 1990. (2., neubearb. und erw. Aufl.) 33, 45-49, 53-54; és sajátos szemléletmóddal, többször megbízhatatlan adatokkal: DAVIES, NORMAN: *Lengyelország története*. Budapest, 2006. 68, 89-90.

⁴³⁰ A délnyugat-dunántúli téglatemplomokhoz: VALTER 1985. (177. jegyzetben i. m.); VALTER ILONA: *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon*. Budapest, 2005. Feltóton FLORIN MÁRGINEAN ásott, Vadász templomát EMÖDI TAMÁS kutatta (a közlések megjelenés alatt). Síterhez lásd: EMÖDI TAMÁS: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület műemlék templomai. In: *Örökségünk védelmében. Egyháztörténeti értékek gondozása a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben*. Szerk. Emödi Tamás. Nagyvárad, 2004, 22-23.

Képjegyzék a IV. részhez

1. A pozsegai ferences templom szentélye Fotó: Mudrák Attila, 2001.
2. Pozsega a középkorban 1. Pozsegavár 1A. Felsővár 1B. Alsóvár 2. Ferences templom 3. Szent Pál plébániatemplom vagy domonkos templom 4. A Szent Pál plébániatemplom feltételezett helye 5. Későközépkori (?) palota 6. Korábbi telekosztás lehetséges maradványai 7. Városhal – ma is létező vagy régészetiileg feltárt falszakaszok – elpusztult falszakaszok feltételezett nyomvonala 8. Az északi városkapu, az ún. Kőkapu 9. A további városkapuk feltételezett helye 10. A Vučijak patak az egykori városhal előtt 11. A korai, ovális alaprajzú település három utcája 12. Vášártér A pozsegai műemlékvédelmi kirendeltségen található felmérés alapján.
3. A pozsegai ferences templom tornya Fotó: Mudrák Attila, 2001.
4. A pozsegai ferences templom északnyugati kapuja Uzelac, 1995. 6. oldal képe alapján.
5. A pozsegai ferences templom északnyugati kapujának rekonstruktív alaprajza Davorin Štepinac rajza, Uzelac, 1995. 9. oldal képe alapján.
6. A pozsegai ferences templom északnyugati kapujának bal oldali fejezetmaradványa az archivolt indításával Fotó: Mudrák Attila, 2001.
7. A. A pozsegai ferences templom szentélye a tákok jelölésével: T=tám, É=észak, D=dél B. A pozsegai ferences templom alaprajza Vukičević-Samaržija, 1994. 1. kép és Davorin Štepinac 1994-es felmérése alapján; B. A beszercei ferences templom alaprajza Rostás, 1998. 2. kép alapján.
8. A pozsegai ferences templom szentélyének T1É fejezete Fotó: Mudrák Attila, 2001.
9. A pozsegai ferences templom szentélyének T1D fejezete Fotó: Mudrák Attila, 2001.
10. A pozsegai ferences templom szentélyének T2É fejezete Fotó: Mudrák Attila, 2001.
11. A pozsegai ferences templom szentélyének T2D fejezete Fotó: Mudrák Attila, 2001.
12. A pozsegai ferences templom szentélyének T3É fejezete Fotó: Mudrák Attila, 2001.
13. A pozsegai ferences templom szentélyének T3D fejezete Fotó: Mudrák Attila, 2001.
14. A pozsegai ferences templom szentélyének T4É fejezete Fotó: Mudrák Attila, 2001.
15. A pozsegai ferences templom szentélyének T4D fejezete Fotó: Mudrák Attila, 2001.
16. Túrje, premontrei templom. A nyugatról számított első északi pillér keleti oldala Fotó: Mudrák Attila, 2002.
17. Bécs, Michaelerkirche. A nyugatról számított első déli pillér délnyugati oldala Fotó: Rostás Tibor, 2000.
18. Túrje, premontrei templom. A szentélynégyyszög északkeleti támpa Fotó: Ágh András, 2001.
19. Buda, Nagyboldogasszony-templom. Fejezet a főszentély ülőfülkesorából Fotó: Mudrák Attila, 2002.
20. Fejezet a tišnovi ciszterci templomból Fotó: Rostás Tibor 2002.
21. Prága, Ágnes-kolostor. Fejezet a Mária-kápolnából Fotó: Rostás Tibor, 2000.
22. Fejezet a velehradi ciszterci apátság kerengőjéből. Velehrad, kőtár. Fotó: Rostás Tibor, 2003.
23. Brünn, domonkos kolostor. Fejezet a kerengő nyugati szárnyából Fotó: Rostás Tibor, 2003.
24. Buda, Nagyboldogasszony-templom. A nyugatról számított negyedik északi pillér két fejezete Fotó: Mudrák Attila, 2002.
25. Pozsega, ferences templom. A két szentélyszakasz közötti északi támköteg konzola Fotó: Mudrák Attila, 2001.
26. Pozsega, ferences templom. A két szentélyszakasz közötti déli támköteg konzola Fotó: Mudrák Attila, 2001.
27. Pozsega, ferences templom. A szentélynégyyszög záróköve Fotó: Mudrák Attila, 2001.

28. Zárókő a kostanjevicai ciszterci templom mellékhajójából. Kostanjevica, kőtár Fotó: Rostás Tibor, 2005.
29. Fejezet a kostanjevicai ciszterci templomból. Kostanjevica, kőtár Fotó: Rostás Tibor, 2005.
30. Fejezet a kostanjevicai ciszterci templom kereszthajójából Fotó: Rostás Tibor, 2005.
31. Pillérköteg fejezetei a kostanjevicai ciszterci templom északi mellékhajójából, északkelet felől Fotó: Rostás Tibor, 2005.
32. Konzol a kostanjevicai ciszterci templom déli mellékhajójából Fotó: Rostás Tibor, 2005.
33. Studenice, domonkos templom. Az apácakarzat keleti középső tájának konzola Fotó: Rostás Tibor, 2005.
34. Studenice, domonkos templom. Az apácakarzat délnyugati tájának konzola Fotó: Rostás Tibor, 2005.
35. Türije, premontrei templom. A nyugatról számított második északi pillér északi konzola Fotó: Ágh András, 2002.
36. Pozsega, ferences templom. A szentélyfej záróköve Fotó: Mudrák Attila, 2001.
37. Pozsega, ferences templom. A. Szentélyborda B. Szentély, hevederív Horvat – Mirmik, 1977. 60. ábra alapján.
38. A pozsegai ferences kolostor kerengőpillérébe befalazott borda profilja Rostás Tibor felmérése, 2001.
39. Sirkőtöredék (?) a ferences kolostorból a pozsegai városi múzeumban Fotó: Mudrák Attila, 2001.
40. Csázma 17. századi alaprajza Zagreb, Hrvatski državni archiv, Varaždinski generalat, knj. I. list 208.
41. Kálmán herceg sírfelirata Kukuljević Sakcinski alapján Kukuljević, 1891. 30. 102. tétel.
42. Nyíláskeretelem a domonkos templomból, másodlagos befalazásban a csázmai barokk plébániához földszintjén Fotó: Kollár Tibor, 2004.
43. A. A csázmai domonkos templom alaprajza az eredeti nyíláskiosztás ábrázolásával Stošić, 2001. 70. oldal képe alapján. B. A jhlavai ferences templom alaprajza Kuthan, 1994. 159. oldal képe alapján.
44. A csázmai domonkos templom délnyugat felől Fotó: Rostás Tibor, 2005.
45. A csázmai domonkos templom északkelet felől Fotó: Rostás Tibor, 2005.
46. A csázmai domonkos templom főhomlokzata Fotó: Rostás Tibor, 2005.
47. Csázma, domonkos templom. A nyugati rózsablak kibontott keretprofil-elemei a nyugati rész padlásterében Fotó: Kollár Tibor, 2004.
48. Csázma, domonkos templom. A nyugati rész északi oldalfalának ablakcsoportja Fotó: Kollár Tibor, 2004.
49. Csázma, domonkos templom. A déli torony és a nyugati rész csatlakozása Fotó: Kollár Tibor, 2004.
50. Csázma, domonkos templom. Az északi torony északi ablaka Fotó: Kollár Tibor, 2004.
51. Csázma, domonkos templom. A déli torony és a déli mellékhajó nyugati része Fotó: Rostás Tibor, 2005.
52. Csázma, domonkos templom. Az északi kereszthajó és a mellékhajó homlokzata Fotó: Kollár Tibor, 2004.
53. Csázma, domonkos templom. A déli mellékhajó keleti ablaka Fotó: Rostás Tibor, 2005.
54. Csázma, domonkos templom. Az északi homlokzat kelet felől Fotó: Rostás Tibor, 2005.
55. Csázma, domonkos templom. A déli kereszthajó délkeleti faltájának lábazattöredéke Fotó: Kollár Tibor, 2004.
56. Csázma, domonkos templom. Az északi kereszthajó északkeleti támfejezete a bordaíndítással Fotó: Kollár Tibor, 2004.

57. Csázma, domonkos templom. A déli kereszthajó délnyugati fejezete Fotó: Kollár Tibor, 2004.
58. Csázma, domonkos templom. A déli kereszthajó délkeleti támfejezete Fotó: Kollár Tibor, 2004.
59. Csázma, domonkos templom. Az északi toronyalj keleti fala a mellékhajó felől Fotó: Kollár Tibor, 2004.
60. Bordaprofil a csázmai domonkos templomból Horvat, 1969-70. 1. kép alapján.
61. Nyíláskeretelem, bizonyára a csázmai domonkos templom nyugati rózsaablakáról, a templom mellett 2004 nyarán Fotó: Kollár Tibor, 2004.
62. Nyíláskeretelem, bizonyára a csázmai domonkos templom nyugati rózsaablakáról, a templom mellett 2005 májusában Fotó: Rostás Tibor, 2005.
63. Csázma, domonkos templom. Kőbetétes árkádív záradéka az északi főhajófalon a padlástérből Fotó: Kollár Tibor, 2004.
64. Csázma, domonkos templom. A nyugati rész északnyugati falsarka a padlástérből, a nyugati rózsaablak kibontott keretelemeivel Fotó: Kollár Tibor, 2004.
65. Lemezes mérműves ablakok Magyarországon. A. Keresztényfalva, plébániatemplom, rózsaablak a nyugati homlokzaton Morres, 1929. Abb. 167. alapján. B. Ják, rózsaablak az északi torony nyugati homlokzatán Gyalus László rajzának felhasználásával, 1896. KÖH Tervtár, ltsz. 2575. C. Pilisszentkereszt, ciszterci apátság Holl, 2000. Taf. 6/1. alapján. D. Földvár, plébániatemplom. Körablak az északi mellékhajó nyugati homlokzatán Morres, 1929. Abb. 111/b. alapján.
66. Leveles fejezet, valószínűleg a korai zágrábi székesegyházból. Zágráb, püspöki kápolna Fotó: Mudrák Attila, 2005.
67. Medvevár alaprajza a 19. század közepén Kukuljević, 1854. hátsó tábla alapján.
68. Medvevár alaprajza az ásatások után Miletić - Valjato-Fabris, 1987. I. rész, 8. kép. alapján.
69. Medvevár, az alsóvár lakótornya Fotó: Guteš, V. 1904. Zágráb, Városi Múzeum, fotótár.
70. Medvevár. A nyugati épületszárny emeletének rekonstruált udvari homlokzata Fotó: Mudrák Attila, 2001.
71. Medvevár. Rekonstruált ablak a nyugati épületszárny emeletén Fotó: Mudrák Attila, 2001.
72. Medvevár. Rekonstruált ablakok a nyugati épületszárny emeletén Fotó: Mudrák Attila, 2001.
73. Kiegészített ablakzáradék Medvevárról. Zágrábi Városi Múzeum Fotó: Mudrák Attila, 2003.
74. Medvevár. Bejáratrekonstrukció a nyugati épületszárny emeletén Fotó: Mudrák Attila, 2001.
75. Medvevári profilok. A. Bordaprofil a zágrábi városi múzeumból Rostás Tibor felmérése B. A várkápolna bordaprofilja Miletić - Valjato-Fabris, 1987. I. rész, 50. kép alapján C. A várkápolna külső labazati profilja Miletić - Valjato-Fabris, 1987. I. rész, 50. kép alapján D. A várkápolna diadalívprofilja Miletić - Valjato-Fabris, 1987. I. rész, 54. kép alapján E. Heveder vagy borda profilja Horvat, 1992. 2. kép alapján F. A várkápolna nyugati kapujának ívbélete. Rekonstruktív felmérés Miletić - Valjato-Fabris, 1987. I. rész, 32/c kép alapján. G. A várkápolna nyugati kapujának lábazata. Rekonstruktív felmérés Miletić - Valjato-Fabris, 1987. I. rész, 27. kép alapján H. A várkápolna rózsaablakának rekonstrukciója és keretprofilja Miletić - Valjato-Fabris, 1987. címkép és I. rész, 32/b. kép alapján I. Kétosztatú ablak keretprofilja a zágrábi városi múzeumból Rostás Tibor felmérése. (D és E rajz nem léptékhelyes)
76. Konzol és bordaíndítás Medvevárról. Zágrábi Városi Múzeum Fotó: Mudrák Attila, 2003.
77. Lefaragott sarokkonzol Medvevárról. Zágrábi Városi Múzeum Fotó: Mudrák Attila, 2003.
78. Konzolféj Medvevárról. Zágrábi Városi Múzeum Fotó: Mudrák Attila, 2003.

79. Kétosztatú ablak töredéke Medvevárról. Zágrábi Városi Múzeum Fotó: Mudrák Attila, 2003.
80. Címerdiszes faragvány Medvevárról. Zágráb, Történeti Múzeum Valentić – Prister 2002. Kat. 72. alapján.
81. Zágráb, székesegyház. Címerdiszes faragvány a déli torony nyugati homlokzatáról Fotó: Lővei Pál.
82. Medvevár. A várkápolna nyugati kapuja Fotó: Mudrák Attila, 2003.
83. Medvevár. A várkápolna nyugati kapujának bal oldali fejezetzónája Fotó: Mudrák Attila, 2003.
84. Medvevár. A várkápolna nyugati kapujának jobb oldali fejezetzónája Fotó: Mudrák Attila, 2003.
85. Medvevár, várkápolna. Faltám lábazata Fotó: Mudrák Attila, 2003.
86. Medvevár, várkápolna. A diadalív lábazata Fotó: Mudrák Attila, 2003.
87. Atlaszfigurás fejezet, visszaépítve a medvevári várkápolnába Fotó: Mudrák Attila, 2003.
88. Oroszlánfős fejezet, visszaépítve a medvevári várkápolnába Fotó: Mudrák Attila, 2003.
89. Oroszlánfős fejezet, visszaépítve a medvevári várkápolnába Fotó: Mudrák Attila, 2003.
90. Kétfőző leveles fejezet, visszaépítve a medvevári várkápolnába Fotó: Mudrák Attila, 2003.
91. Kétfőző leveles fejezet, visszaépítve a medvevári várkápolnába Fotó: Mudrák Attila, 2003.
92. Kétfőző leveles fejezet, visszaépítve a medvevári várkápolnába Fotó: Mudrák Attila, 2003.
93. Kétfőző leveles fejezet, visszaépítve a medvevári várkápolnába Fotó: Mudrák Attila, 2003.
94. Kétfőző leveles fejezet, visszaépítve a medvevári várkápolnába Fotó: Mudrák Attila, 2003.
95. Kétfőző leveles fejezet, visszaépítve a medvevári várkápolnába Fotó: Mudrák Attila, 2003.
96. A diadalív déli fejezetei, visszaépítve a medvevári várkápolnába Fotó: Mudrák Attila, 2003.
97. A diadalív északi fejezetei, visszaépítve a medvevári várkápolnába Fotó: Mudrák Attila, 2003.
98. A veszprémi Szent György-kápolna ásatási alaprajza Várnai Dezső rajza, H. Gyürky, 1963. Abb. 2. alapján.
99. Sopron, Szent Jakab-kápolna. A. Metszet a neogótikus átalakítás előtt. Id. Storno Ferenc rajza 1867. Wien, Bundesdenkmalamt, Planarchiv B. Alaprajz a neogótikus átalakítás előtt. Id. Storno Ferenc rajza 1867. Wien, Bundesdenkmalamt, Planarchiv.
100. Medvevár, várkápolna A. Rekonstruktív metszet Miletich - Valjato-Fabris, 1987. II. rész, 32. kép alapján B. Ásatási alaprajz Miletich - Valjato-Fabris, 1987. I. rész, 10. kép alapján.
101. Zselicszentjakab, plébániatemplom A. Alaprajz B. Keresztmetszet nyugat felé Simon Andrea, Péntes Marina, Kurta Zsolt, Némethi László felmérése, 1987. KÖH Tervtár.
102. Podolin, Szent Anna-kápolna A. Déli homlokzat B. Keleti homlokzat C. Metszet D. Alaprajz Mencl, 1937. 95. ábra alapján.
103. A nyírbátori kápolna alaprajza Entz - Szalontai, 1978. VII. ábra alapján.
104. A podolini Szent Anna-kápolna délkelet felől Fotó: Kollár Tibor, 2005.
105. A soproni Szent Jakab-kápolna északkelet felől. Id. Storno Ferenc rajza, 1867. Wien, Bundesdenkmalamt, Planarchiv.
106. A soproni Szent Jakab-kápolna szentélye a neogótikus átalakítás előtt. Id. Storno Ferenc rajza, 1854. 22. vázlatfüzet, 101. oldal. Sopron, Soproni Múzeum. S. 84.105.1

107. A soproni Szent Jakab-kápolna kapujának keretprofilja és timpanondomborműve a neogótikus átalakítás előtt. Id. Storno Ferenc rajza, 1854. Sopron, Soproni Múzeum. 22. vázlatfüzet, 100. oldal. S. 84. 105.1.
108. A soproni Szent Jakab-kápolna kapujának keretprofilja és timpanondomborműve a neogótikus átalakítás előtt. Id. Storno Ferenc rajza, 1861. Sopron, Soproni Múzeum. 38. vázlatfüzet, 92. oldal. S. 84. 122.1.
109. Sopron, Szent Jakab-kápolna. Az északi kapu timpanondomborműve Fotó: Kollár Tibor, 2003.
110. Sopron, Szent Jakab-kápolna. A déli diadalívpillér fejezetei Fotó: Kollár Tibor, 2003.
111. Sopron, Szent Jakab-kápolna. Az északi diadalívpillér fejezetei Fotó: Kollár Tibor, 2003.
112. Sopron, Szent Jakab-kápolna. Bimbós fejezet a kápolnatérből Fotó: Kollár Tibor, 2003.
113. Sopron, Szent Jakab-kápolna. A szentély záróköve Fotó: Kollár Tibor, 2003.
114. Sopron, Szent Jakab-kápolna. A kápolnatér záróköve Fotó: Kollár Tibor, 2003.
115. Sopron, Szent Jakab-kápolna. Lábazat a kápolnatérből és az ülőfülkék profilmegállítása Fotó: Kollár Tibor, 2003.
116. Sopron, Szent Jakab-kápolna. A déli diadalívpillér lábazatai Fotó: Kollár Tibor, 2003.
117. Veszprém, Szent György-kápolna. Támfejezet Fotó: Mudrák Attila, 2005.
118. Veszprém, Szent György-kápolna. Támfejezet Fotó: Mudrák Attila, 2005.
119. Veszprém, Szent György-kápolna. Fejezettöredék Fotó: Mudrák Attila, 2005.
120. Veszprém, Szent György-kápolna. Támfejezet Fotó: Mudrák Attila, 2003.
121. Veszprém, Szent György-kápolna. A délnyugati falszögletben lévő tám lábazata Fotó: Mudrák Attila, 2005.
122. Veszprém, Szent György-kápolna. Az északkeleti falszögletben lévő tám lábazata Fotó: Mudrák Attila, 2005.
123. Veszprém, Szent György-kápolna. A délnyugati falszöglet külső támkötegének lábazatai Fotó: Mudrák Attila, 2005.